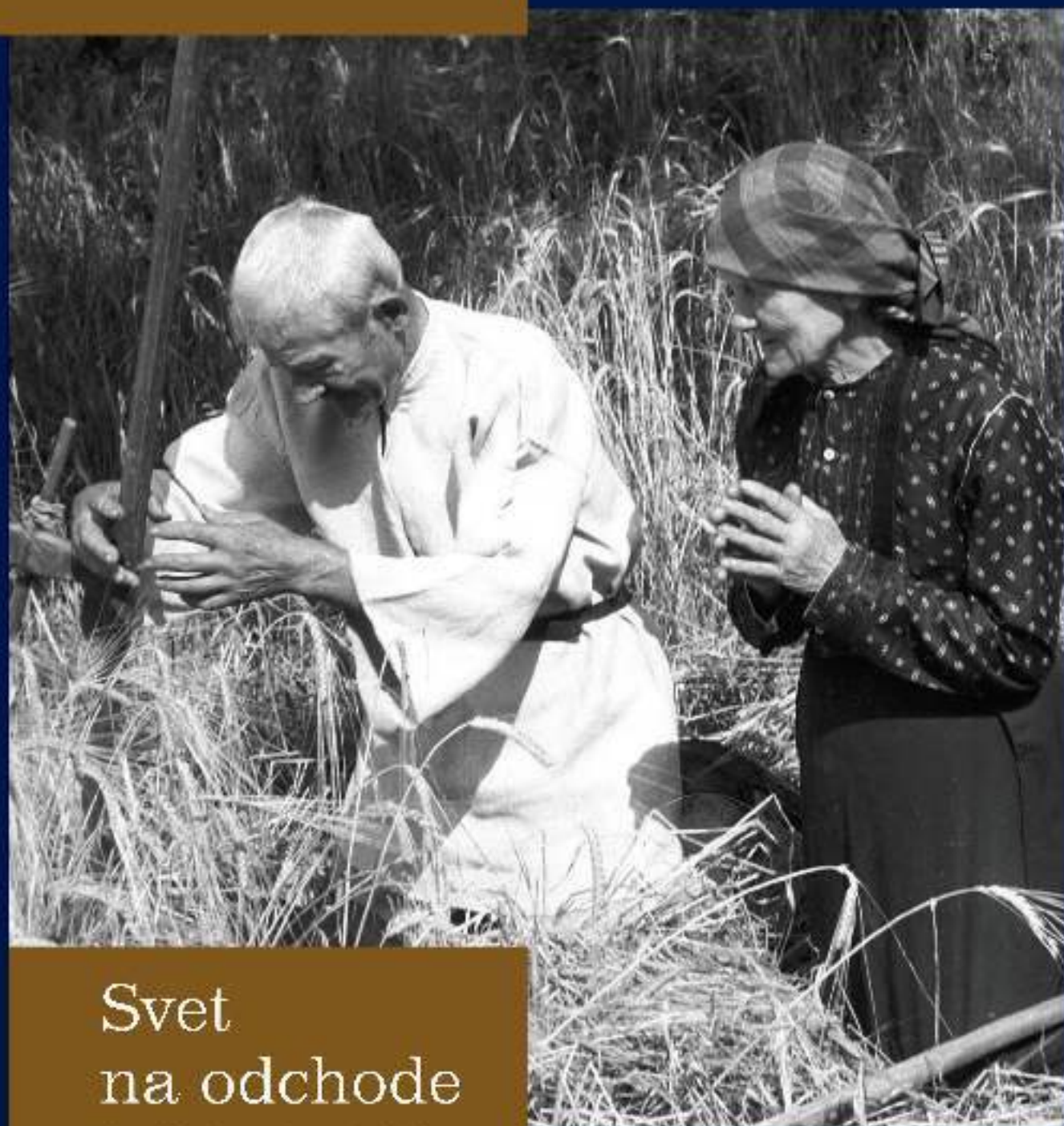

Peter Slavkovský

Svet na odchode

Tradičná agrárna kultúra
Slovákov v strednej
a južnej Európe

Peter Slavkovský

Svet na odchode

Tradičná agrárna kultúra Slovákov
v strednej a južnej Európe

VEDA

vydavateľstvo

Slovenskej akadémie vied

Bratislava 2009

Recenzenti: prof. Dr. hab. Zygmunt Klodnicki
prof. PhDr. Rastislava Stoličná, DrSc.

Etnologické štúdie 16

Táto práca bola podporená
Agentúrou na podporu výskumu a vývoja
projektom č. 0530-06:
*Tradičná kultúra Slovenska
ako súčasť kultúrneho dedičstva Európy
na základe digitálneho spracovania
archívnych dokumentov ÚEt SAV a KEKA FiF UK.*

© PhDr. Peter Slavkovský, DrSc. – 2009
© VEDA, vydavateľstvo SAV – 2009

Zdroje obrazového materiálu:
Archív digitalizovaných negatívov Ústavu etnológie SAV
Fotoarchív Slovenského národného múzea v Martine
Výber a digitalizovanie negatívov: Mgr. Dušan Ratica, CSc.

Zodpovedný redaktor: Emil Borčín
Grafická úprava a zalomenie Jana Sapáková

Prvé vydanie. Vydala a vytlačila VEDA,
vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied,
v Bratislave roku 2009 ako svoju 3771 publikáciu.
Strán 216

ISBN 978-80-224-1086-1

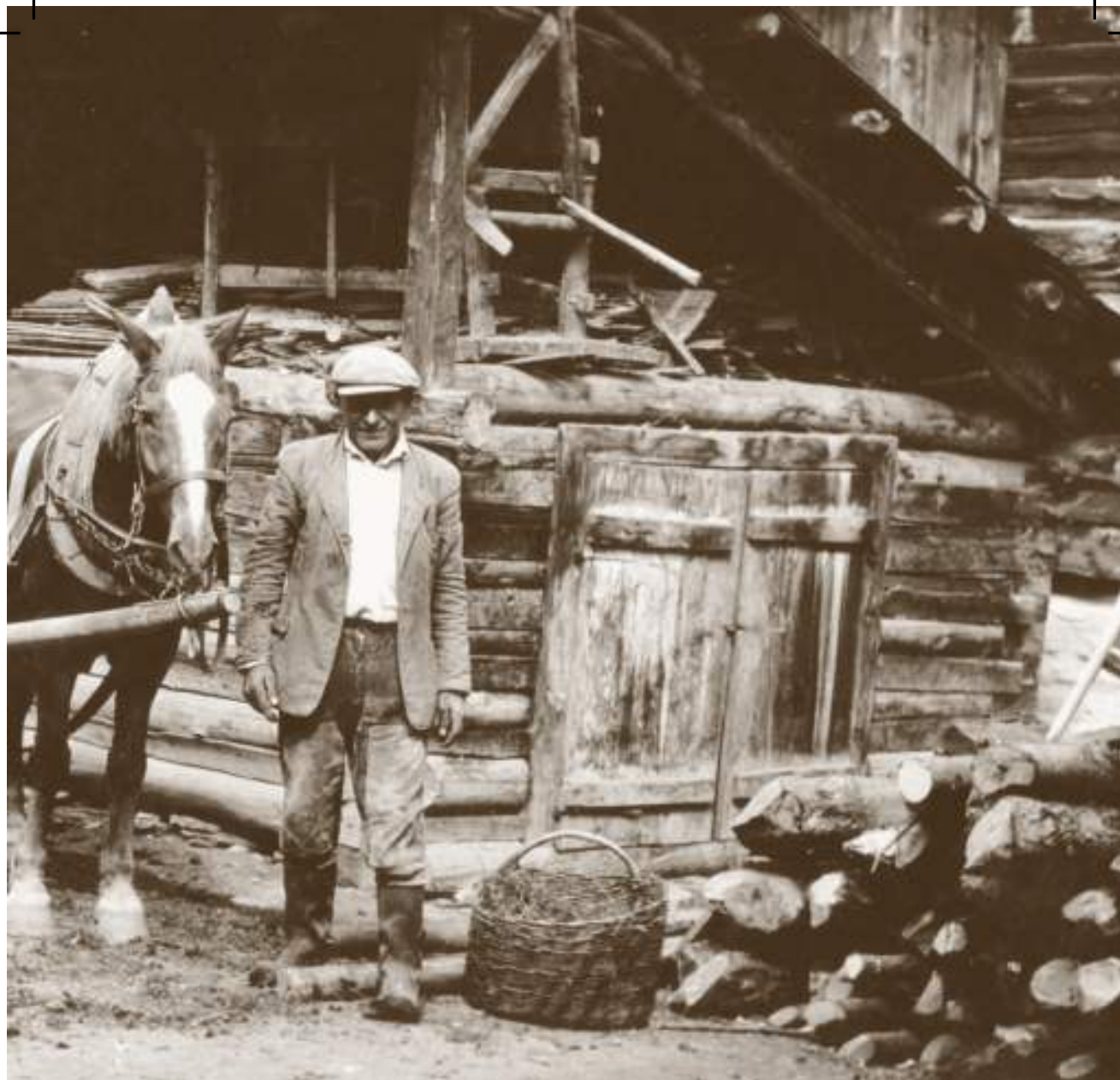

Predhovor	9
Úvod	13
1. Historické predpoklady vývinu agrárnej kultúry	19
2. Agrárna kultúra	39
Získavanie a príprava pôdy.....	40
Pestovanie plodín.....	56
Žatva obilia	63
Mlátenie obilia	78
Uskladnenie poľnohospodárskych plodín.....	88
Zeleninárstvo	94
Ovocinárstvo	99
Vinohradníctvo	101
3. Sociálne súvislosti tradičnej agrárnej kultúry	113
Pôda – kritérium sociálneho statusu rodiny i jednotlivca.....	117
Roľnícka rodina – základná výrobo-konzumná jednotka.....	123
Lokálne spoločenstvo.....	142

Obsah

4. Duchovné súvislosti tradičnej agrárnej kultúry	159.....
Zima	167.....
Jar	171.....
Leto	176.....
Jeseň	180.....
5. Sociálne, kultúrne a politické súvislosti života vidieckych spoločenstiev na Slovensku v druhej polovici 20. storočia	185.....
Kolektivizácia poľnohospodárstva.....	186.....
Dekolektivizácia poľnohospodárstva.....	189.....
Záver (Etnicita a civilizačné trendy v materiálnej kultúre).....	197.....
Literatúra	204.....
Resumé	212.....

Predhovor

„Svet na odchode“ – tak charakterizoval básnik Milan Rúfus fotografie Martina Martinčka a Igora Grossmanna z tradičného vidieckeho prostredia. Je to presná charakteristika, dokonca i v tej nedokonavej forme, lebo proces „odchodu“ roľníckej kultúry sa ešte neskončil. Práve naopak, napriek všetkým prejavom modernizácie a globalizácie stále prejavuje svoju životnosť. Aj keď mnohé jeho prejavy, predovšetkým v materiálnej podobe, miznú, v mentálnej rovine stále prežíva.

Korene tradičnej roľníckej kultúry siahajú až do neolitu a spolu s antikou a kresťanstvom tvorili základné piliere európskej kultúrnej identity. Dnes si už možno ani neuvedomujeme, že sme svedkami konca historického procesu, ktorý sa na území Slovenska začal v období včasného feudalizmu, keď dedina a spôsob života jej obyvateľov nadobúdali svoje charakteristické znaky a v priebehu ďalších storočí sa vyhranili do mnohých regionálnych podôb.

Spôsob adaptácie na prírodné prostredie a získavanie potravy bola každodenná tvorivá aktivita roľníka, ktorou získaval nielen potrebné biologické hodnoty, ale naplňal aj vlastnú kultúrnu identitu. Súčasne však bola aj mierou kultúrnej vyspelosti v humani-

zácii prírodného prostredia. Materiálne, sociálne i duchovné prejavy kultúry, vzťah k prírode, usporiadanie rodiny i spoločenstva, hodnotové orientácie – to všetko bolo na Slovensku v minulosti výrazne ovplyvnené roľníckym základom života. Závislosť roľníka a jeho rodiny od poľnohospodárskej produkcie prestúpila aj ich duchovný život a prejavila sa v bohatom agrárnom kulte našich predkov.

Tento starý kultúrny základ, ktorý smeroval k prosperite roľníckej rodiny, nájdeme vo všetkých európskych roľníckych spoločenstvách a patrí k ich kultúrnemu dedičstvu. Všestrannosť roľníckej kultúry jej zaručovala dlhú historickú existenciu na širokom európskom teritóriu. Slovensko so svojimi roľníkmi bolo jej súčasťou. Im venujem túto monografiu, lebo boli po stáročia nielen živiteľmi, ale aj skutočnými správcami tejto krajiny. Boli tvorcami kultúry, ktorej životaschopnosť nepoznala po dlhé stáročia konkurenciu v nejakej inej civilizácii.

Autor

Úvod

Od vzniku feudálnej spoločnosti až do prelomu 19. a 20. storočia boli na Slovensku kultúrne i sociálne dominantnou skupinou nesporne roľníci. Ich spôsob života a ich kultúra vznikali v čase, keď sebestačnosť v spôsobe života bola existenčnou nevyhnutnosťou. Aj po vzniku diferencovanejších prejavov v deľbe práce ostala roľníkom z celospoločenského hľadiska najzákladnejšia oblasť – produkcia potravín a prvovýroba niektorých základných surovín. Na stabilitu ich kultúry vplývala určite aj okolnosť, že v živote roľníka bolo viac konštantných prvkov ako v ktoromkoľvek inom povolaní. Práve všestrannosť kultúry roľníckej rodiny zaručovala jej dlhú existenciu na širokom európskom teritóriu. Ani jedna neroľnícka kultúra nebola schopná vo vzťahu k jednotlivcovi preukázať takú všestrannosť. Kultúra tradičnej roľníckej rodiny je posledným štádiom uchovania rovnováhy vo všetkých oblastiach života.

Práca na pôde je cieľavedomá činnosť, ktorá nie je človeku vrodená. Formuje sa priamo v pracovnom procese, je teda súčasťou ľudskej kultúry. Pre spoločenstvá ľudí, ktorí žili na území dnešného Slovenska, bolo poľnohospodárstvo od neolitickej revolúcie až do 50. rokov 20. storočia rozhodujúcou súčasťou výrobných síl, od ktorej sa odvíjala nielen ich materiálna kultúra, ale aj ostatné stránky spôsobu života – kultúra sociálna i duchovná.

Kultúrny systém predindustriálnych spoločenstiev sa vyznačoval veľkou stabilitou. O slovenskom vidieku to platí ešte aj na počiatku 20. storočia. V prostredí agrárnych sociálnych skupín (roľnícka rodina, spoločenstvo obce) existovala regulujúca normatívnosť, postavená na kultúrnych vzoroch. Tie platili aj v agrárnej kultúre ako ideálny model životných aktivít jednotlivca, akýsi návod na konanie, ktoré sa v príslušnom spoločenstve pokladalo za normálne (socializácia, enkulturácia), a súčasne tvorili i kritérium jej hodnôt. Mikrosvet dedinského spoločenstva bol sociálnym priestorom, ktorého usporiadanie orientovalo jednotlivca i generácie roľníckej rodiny na materiálne i nemateriálne hodnoty, pokladané za vzácne a cenené. Ľudia si v konkrétnych podmienkach spôsobu života vyberali takú ľudskú činnosť a také jej materiálne i sociálne predpoklady, ktoré boli schopní rozvíjať a ktoré zároveň i v dostatočnej miere uspokojovali ich základné potreby a záujmy.

Napriek tomu, že tradičná ľudová kultúra sa vyznačovala veľkou stabilitou svojho kultúrneho systému, hraničiacou často až s uzavretosťou, v časoch kríz a spoločenských pohybov sa aj tunajšie obyvateľstvo dostávalo do situácie, keď bolo nútené odchádzať

z domova v nádeji na zlepšenie svojej hospodárskej a sociálnej situácie. Tak to bolo i koncom 17. a na začiatku 18. storočia, v období veľkej pauperizácie roľníkov na Slovensku vyvolanej vojnami, feudálnymi rozbrojmi, ale aj majerským hospodárením.

Do tohto obdobia spadajú počiatky migrácie slovenského obyvateľstva do priestoru tzv. Dolnej zeme (územie na pomedzí dnešného Maďarska, Rumunska, srbskej Vojvodiny a chorvátskej Slavónie). Zatiaľ čo v čase kolonizácie sa slovenskí presídlenci sťahovali zväčša v hraniciach jedného štátu, po rozpade Rakúsko-Uhorska sa stali vystaňovalcami, oddelenými od jadra materského etnika. Tak sa Slováci ocitli na území Maďarska, Rumunska, Srbska, Chorvátska a Bulharska. V tejto pozícii, teda oddelení od jadra materského etnika, sa ocitli aj skupiny Slovákov, ktorí sa vytýčením nových štátnych hraníc po roku 1918 stali občanmi Poľska, Rakúska a Ukrajiny. Ešte aj dnes nachádzame enklávy slovenských menšín v štátoch strednej a južnej Európy. Ich kultúra je súčasťou kultúrnej histórie Slovákov.

Kultúrne hodnoty tradičných roľníckych spoločenstiev, odovzdávané z generácie na generáciu, tvorili voľakedy základ kultúrnej rôznorodosti. Migrácia obyvateľstva do nových sídel posilňovala kultúrne zbližovanie slovenských menšín s inými etnickými spoločenstvami. V novom multietnickom prostredí museli na kultúrnom základe prinesenom zo Slovenska vytvoriť taký životný a kultúrny model, ktorý im dával reálne šance prežiť v nových podmienkach.

Analýza výsledkov výskumu materiálnej, sociálnej i duchovnej kultúry v prostredí slovenských menšín v strednej a južnej Európe ukazuje na jednej strane silnú mieru pretrvávania tradičných kultúrnych modelov pochádzajúcich zo Slovenska, na druhej strane zaznamenáva inovácie, ktorými príslušníci slovenského etnika reagovali na tradície a prax svojho nového sociálneho a kultúrneho prostredia. Ukázalo sa, že nové podmienky spôsobu života a možnosti ekonomického a sociálneho vzostupu boli v oblasti organizovania nového prostredia slovenských menšín omnoho silnejšie faktory ako tradícia. Priaznivé hospodárske a spoločenské pomery na Dolnej zemi pomohli slovenským kolonistom veľmi rýchlo prekonať rozdiely medzi ich pôvodnou kultúrou a tou, ktorú bolo potrebné budovať pri organizovaní nového životného prostredia. Spolu s týmito procesmi prenikala do ich jazyka aj nová terminológia.

Prirodzená adaptácia, ktorá sa odohrávala v otvorenom kultúrnom systéme a na racionálnom základe, nenadobudla podobu

kultúrnej deštrukcie. Prenos kultúrnych informácií bol selektívny, schopný prispôbiť sa potrebám zvládnutia nového prostredia. V priebehu tohto procesu strácala svoje miesto v kultúrnej identifikácii etnického spoločenstva predovšetkým materiálna kultúra. Kultúrna identifikácia slovenského spoločenstva bola výsledkom kultúrneho dialógu s ostatnými etnickými spoločenstvami. Dôsledkom tohto dialógu bolo množstvo spoločných kultúrnych znakov v spôsobe života tunajších lokálnych, viacetnických spoločenstiev. Tieto podmienky s postupným procesom modernizácie stále viac zbližovali kultúru Slovákov s ostatnými etnickými spoločenstvami. Proces tohto kultúrneho zbližovania prebieha aj v súčasnosti.

Etnológia vie odlíšiť roľnícku, predindustriálnu kultúru od industriálnej. V tradičnom roľníckom prostredí bolo potrebné na utváranie kultúrnej identity osvojiť si súveku kultúru v materinskom jazyku. Obdobie modernizácie, ktoré sa v Európe začalo už v polovici 18. storočia, prinieslo nové podnety a zrelativizovalo nielen etnickú, ale aj regionálnu identifikáciu obyvateľstva k svojim kultúrnym tradíciám. Kultúrne hodnoty sa menia a rastú vo svojej zložitosti a sofistikovanosti inováciami, ktoré sú dvojakého druhu: buď vznikajú vo vnútri kultúry, alebo prichádzajú zvonka ako kultúrne výpožičky. Oba druhy sú pre rozvoj kultúry každého etnického spoločenstva rovnako dôležité.

Ako ukázali historické pramene a etnologické reálie, generácie príslušníkov slovenských menšín v strednej a južnej Európe dokázali zvládnuť veľkú skúšku z kultúrnej adaptácie i z procesov modernizácie. Na celom teritóriu, na ktorom sa Slováci usadili, boli a stále sú považovaní za vynikajúcich hospodárov. O to viac je potrebné oceniť ich schopnosť využívať z pôvodnej tradičnej kultúry slovenských regiónov to, čo bolo v nových podmienkach využiteľné, a zároveň prevziať z okolitého prostredia do svojej kultúry inovácie zodpovedajúce spôsobu života i civilizačnému vývinu v ich novom domove.

Kultúru všeobecne chápeme ako súbor stratégií, ktoré umožňujú človeku adaptovať sa na podmienky prostredia, v ktorom žije. Oddelenie časti etnického spoločenstva od jadra materského etnika však narúša takto ustálený kultúrny systém. Tak to bolo aj v prípade slovenských minorít v oblasti strednej a juhovýchodnej Európy. Pred etnológom sa tak vynárajú otázky: Ako enklávy slovenských menšín zvládli proces medzi enkulturáciou a akulturáciou i modernizačnými trendmi v novom prírodnom, hospodárskom,

sociálnom i etnickom prostredí? Akú hodnotu predstavuje ich tradičná kultúra pre kultúrne dedičstvo slovenského národa?

Celú problematiku agrárnej kultúry možno tak z hľadiska etnológie rozdeliť na dva základné okruhy: 1. sledovanie historického vývinu, spoločných a diferencovaných prejavov v regionálnych a etnických rozdieloch agrárnej kultúry, t. j. materiálnych prostriedkov, ktoré sa pri tomto druhu ľudskej činnosti využívali; 2. sledovanie ich sociálneho ekvivalentu – kolektívu ľudí, ktorí nimi v jednotlivých vývinových etapách pracovali, t. j. organizáciu práce, spôsoby preberania nahromadených skúseností – akýsi mechanizmus získavania kultúrnych hodnôt; ako aj vzťahy, ktoré na pozadí agrárnej kultúry vznikali.

Základnou úlohou agrárnej etnológie je štúdium etnickej, sociálnej a kultúrnej stránky poľnohospodárskej výroby. Každý jej spôsob má osobitý charakter, obsah práce a im zodpovedajúcu výrobnú a spoločenskú organizáciu. To je základ, na ktorom sa formoval, a aj dnes sa vo veľkej miere formuje, celý spôsob života vidieka. Socialistická kolektivizácia poľnohospodárstva ako dôsledok spoločenských a politických zmien po roku 1948 porušila nielen kontinuitu vývinu agrárnej kultúry v jej materiálnej podobe, ktorá sa dovtedy vyvíjala v intenciách sociálno-ekonomických podmienok vtedajšej dediny podľa miestnych kultúrnych vzorov a na základe klasických mechanizmov tradovania, ale aj celú jej nadstavbovú časť. Priniesla nielen zmeny do obsahu roľníckej práce, ale začala na vidieku formovať aj nový spoločensko-profesionálny systém, novú hierarchiu hodnôt a nové vzory sociálneho správania.

Výsledok poznania uverejnený v tejto publikácii je súhrnom vedeckých poznatkov niekoľkých generácií agrárnych etnológov, historikov, archeológov tak, ako sú uvedení v prehľade použitej literatúry. Tá môže vnímavého čitateľa doviesť k ešte ucelenejšej a podrobnejšej informácii o vývine agrárnej kultúry, než mu poskytne toto kompendium. Tam nájde i ďalší ilustračný materiál, typologické tabuľky tradičného poľnohospodárskeho náradia i mapy znázorňujúce areály sledovaných kultúrnych javov a pod.

1. Historické predpoklady vývinu agrárnej kultúry

V 6. storočí sa o účasť na vytváraní európskych dejín prihlásili aj Slovania. Archeologické nálezy poľnohospodárskeho náradia dokazujú, že v tom čase patrila stredná Európa medzi oblasti, kde sa poľnohospodárstvo rozvíjalo najviac. Bola to predovšetkým zásluha Keltov. Pod oblasť ich vplyvu patrila kultúra etníc, ktoré obývali rozsiahle územie od dnešnej Veľkej Británie, cez strednú Európu až po Zakarpatskú Ukrajinu.

Takmer súčasne s keltskou agrárnou kultúrou nám na území severného Balkánu, južného Maďarska a priľahlej časti Rakúska archeologické nálezy dokladajú vyspelú poľnohospodársku kultúru, ktorá územne zodpovedala ilýrskemu etniku. Jej prevrstvenie s agrárnou kultúrou Keltov predstavovalo kultúrny substrát, ktorý posunul vpred vtedajší vývoj agrárnej kultúry celej strednej Európy. Z neho profitovalo i poľnohospodárstvo rímskych provincií, kde sa pestovali všetky známe druhy obilnín, predovšetkým odrody pšenice, jačmeň, proso, menej ovos. Je zaujímavé, že v tom čase bola úroveň agrárnej kultúry v oblasti dnešného Slovenska v porovnaní so susediacimi západnými krajinami, obývanými Germánmi, vyššia, lebo naše územie bolo v bezprostrednom kontakte s rímskymi provinciami.

Aj Slovania poznali poľnohospodárstvo, aj keď bolo na nižšej úrovni ako keltsko-ilýrske. Reprezentovala ho kultúra zarubinecká z 2. – 5. storočia a černjachovská z 3. – 5. storočia. Slovánske nálezy zo 6. – 7. storočia však signalizujú zmenu, ktorá odlišuje nastupujúcu agrárnu kultúru včasného stredoveku od poľnohospodárstva najstarších Slovanov. Bol to dôsledok nových historických okolností, ktoré ukončili expanziu Slovanov a vyžiadali si potrebu stálejších sídel, to znamená aj intenzívnejšieho poľnohospodárstva, nevyhnutnosť prechodu od systému dlhotrvajúcich prielohov a celín na krátkodobu odpočívajúce prielohy.

V agrárnych kultúrach etnických spoločenstiev, ktoré tu žili, dochádza v tomto období k postupnej nivelizácii na poľnohospodárstvo, ktorého základom bola agrárna kultúra rímskych provincií (BERANOVÁ 1980: 143 – 207)

Na území, ktoré bolo doslova križovatkou pohybu rôznych etníc, je v tomto čase veľmi ťažké spájať nejakú agrárnu kultúru s konkrétnym etnickým spoločenstvom. Ako ukazujú aj neskoršie etnologické paralely, agrárna kultúra v kontaktoch rôznych kultúr stráca svoje etnické špecifiká medzi prvými a stáva sa

výslednicou konkrétnych pôdno-klimatických, historických a kultúrnych podmienok.

Ôsme až desiate storočie bolo obdobím veľkého rozkvetu slovanského sveta, obdobím, v ktorom svojím politickým, kultúrnym i hospodárskym významom v stredoeurópskom priestore vstúpila na scénu dejín Veľká Morava. Na formovaní novej včasnofeudálnej spoločnosti malo veľký podiel aj súveké poľnohospodárstvo.

Veľkomoravské poľnohospodárstvo malo ešte cyklický charakter, ale už stabilné sídlo. Základným orným náradím boli radlá (plazové a bezplazové). Obe mali niekoľko variantov, ktorých vývoj smeroval k pluhu. Na základe zachovaných železných častí pluhov sa možno domnievať, že v tomto období existovali dva typy – jednostranný s pevnou odvalnicou a dvojstranný s prekladacou odvalnicou. Obe náradia mali i plužné kolieska. Doklady o tom máme však len z najvyspelejších oblastí juhozápadného Slovenska a Moravy. Išlo o orné náradie relatívne malé a ľahké. Z týchto faktov možno usúdiť, že pluh nebol hlavným orným náradím veľkomoravských roľníkov. Tvoril však dôležitý medzičlánok medzi pluhom rímskych provincií a ťažkým pluhom z obdobia stredoveku (MELUNOVÁ 1980: 259 – 279)

Okrem orného hospodárenia bolo v 8. – 10. storočí súčasťou agrárnej kultúry na území Slovenska aj tzv. žiarové poľnohospodárstvo, pri ktorom sa využívala pôda získaná vyrúbaním a vypálením lesných porastov. Cyklické poľnohospodárstvo ani jeho žiarová modifikácia nepoznali cieľavedomé hnojenie pôdy, ak nerátame popol z vypálených porastov a trus pasúceho sa dobytku. Skvalitňovanie pôdy hnojením však mohli Slovania poznať z rímskej agrárnej kultúry, podobne ako brány, namiesto ktorých na rozbíjanie hrúd využívali smyky a kyjaky.

Historické doklady o pestovaných druhoch obilia hovoria o jar-ných i jesenných druhoch. Najrozšírenejšou obilninou bolo proso a pšenica, až potom raž. Jačmeň a ovos sa pestovali predovšetkým v súvislosti s chovom koní, a to na pôdach, ktoré už boli čiastočne vyčerpané.

Hlavným žatevným náradím v tomto období boli srpy. Spôsob práce s nimi predurčil ich tvar a zúbkované ostrie. Obilie sa hrsťovalo a srpom sa vlastne podrezalo. Na vyžínanie trávy neboli vhodné.

Zožaté obilie sa mlátilo cepmi. Vymlátené sa čistilo pomocou viatia – lopatou alebo presýpaním a ukladalo sa do obilných jám

v zemi, niekde aj do drevených súdekov. Analógie týchto techník mlátenia a čistenia obilia nachádzame na Slovensku ešte aj v prvej polovici 20. storočia (KURČANOVÁ 1975: 5 – 16, MRUŠKOVÍČ 1974)

Definitívny prechod k ornému hospodáreniu dalo základ pevným sídliskovým bodom – osadám, v ktorých sa stabilizoval nielen obraz samotného osídlenia, ale aj kultúrnej krajiny – *plužiny*. Pôda v tejto novej, na agrárnych vzťahoch založenej sústave už nebola neohraničeným pasienkovým priestranstvom, ale merateľným výrobným prostriedkom. Bol to nový civilizačný faktor, aký dovtedajšie kočovné spoločnosti nepoznali, a nevyhnutná podmienka ich ďalšieho vývinu – prechodu k organizovanému štátu (KURČANOVÁ 1974: 209)

Progresívny hospodársky rozvoj, politická a cirkevná organizácia i etnická jednota dávali Veľkej Morave v 10. storočí reálnu šancu premeniť sa na životaschopný feudálny štát. Vnútorne rozbroje a nájazdy maďarských kočovných kmeňov znamenali jej postupný zánik. Územie Slovenska sa stalo súčasťou arpádovského Uhorska. Na počiatku jeho existencie však bola dôležitá podmienka: ak chceli starí Maďari svoje postavenie v spoločnosti udržať, museli prebrať od domácich Slovanov predovšetkým ich systém hospodárenia – z kočovných chovateľov dobytky sa zmeniť na usadlých roľníkov. V tomto procese kultúrnej transmisie sa uchovali mnohé prejavy agrárnej kultúry slovanského obyvateľstva aj s príslušnou terminológiou (KURČANOVÁ 1974: 47 – 58)

Aj keď je pramenný materiál z tohto obdobia chudobný a torzovitý, jednoznačne ukazuje, že slovanské obyvateľstvo hospodáril na stabilných poliach s použitím orného náradia a záprahu a opúšťalo nepravidelný systém prielohového hospodárenia. Uhorské poľnohospodárstvo tak vytvorilo hospodársku základňu štátu postavenú na vlastníctve pôdy. Uhorská spoločnosť bola v tom čase rovnocennou súčasťou rodiacej sa európskej poľnohospodárskej civilizácie, ktorú podmienili tri faktory: úroveň spracovania železa, umožňujúca výrobu poľnohospodárskeho náradia (pluhu, nástrojov na klčovanie), vynález ťažkého pluhu, teda možnosť skvalitniť prípravu pôdy, a napokon trojpoľné hospodárstvo, ktoré znížilo rozlohu úhorov z 50 na 30 percent a umožnilo pestovať jariny, predovšetkým ovos. K týmto trom faktorom tak mohol pribudnúť ďalší – chov koní ako nevyhnutnej ťažnej sily pre nové orné náradie. Presadzujúci sa trojpoľný systém hospodárenia znamenal veľké zmeny aj v sociálnej a duchovnej kultúre, upevňoval hospodársku a spoločenskú spolupatričnosť súvekej dediny.

Tento prevrat v hospodárení, ktorý európski historici nazvali „revolučným prechodom od Európy lesov k Európe polí“, znamenal i zmeny vo výžive. Základom stravovacieho systému sa stali obilniny. Ich dostatok umožnil populačné prírastky obyvateľstva. Toto obdobie je v Európe časovo rámcované druhou polovicou 10. a prvou polovicou 13. storočia (LELOUCHE 1992: 136 - 139)

Obdobie po 15. storočí neprinieslo do agrárnej kultúry na našom území veľa nového. Zatiaľ čo hospodársky a kultúrny vývoj západnej Európy bol pozitívne ovplyvnený hustou sieťou miest, ktoré si vďaka svojmu hospodárstvu, postavenému na peňažných vzťahoch, pomerne rýchlo podriadili všetky štruktúry stredovekého roľníckeho spoločenstva, feudálne rozbroje a turecká expanzia priniesli Uhorsku celospoločenský regres. Napriek tomu, že Uhorsko bola veľká krajina, nepodarilo sa tu ani v ďalšom období vytvoriť jednotný hospodársky systém spojený trhovými zväzkami, ako to bolo v západnej Európe. Väčšina obyvateľstva uspokojovala svoje životné potreby najmä naturálnou výrobou. Krajová uzavretosť a nedostatok komunikácií spôsobili, že väčšina regiónov Slovenska pestovala takmer všetky druhy obilnín, aj keď na to nemala priaznivé podmienky. Ich pestovanie pri absencii iných kultúr, predovšetkým zemiakov, malo veľký význam pre výživu širokých vrstiev obyvateľstva (HORVÁTH 1963: 36)

Feudálne hospodárenie svojou ekonomicko-sociálnou podstatou však postavilo ďalšiemu rozvoju poľnohospodárstva hranicu, ktorá spôsobila krízu celého feudálneho zriadenia v Uhorsku a začiatok jeho celkového ekonomického i kultúrneho zaostávania.

Jadrom radikálnych civilizačných zmien, ktoré v tom čase stáli pri zrode modernej európskej spoločnosti, bol proces centralizácie moci. Ten sa vo forme absolutistických monarchií, ako predpokladu vzniku moderných štátov, presadil už začiatkom 16. storočia. Moderný štát je na rozdiel od pestrej sociálnej skutočnosti stredoveku postavený na unifikujúcich princípoch a všeobecne platných zákonoch. Buduje svoju vnútornú infraštruktúru, armádu, administratívu a iniciuje vznik miest s veľkým počtom neroľníckych zamestnaní. Nepostačujú mu zdroje produkované na úrovni roľníckej domácnosti. Štát, ktorý by bol len súhrnom izolovaných domácností, by nemal nijakú šancu v súperení, ktoré v tom čase nastalo v európskom priestore. Spolu s tým sa mení i štátna ideológia. Sľubná budúcnosť už nespočíva v predstave hospodársky silnej roľníckej domácnosti, ale v raste moci štátu. Ten ochraňuje

Kyprenie pôdy motykou, oráč a pohonič. Nástenná malba. Štítnik, okolo roku 1450.

zdatných jednotlivcov, či už vo funkcii výrobcov alebo konzumentov, predovšetkým však ako daňových poplatníkov. Úsilie presadiť niečo podobné v Uhorsku je fázovo posunuté o viac ako 200 rokov, do obdobia tereziánskych reforiem, ktoré uhorská šľachta po smrti Jozefa II. roku 1790 skoro všetky zavrholo ako protiústavné. Dala tak podnet k procesu, ktorý sociológovia nazývajú historická marginalizácia územia. Uhorsko, a spolu s ním aj Slovensko, sa ocitli mimo moderného civilizačného prúdu na periférii hospodárskeho a sociálneho rozvoja, a to aj v porovnaní s Rakúskom a českými krajinami. Agrárni ekonómovia a historici odhadli fázový posun agrárnej kultúry Slovenska na konci 19. storočia v porovnaní s českými krajinami na tridsať rokov (HOLEC 1991: 95). Ľubomír Lipták to

skomentoval ešte jasnejšie: „Boli sme chudobní, optimista by povedal, že chudobnejší príbuzní v bohatej rodine, a nimi sme aj ostali. Postavenie Slovenska v Európe, teda v priestore, ktorý u nás odjakživa formuloval požiadavky, generoval očakávania, vytváral konkurenčné prostredie, bolo neuspokojujúce. Vyspelé európske krajiny už aj vtedy u nás určovali limity, stavali latky, ktoré však boli vygenerované v bohatšom prostredí“ (TÁK 1999: 12 – 13)

Poľnohospodárstvo bolo v minulosti na Slovensku takmer výlučným zdrojom obživy obyvateľstva, pričom agrárna kultúra vtedajšieho vidieka bola na veľmi nízkej úrovni. Zaostalosť poľnohospodárstva pritom nepostihla len poddaných roľníkov, ale aj feudálne veľkostatky. Tento stav sa nepodarilo zvrátiť ani tereziánskym reformám, ktoré iba potvrdili dovtedy existujúce feudálno-nevoľnícke vzťahy.

Z hľadiska agrárnej kultúry a jej zefektívnenia však bolo dôležité prejsť od úhorového trojpoľného systému hospodárenia k striedavému, zaviesť do osevných postupov krmoviny a technické plodiny a prejsť na intenzívny maštalný chov hospodárskych zvierat. Tieto podmienky, ktoré boli koncom 18. a v 19. storočí spolu s permanentným procesom technického zlepšovania poľnohospodárskej techniky a šírením vedeckých poznatkov pre západnú Európu charakteristické, nedokázala vtedajšia uhorská spoločnosť splniť.

Historicko-hospodársky vývin na území Slovenska už od včasného stredoveku utváral roľnícko-pastiersku kultúru. Jej charakter podmienili predovšetkým dva faktory: geografické prostredie a nízky hospodársky potenciál tohto územia. V časoch hospodárskych kríz a sociálnych pohybov sa preto tunajšie obyvateľstvo dostávalo do situácie, keď bolo nútené odchádzať z domova v nádeji na zlepšenie svojej životnej situácie. Tak to bolo aj koncom 17. a na začiatku 18. storočia, v období veľkej pauperizácie roľníkov na Slovensku, vyvolanej vojnami, feudálnymi rozbrojmi, ale aj majerským hospodárením, pri ktorom zemepáni, hospodáriaci pri vtedajšej úrovni agrárnej kultúry, nerozvinutých trhových a peňažných vzťahoch vo vlastnej réžii, požadovali od svojich poplatníkov stále vyššie dane, ako aj viac ich práce na majeroch. Ako dokladajú historické pramene, prvá tretina 18. storočia zaznamenala taký nárast bezzemkov a agrárnu preľudnenosť horských a podhorských oblastí Slovenska, že migrácia za prácou – najprv sezónna, neskôr i trvalá – sa stala nevyhnutnou.

Záujem kolonistov sa upriamril na Dolnú zem (územie na pomedzí dnešného Maďarska, Rumunska, srbskej Vojvodiny a chor-

vátskej Slavónie). Začiatky migrácie slovenského obyvateľstva do tohto priestoru spadajú už do 17. storočia. Jej posledná etapa do-
znievala až v druhej polovici 19. storočia. Pre týchto kolonistov sa
zaužívalo pomenovanie dolnozemskej Slovinciácky 1966)

Podunajsko vždy predstavovalo osobitné kultúrne postavenie
v tradičnej agrárnej kultúre v strednej a južnej Európe. Už od pra-
veku sa tento geografický priestor formoval ako prechodná kul-
túrna zóna, v ktorej jednotlivé národné kultúry absorbovali rôzne
kultúrne elementy a ďalej ich rozvíjali. Vedľa znakov, ktoré vy-
rastali zo spoločného základu, vznikali na jednotlivých etnických
územiach aj kultúrne zvláštnosti. Tie sú dôkazom tvorivých schop-
ností toho-ktorého etnického spoločenstva v tomto multietnickom
prostredí(FROLEC 1992: 13)

Etnicky i hospodársky obraz Dolnej zeme pred príchodom slo-
venských kolonistov podmieňovala nebezpečná blízkosť Turkov.
Vojna a životná neistota spôsobili, že obyvateľstvo sa postupne
koncentrovalo do miest a väčších osád. Opustené dediny s chotár-
mi si privlastnili rozširujúce sa agrárne mestecká. Zemepáni, ktorí
z týchto nebezpečných oblastí ušli, boli nútení zriecť sa aj niekto-
rých služieb a povinností svojich poddaných. Napríklad namiesto
robotnej renty od nich žiadali vyplatenie ročných daní. Systém tzv.
taxalistov, ktorí po vyplatení dane mohli od zemepána odísť, spô-
sobil roztrieštenosť pracovných síl medzi regiónmi, ktoré boli voj-
nou postihnuté, a tými nepostihnutými. Popri vzniku poddanskej
kategórie s voľným sťahovaním existoval v Uhorsku aj stav večnej
pripútanosti nevoľníka k pôde, ktorý chcel – paradoxne – udržať
nielen uhorský, ale aj turecký zemepán. Východiskom z tohto stavu
boli pre pospolitý ľud úteky(GOMBOŠ 2008: 9 – 10)

Na prelome 16. a 17. storočia nadobudlo spustošenie tunajších
dedín najväčšie rozmery. Najrozšírenejším a vlastne jediným mož-
ným spôsobom hospodárenia bolo extenzívne pastierstvo. „Pastier,
potulujúci a skrývajúci sa so svojimi zvieratami na opustených po-
zemkoch spustnutých osád, sa ľahšie mohol vymaniť spod tiarch
rozličných daní než roľník, ktorého skôr našiel turecký, uhorský či
sedmohradský vyberač daní(GOMBOŠ 2008: 11)

Akýmsi historickým prológom útekov poddaných na Dolnú zem
v 17. a 18. storočí boli sezónni robotníci z územia Slovenska. Z roku
1676 existujú historické doklady, podľa ktorých sa s prosbou na já-
gerského pašu obrátila Sabolčská stolica, aby umožnil prechod ge-
merských poddaných na práce, zatiaľ čo Gemerská stolica žiadala

toho istého hodnostára, aby dovolil gemerskej chudobe získať potraviny na Dolnej zemi, lebo jej hrozí nebezpečenstvo hladomoru. Takéto príchody sezónnych robotníkov zo Slovenska mohli byť začiatkom 18. storočia už pravidelné. Pre dobytok chovaný na Dolnej zemi v ohradách pod holým nebom dorábali Slováci seno. Pretože sa tu vtedy obrábala len časť chotárov, nebol problém, aby si aj pre svoju potrebu vysievali obilicu (GOMBOŠ 2008: 23 – 24)

Úrodná pôda, rieky a bohaté lesy tvorili silný hospodársky potenciál, ktorý bol schopný poskytnúť obživu novým obyvateľom. Aj miestni zemepáni mali záujem na zúrodnení a hospodárskom využití vlastnenej pôdy. O ich motivácii nám podáva svedectvo M. Bel: „Slovákov usadili zemepáni v predošlých rokoch v takom veľkom počte, že zámožnejší osadníci už založili viac dedín. Táto národnosť dokazuje takú usilovnosť v obrábaní pôdy, že niet takého zemepána s opusteným majetkom, ktorý by nedal prednosť slovenským osadníkom oproti iným pre ich neprestajnú vytrvalosť k práci“ (podľa GOMBOŠ 2008: 34)

Dolná zem bola v dobe po porážke Turkov a po ich odchode spolu so všetkým islamským obyvateľstvom hospodársky zdevastovaná krajinou. Zo Slovenska sem prichádzali poddaní, ľudia späť s prácou v poľnohospodárstve. Ako kultúrne dedičstvo si so sebou prinášali aj úroveň svojej agrárnej kultúry. Často jedinou devízou pre tisíce poddanských rodín, ktoré zväčša hromadne odišli v tomto období zo Slovenska, boli vedomosti o príprave pôdy, pestovaní poľnohospodárskych plodín a chove hospodárskych zvierat. Týmto spôsobom sa slovenskí roľníci zapojili do procesu historickej transmisie materiálnej kultúry medzi Karpatmi a Balkánom, v ktorej Podunajsko zohralo významnú úlohu sprostredkovateľa medzi oboma regiónmi, príznačne označované ako „kontakťová zóna stretnutia národov“ (FROLEC 1992: 15)

Vysoké hodnotenie pôdy ako formy kultúrnej tradície sa udržalo i v prostredí slovenských menšín. Zatiaľ čo vlastníctvo pôdy v slovenských rodinách žijúcich v Poľsku a na Ukrajine bolo výsledkom kontinuálneho vývinu vlastníckych vzťahov so všetkými historickými a hospodársko-sociálnymi faktormi, ktoré ich determinovali, charakteristickou formou získavania pôdy kolonistami na Dolnej zemi bol tzv. voľný záber. V tomto štádiu osídľovania mali noví prisťahovalci k dispozícii pôdu takmer v neobmedzenom rozsahu. Chotáre obcí nebolo potrebné deliť na jednotlivé parcely, neexistovali ani pevne určené roľnícke usadlosti. Každý mal toľ-

ko pôdy, koľko dokázal obrobiť. Jej zúrodnenie si však vyžiadalo mimoriadne úsilie. Často sa mohli obrábať len vyššie položené pozemky, ktoré nezaplavovala voda. Preto bol v tomto období chov hospodárskych zvierat rozhodujúcim faktorom prežitia slovenských kolonistov a rastlinnej produkcii ustupoval len postupne.

Zvyšovanie počtu obyvateľstva i stavov hospodárskych zvierat v priebehu 18. storočia prinieslo so sebou potrebu istej regulácie v rámci chotárneho (obecného) spoločenstva. Tu mal každý poddaný právo na pôdu, ale len v prípade, že ju mal čím obrábať. To, že pôdu, hoci išlo o feudálny majetok, rozdeľovala samospráva obce, znamenalo ochranu spoločenstva poddaných pred zasahovaním zemepánov. Bol to jeden z ústupkov, ku ktorým prinútili zemepánov na Dolnej zemi historické okolnosti. Tieto počiatkové výhody sa v druhej polovici 18. storočia veľmi rýchle strácali so zavádzaním majerského hospodárenia, pri ktorom potrebovali zemepáni z dôvodu nízkej úrovne agrárnej kultúry a extenzívneho hospodárenia čoraz viac pôdy. Legislatívne tieto výhody však najviac narušila urbárska regulácia, ktorá tunajším roľníkom zobrala výhodu postavenia zmluvných poddaných a zvýšila im poddanské povinnosti.

V priebehu 19. storočia sa začala v prostredí slovenských menších na Dolnej zemi prejavovať sociálna diferenciácia, ktorá prechádzala až do organizovaného sociálneho hnutia a vyvolávala ďalšie vysťahovalectvo. Pridelovanie pôdy v rámci spoločnej držby chotára spôsobovalo jej nedostatok. Komasácia pozemkov a rušenie trojpoľného hospodárenia si vyžiadali zakladanie filiálnych hospodárstiev – *sálašov*, ktoré sa postupne stali výrazným znakom agrárnej kultúry dolnozemskej Slovákov (MOTÍKOVÁ 2006: 338 – 339). Boli obdobou slovenských kopaníc. S. Tešedík už v roku 1784 vo svojej knihe *Der Landmann in Ungarn* spomína tento typ osídlenia na Dolnej zemi v jeho najvyššom štádiu vývoja, teda aj s obytnými priestormi, komorami a maštaľami. Termín *sálaš*, po maďarsky *szállás*, bol historicky známy už v 16. storočí a na území dnešného Maďarska a Vojvodiny znamenal poľnohospodárske objekty v chotároch obcí. Asi v 18. storočí vytláča toto pomenovanie termín *tanya*, ktoré sa tu vtedy používalo ako synonymum. O veľkom počte a rozšírení *sálašov* v oblasti Dolnej zeme svedčí i vládne nariadenie z roku 1779, ktoré ich prikazuje osídliť, aby sa nestali príbytkami rôznych asociálnych živlov (BEDNÁRIK 1964: 78 – 79, BORGULA 1988: 13).

Prvé rozptýlené osídlenia tu vznikali z hospodárskych dôvodov. Tvorili skupiny 5 – 10 domov. Osadu pomenovali zväčša podľa jej

Čert za plazovým radlom bez odvalice. Detail prenosného obrazu. Nová Sednica, 1754.

zakladateľa. Pôvodné pastierske príbytky sa postupne menili na hospodárske usadlosti vhodné aj na poľnohospodársku výrobu. Ich prvými obyvateľmi boli chovatelia dobytky, ktorí tu tiež zimovali. Bývali v dvoj- až trojpriestorových príbytkoch, ktorým domi-

novala maštaľ. Ďalšie priestory slúžili na spávanie a ako komory na uskladnenie náradia a potravín. Tie najstaršie mali len steny pletené z vrby a omazané plevovým blatom a trstinovú strechu. Od konca 19. storočia sa veľké *sálaše*, podobne ako domy v obciach, začali budovať z nepálených tehál a so škridlovou strechou. Takáto usadlosť disponovala aj potrebnými hospodárskymi budovami – maštaľou, chlievmi, sýpkou a humnom. V tom čase sa pri nich začali zakladať i prvé vinohrady a záhradky.

Cez zimu tu pôvodne býval obyčajne jeden alebo dvaja neženatí synovia, prípadne najatý paholok, ktorí sa starali o ustajnený dobytok a kone. Neskôr, keď sa začala využívať v okolí *sálašov* aj pôda, presťahovali sa sem v čase jarých poľnohospodárskych prác celé rodiny. Z prechodných sezónnych obydľí sa postupne stávali stále sídla, bez ktorých bolo nemožné obrábať poľnohospodársku pôdu vo vzdialených častiach chotára. Hospodárske aktivity sem priťahovali aj ďalších poľnohospodárskych robotníkov – paholkov, sezonárov, bítešov... Mnohí z nich sa tu usadili. V budovaní *sálašov* patrilo slovenskej minorite prvenstvo. Podľa Ľ. Haana ich len v čabianskom chotári boli stovky (ORGULA 1988: 15).

Výhodou takého hospodárenia v tunajších rozsiahlych chotároch bolo predovšetkým získanie novej poľnohospodárskej pôdy, zvyšovanie počtu chovaných hospodárskych zvierat a v neposlednom rade lepšia organizácia práce. Usporený čas na cestu do práce a na dlhé furmanky bol efektívnejšie využívaný priamo v pracovnom procese. Rozvoj ekonomických aktivít priťahoval na *sálaše* aj bezzemkov, ktorí si ako *arendátori* pôdu prenajímali. Postupne sa snažili prenajaté pozemky odkupovať a trvalo sa na nich usadzovať. Podobne ako na slovenských lazoch aj kultúra a spôsob života na *sálašoch* zaostávali za centrálnymi obcami. Vtedajšia decízna sféra v Uhorsku nemala záujem budovať na týchto miestach filiálky obecných úradov, školy, obchody a zdravotné zariadenia. Rozptýlené osídlenie a hospodárenie na *sálašoch* tak bolo odrazom nielen makroekonomických podmienok (záujem štátu obhospodarováť čo najväčšie výmery poľnohospodárskej pôdy), ale predovšetkým lokálnych a individuálnych stratégií a pravidiel ekonomického a sociálneho správania sa tu žijúcich slovenských rodín.

Etnológovia a historici skúmajúci slovenské enklávy na Dolnej zemi (J. Sirácky, A. Divičanová, J. Botík a ďalší) sa zhodujú v názore, že „vytváranie kompaktných, relatívne homogénnych a historicky ustálených slovenských ostrovov na Dolnej zemi spolu s pre-

vládajúcim roľníckym zamestnaním a usadzovaním sa kolonistov v dedinskom prostredí, s jeho príznačnou sociálnou a hospodárskou uzavretosťou, možno označiť za rozhodujúce činitele toho, že etnický a kultúrny vývin v týchto ostrovoch bol v mnohom zhodný s vývinom na materskom etnickom území. To znamená, že v živote dolnozemskej Slovákov, ani po usadení sa v novej domovine, neboli rozrušené predpoklady pre kontinuálne pretrvávajúce základných zložiek ich etnicity, čiže slovenskosti, za aké sa považuje jazyk, národné vedomie (etnonym) a rozmanité prejavy materiálnej a duchovnej kultúry (BOTÍK 1995: 433). Zapúšťanie koreňov v novom prostredí bolo dlhotrvajúcim procesom, vyznačujúcim sa úsilím nájsť si v pestrej zmesi národov a národností svoje miesto, upevniť sa predovšetkým hospodársky. Súčasne so zaraďovaním sa do nového prostredia sa slovenské roľníctvo pred ním aj uzavieralo, čo na jednej strane pomohlo zachovať početné prejavy národnej ľudovej kultúry, ale súčasne vzbudzovalo nedôveru ku všetkému, čo bolo za hranicou ich „sedliackeho sveta“ (TARČÁK 1975: 179). Rozhodujúce pre ich ďalší etnokultúrny vývoj však bolo, že prebiehal v agrárno-rustikálnom prostredí v relatívne početných enklávach.

Napriek citovanému názoru J. Botíka musíme v oblasti tradičnej agrárnej kultúry konštatovať, že Slováci osídľujúci Dolnú zem museli prekonať aj veľmi závažný agrárnokultúrny zlom a dokázať zložiť skúšku kultúrneho prispôbenia (SLOVÁ 1975, PODOLÁK 1975/a,b). Aj keď prichádzali s určitou úrovňou agrotechnických znalostí, v nových pôdno-klimatických a sociálno-hospodárskych podmienkach bolo potrebné prekonať mnohé problémy, ale aj spoznať možnosti, ktoré priniesli nové okolnosti v oblasti agrárnej kultúry.

Nepopierateľne veľký význam mali v tomto procese skúsenosti slovenských sezónnych poľnohospodárskych robotníkov, ktorí pri opakovaných cestách na Dolnú zem boli akýmsi kultúrnym medzistupňom v procese adaptácie slovenských kolonistov na nové prostredie. Ako ukázali historické i etnografické reálie, Slováci túto veľkú skúšku dokázali splniť a na celom teritóriu južného Maďarska, Vojvodiny i Slavónie boli a sú považovaní za vynikajúcich roľníkov a dobrých hospodárov.

Táto skutočnosť vystúpi do popredia predovšetkým vtedy, keď si uvedomíme úroveň poľnohospodárskej výroby v čase ich odchodu z pôvodnej vlasti. Slovensko sa v 18. storočí ocitlo mimo moderného civilizačného prúdu v Európe, na periférii jej hospodárskeho a sociálneho rozvoja. Tento historický trend marginalizácie slovenského

poľnohospodárstva potvrdila aj poľnohospodárska revolúcia, ktorá sa v Európe začala v 18. storočí a znamenala kvalitatívne nový vývin európskeho poľnohospodárstva – prechod od tradičných techník a technologicky zaostalých postupov k novým: k striedavému systému pestovania plodín, intenzívnemu maštalnému chovu hospodárskych zvierat, pestovaniu krmovín, zemiakov a technických plodín. Túto výzvu doby nemali obce, odkiaľ sa slovenskí kolonisti groupovali, možnosť zachytiť. Ich kultúrnym dedičstvom v oblasti agrárnej kultúry boli jej tradičné formy. O to viac je potrebné oceniť ich kultúrnu vitalitu a schopnosť využívať z pôvodnej tradičnej kultúry slovenských regiónov to, čo bolo v nových podmienkach využiteľné, ale aj schopnosť v tomto multietnickom prostredí prevziať do svojej agrárnej kultúry nové prvky, zodpovedajúce výrobným podmienkam v novom domove. (SLAVKOVSKÝ 2002: 33) Práve preto možno súhlasiť s názorom, „že príslušníci etnických minorít sú významní nielen tým, že sú nositeľmi geneticky rôznorodých národných kultúr, ale i tým, že uchovávali a rozvíjali rozmanité prejavy a hodnoty týchto kultúr špecifickým spôsobom, odlišným od pomerov na materskom etnickom území“ (BOTÍK 1995: 432)

Slovenskí osadníci sa po príchode na Dolnú zem prispôbili historickým a sociálnym podmienkam tunajšieho spôsobu života a základom ich hospodárskych aktivít bol chov hospodárskych zvierat. Bol postavený na tzv. *sálašnom systéme*. Ako sme naznačili, ide o for-

Rozsieváč. Symbolika mesiaca september z breviára Kláštora sv. Juraja v Prahe, okolo r. 1400.

Žnica. Symbolika mesiaca júl z breviára Kláštora sv. Juraja v Prahe, okolo r. 1400.

Mlatec. Symbolika mesiaca august z breviára Kláštora sv. Juraja v Prahe, okolo r. 1400.

mu filiálneho hospodárenia, keď poddaný využíval pridelený kus zeme pre chov dobytka, ale aj pestovanie poľnohospodárskych plodín. Táto organizácia chovu bola intenzívnejšia, lebo aj keď bol dobytok tak ako dovtedy ustajnený celý rok vonku, v zimných mesiacoch ho prikrmovali. Charakter chotára sa začal meniť na prelome 18. a 19. storočia, keď následkom napoleonských vojen rástol v Európe dopyt po obilninách. Bolo to obdobie narastania výmery plochy ornej pôdy. Dom, záhrada, maštaľ tvorili jadro poddanského hospodárstva, akýsi vnútorný pozemok, na ktorom sa vykonávali základné hospodárske aktivity – chov dobytka, mlátenie obilia, pestovanie kukurice, neskôr aj zeleniny, uskladňovanie úrody. V druhej polovici 18. storočia sa tu objavili prvé vinohrady. Za oplotenými záhradami sa nachádzali vnútorné pasienky, kam vyhánali hospodárske zvieratá. Za nimi sa rozprestierala orná pôda. V počiatočných obdobiach kolonizácie Dolnej zeme, keď bolo pôdy dostatok, obrábala sa tzv. úhorovým spôsobom. Roľník využíval pôdu dovtedy, kým nevyčerpal jej prirodzenú úrodnosť. Potom ju nechal ležať úhorom a obrábal ďalšiu časť chotára. Na neobrábaných poliach blízko obydli sa pásol dobytok (GOMBOŠ 2008: 85 – 86)

Poľnohospodárstvo patrilo medzi tie prejavy v spôsobe života našich predkov, ktoré mali pri uspokojovaní ich materiálnych potrieb rozhodujúce miesto. Základom života roľníckej rodiny na Slovensku bola pôda. Tá v rurálnom prostredí predstavovala nielen

hlavný zdroj obživy, ale bola aj kritériom spoločenského postavenia. Jej hodnota sa stala normou, ktorú ako kultúrnu tradíciu jednotlivé generácie prevzali, udržiavali a odovzdávali medzi sebou. Táto kultúrna kontinuita sa udržala aj v prostredí slovenských kolonistov. Pôda bola i tu základným predpokladom, aby slovenské obyvateľstvo na Dolnej zemi mohlo nadviazať na kultúrne tradície svojho rodiska.

Ako vyzeral život slovenských kolonistov reálne, možno si urobiť predstavu na základe informácií z františkánskej kroniky v Našiciach (Chorvátsko). Dozvedáme sa z nej, že v roku 1880 sa klčovisko (*krčevina*) medzi cestami, ktoré vedú do Djakova a Osijeku, rozdelila medzi prisťahovaných Slovákov. Podobne sa uskutočnila aj kolonizácia v susedných obciach. Kolonisti, pochádzajúci z Čadce, Starej a Novej Bystrice, Riečnice a Terchovej, tu museli zo začiatku ťažko pracovať v lesoch. Kronikár vtedy zapísal: „...tak sa tento biedny národ, ktorý sa chcel zbaviť chudoby doma, dostal ešte do horších podmienok, než dúfal.“ Celé našické okolie bolo bohaté na lesy, ktoré prisťahovalci postupne menili na ornú pôdu. Z bývalých drevorubačov sa stávali roľníci, ktorí si od zemepána brali pôdu do árendy. Najviac mohli dostať 10 jutár, ktoré po vyklčovaní bezplatne užívali tri roky. Potom začali platiť árendu 5 forintov za jutro. Árenda sa postupne zvyšovala. V roku 1919 dosiahla 20 forintov. Preto si väčšina hospodárov v období po prvej svetovej vojne pôdu radšej odkúpila (Slavkovský 1978).

Základné princípy kultivácie pôdy orným náradím sú na území Slovenska známe už v období včasného stredoveku. Iste si ich osvojili aj kolonisti. Napriek tomu sa v slovenskej agrárnej kultúre uchovali niektoré archaické formy obrábania pôdy, ktoré boli dôsledkom prírodných a hospodársko-sociálnych podmienok vývinu poľnohospodárstva na Slovensku. Jednou z nich bol spôsob kultivácie pôdy pomocou motyky – agrárnymi historikmi nazývaný motykové hospodárenie. Vyskytovalo sa predovšetkým tam, kde bolo potrebné získať novú ornú pôdu z ladom ležiacej alebo zalesnej pôdy. V týchto prípadoch bolo jej ručné obrábanie súčasťou žiarenia a klčovania, ktoré predstavovali techniky získavania novej ornej pôdy. Základným pracovným nástrojom obrábania takto získanej pôdy, plnej kameňov a koreňov, bola motyka.

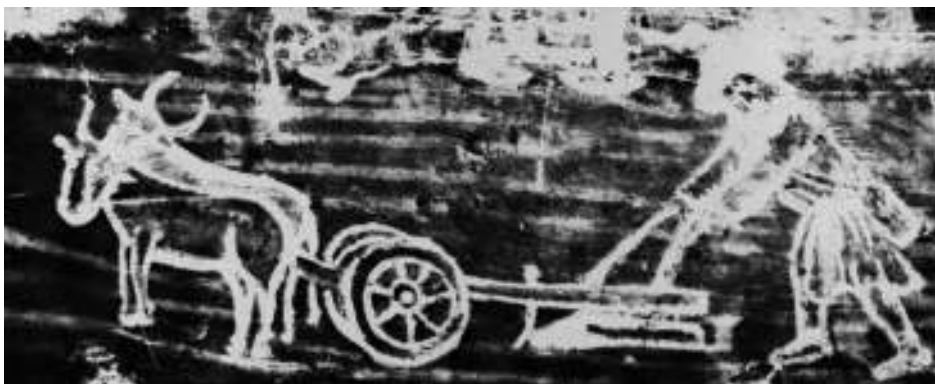
Orné obrábanie pôdy je v porovnaní s motykovým dokonalejšia technika, tá však predpokladá existenciu základných pracovných nástrojov – radla a pluhu, ako aj potrebného počtu ťažných zvierat.

Tieto podmienky boli v agrárnej kultúre slovenských kolonistov na Dolnej zemi splnené, aj keď technická úroveň orného náradia bola veľmi nízka. Oralo sa položeleznými jednostrannými pluhmi, ktoré dolnozemskí Slováci poznali už na Slovensku. Tie ostali ich hlavným orným náradím až do začiatku 40. rokov 20. storočia, keď ich postupne vytlačili železné, továrensky vyrobené pluhly.

Trvalé využívanie polí na pestovanie poľnohospodárskych plodín je podmienené dostatočným hnojením, t.j. chemickou úpravou pôdy, nevyhnutnou na náhradu spotrebovaných živín. Táto stránka poľnohospodárskej výroby má tiež svoj vývin. Je odrazom nielen úrovne agrárnej kultúry, ale aj konkrétnych podmienok, v ktorých sa realizovala. Svedčí o tom situácia slovenských kolonistov v prvých vlnách ich osídľovania na Dolnej zemi, keď dostatok voľnej pôdy umožnil existenciu dvojpoľného hospodárenia, hoci agrárna kultúra v ich pôvodnom rodisku poznala už intenzívnejší trojpoľný systém.

Aj vývin agrárnej kultúry Dolnej zeme, vrátane prínosu slovenských kolonistov, bol súčasťou európskej roľníckej civilizácie a všeobecne na ňu nadväzoval. Diferencované prejavy vo vývine poľnohospodárstva podmieňovali jednak geograficko-klimatické, ale najmä historicko-sociálne faktory. Pri pestovaní poľnohospodárskych plodín sa to prejavilo predovšetkým na osevných postupoch. Napriek tomu, že trojpoľný systém hospodárenia sa na väčšine územia Európy rozšíril už v 13. a 14. storočí a v niektorých regiónoch Európy pretrvával ešte koncom 19. a začiatkom 20. storočia, na Dolnej zemi sme ho nezaznamenali už ani v spomienkach najstaršej

Oráč. Malba v kostole v Kozuchoviciach z 18. storočia.

generácie. K jeho zániku tu muselo dôjsť ešte pred začiatkom 20. storočia v súvislosti so zavádzaním nových poľnohospodárskych plodín, predovšetkým krmovín a zemiakov. Tie boli pri nedostatku potrebných lúk a pasienkových plôch potrebné na chov hospodárskych zvierat. Túto zmenu podporili i niektoré sociálne okolnosti, predovšetkým drobenie a nedostatok poľnohospodárskej pôdy. Bolo nemysliteľné, aby jednu celú tretinu nechali ležať úhorom. Neobrábanú ornú pôdu, nazývanú *ledina*, *parlog*, *zapustená zem*, bolo možno nájsť u Slovákov na Dolnej zemi len výnimočne.

Materiálna kultúra všeobecne stráca v kontaktoch zónach ako prvá svoje etnické špecifiká a stáva sa výslednicou konkrétnych prírodných, historických a kultúrnych podmienok. Tejto prirodzenej kultúrnej adaptácii napomáhali v minulosti i ďalšie faktory: existencia spoločných trhových centier, pracovná a obchodná migrácia či spoločný civilizačný vývoj a jemu zodpovedajúce unifikčné tendencie v spôsobe života a v kultúre.

Etnologické výskumy materiálnej kultúry ukázali, že možnosti hospodárskeho a sociálneho vzostupu sa pre ďalší vývin materiálneho prostredia stávajú významnejšími ako tradície. To znamená, že sa veľmi rýchlo zabúdajú aj informácie o javoch materiálnej kultúry, ktoré prestávajú plniť reálnu funkciu v každodennom živote. Úmerne tomu strácala tradičná kultúra svoje poslanie v kultúrnej identifikácii etnického spoločenstva.

Príkladom týchto procesov môže byť vývin mlatobných techník Slovákov vo Vojvodine a Chorvátsku. Slovenskí kolonisti prichádzali predovšetkým z tých oblastí Slovenska, kde bolo mlátenie cepmi hlavnou mlatobnou technikou. Vydupávanie obilia dobytkom, tzv. tlačenie, je technika, ktorá sa na Slovensko importovala z Balkánu cez Maďarsko. Južné Slovensko tvorí severnú hranicu jej výskytu v Európe. M. Gavazzi ju dokonca považuje za jeden z prejavov mediteránnej kultúry (ROLEC 1992: 15). Je preto prirodzené, že dolnozemskí Slováci sa s ňou mali možnosť zoznámiť ako s rozšírenou mlatobnou technikou a osvojiť si ju. Jej životnosť vo všetkých etnických spoločenstvách na Dolnej zemi bola však limitovaná všeobecným zavedením a dostupnosťou strojových mlátičiek (*vršalic*), ktoré už po prvej svetovej vojne etnicky unifikujú túto časť agrárnej kultúry.

Pri štúdiu javov materiálnej kultúry v spôsobe života dolnozemskej Slovákov, žijúcich v etnicky zmiešaných lokalitách, nemožno celkom obísť vzťah etnicity a kultúry. Predovšetkým na lokálnej

úrovni, kde nositelia kultúry reálne rozlišujú detaily, veľmi presne poznajú všetky stránky spôsobu života, môžu sa niektoré artefakty agrárnej kultúry dostať do pozície etnického znaku.

Príklady sa nájdu aj v agrárnej kultúre Dolnej zeme. Slovenskí kolonisti si tu v nových hospodárskych a sociálne podobných podmienkach uchovali a rozvinuli tie prvky svojej pôvodnej agrárnej kultúry, ktoré boli kompatibilné s ich novým hospodárením. V multietnickom prostredí Dolnej zeme pritom tvar, resp. používanie niektorého poľnohospodárskeho náradia nadobudli hodnotu generáciami uznávaného etnického znaku, ktorý sa dostal aj do pomenovania. Napríklad: kratšie kosa sa v Maďarsku nazývali *slovenská kosa* (tót kasza), kosisko s dvoma rúčkami bolo maďarské (*magyar nyel*), zatiaľ čo kosisko s jednou rúčkou bolo nemecké (*német nyel*). Tieto skutočnosti výrobcovia kôš rešpektovali. Ešte v prvej polovici 19. storočia vyrábali na Horehroní kosa uhorské, poľské a rumunské, ktoré sa podľa toho aj distribuovali (VILÁKOVSKÝ 2001: 140)

Slovenské dediny na Dolnej zemi tvorilo agrárne obyvateľstvo, ktoré sa vďaka svojej spätosti s pôdou dlhodobo viazalo na jedno miesto, pričom žilo v multietnickom prostredí. Táto skutočnosť s postupným procesom modernizácie poľnohospodárstva stále viac približovala agrárnej kultúry dolnozemskej Slovákov a príslušníkov iných etnických spoločenstiev v tomto regióne. Obraz tunajšej agrárnej kultúry v prvej polovici 20. storočia je už výsledkom tohto etnokultúrneho vývinu v pôdno-klimatických a hospodársko-sociálnych podmienkach spôsobu života obyvateľov Dolnej zeme.

O tom, že sa tento proces kultúrnej adaptácie slovenským kolonistom na Balkáne podarilo zvládnuť, dokladá obsérny článok O Slovákoch v Gornej Mitropoliji. Vyšiel v časopise Československý obzor (15. 2. 1923), ktorý naši krajanovia vydávali v Bulharsku: „Bulharská vláda nás ukazuje ako dobrých roľníkov a hospodárov. V roku 1921 mali sme hostí z Varnenskej a Šumenskej župy, v počte 40 roľníkov. Boli vyslaní vládou, aby si prezreli naše hospodárstva. Zúčastnili sa aj agronómovia varnenskej a plevenskej katedry, ktorí ukazovali hostom naše hospodárstva ako vzorné. Podobných hostí sme mali aj v roku 1922 zo Šumenskej župy, poslaných ministerstvom zemedelstva. Pozreli okrem hospodárstiev aj naše obrábanie pôdy. Sme ako Slováci hrdí na to, že sama vláda nás pokazuje ako dobrých roľníkov a že sme zapríčinili ako kolonisti moderné obrábanie pôdy tunajšieho kraja. Tešíme sa z toho, že čo aj málo nás, môžeme v cudzine priniesť česť a slávu nášmu národu.“

2. Agrárna kultúra

Starostlivosť o dobytok v maštali bola zväčša mužská práca. Haligovce. M. Chlebana, 1968.

Získavanie a príprava pôdy

V priebehu druhej polovice 19. a začiatkom 20. storočia sa hlavne v produktívnejších oblastiach južného a juhozápadného Slovenska objavili nové, manufaktúrne či továrensky vyrobené poľnohospodárske náradia a stroje, na druhej strane sa v izolovaných a hospodársky nevýznamných oblastiach petrifikovali tradičné techniky prípravy pôdy. V tomto zmysle sa naše územie stalo v stredoeurópskom rámci kultúrnou zvláštnosťou.

Špecifikom slovenského poľnohospodárstva boli dlho pretrvávajúce ručné formy obrábania pôdy. Tento spôsob kultivácie pôdy pomocou najstarších poľnohospodárskych nástrojov – motyky

a rýľa – agrárnymi historikmi označovaný ako motykové hospodárenie, si v osobitých podmienkach uchoval svoje opodstatnenie i pri ornom obrábaní pôdy.

O rozširovaní plôch poľnohospodárskej pôdy (polí, lúk a pasienkov) existujú početné historické doklady už z obdobia feudalizmu. Okrem slovenského obyvateľstva sa na ňom zúčastňovali i príslušníci iných etnických spoločenstiev (HALOUPECKÝ 1947, MACŮREK 1959). Boli to predovšetkým kolonizácie – v 13. až 15. storočí na šoltýskom práve, v 16. a 17. storočí na valaskom práve či neskoršia kopaničiarska kolonizácia. Ich spoločným menovateľom bolo obrobenie ladom ležiacej a lesnej pôdy, ktorú na poľnohospodárske využitie upravovali klčovaním a žiarením. Predovšetkým išlo o získanie pasienkových plôch, ktoré sa v ďalšom procese osídľovania menili na lúky a ornú pôdu.

Po vyrúbaní lesa a odvoze dreva sa vyrúbanisko začalo upravovať (*virábať*) na poľnohospodársku pôdu: olúpala sa kôra z pozostalých pňov, popretínali sa bočné hrubšie korene, aby pne rýchlejšie vyschli, zvyšky dreva, raždie a tráva sa spálili. Súčasne sa pozemok očistil od kameňov, ktoré sa využívali na spevnenie poľných ciest. Potom sa pôda prekopala motykou na klčovanie (*klčovnica*). Bola to pevná úzka motyka, spravidla výrobok miestnych kováčov.

Dvojkoľesová kára – dopravný prostriedok známy na celom Slovensku. Liptovská Teplička. N. Tomanová, 1972.

Na vykopávanie kameňov sa používal krompáč. Tieto práce, nazývané *kučovanie*, sa robili najmä na jar a boli pre svoju fyzickú náročnosť hlavne mužskou záležitosťou. Do prekopanej pôdy vysiali trávne semeno. Ak sa klčovalo na urbárskom pozemku, na prácach sa zúčastňovali všetci členovia podľa výšky svojho podielu. Takto získaná pôda sa nazývala *kopaňica*, *vírobeňisko*, *novota* alebo *novotina*. Po skončení klčovania sa pozemok najčastejšie využíval niekoľko rokov ako pasienok.

Pôdne podmienky neumožňovali pozemok orať ani kosiť. Trávu vyžíňali ručne kosákmi. Drobné kríky, ktoré narástli v priebehu roka, bolo potrebné na jar znova povytínať. Po troch-štyroch rokoch sa začali odstraňovať vyschnuté pne. Bola to fyzicky najťažšia etapa kultivovania. Robila sa pomocou klčovníc a pevných drevených drúkov. Niekedy sa museli vytrhávať pomocou záprahu. Pne sa použili ako palivové drevo, ostatok drevnej hmoty sa spálil. Popol sa použil ako hnojivo. Pôda sa nakoniec prekopala a zarovnali sa jamy po pňoch. Takto získané pole (*kopanica*, *kopanka*) sa obsiało, spravidla ovsom, prípadne inou nenáročnou jarnou obilninou. Na jeseň sa obilie zožalo a spolu so slamou slúžilo ako krmivo pre dobytok.

*Vlačuhy – tradičný spôsob dopravy pluhu na strmšie polia.
Riečnica. J. Podolák, 1978.*

Volský záprah. Dolné Orešany. J. Pátková, 1956.

Kravský záprah viedli často ženy. Závada. T. Ševčíková, 1973.

Od tejto fázy bolo možné získané pozemky prenajímať *arendátorom*. Tí sa snažili získaný pozemok ďalej kultivovať – povyberali kamene a dobre ho prekopali. Prvé tri roky sa spravidla nehnojil. Pestovali sa na ňom menej náročné jarné druhy obilia alebo zemiaky. Keď bola pôda dostatočne pripravená, bolo ju možné obrábať i orným náradím a včleniť do existujúceho osevného systému.

Súčasťou klčovania bolo žiarenie, t. j. vypaľovanie drevného porastu a raždia, ktoré ostali na rúbanisku po odvezení úžitkového dreva. Na východnom Slovensku existoval systém hospodárenia s pôdou postavený na jej cyklickom žiarení. Takýto pozemok sa využíval dovtedy, pokiaľ sa pôda nevyčerpala. Potom sa nechal znova zarásť trávou a krovínami. Po niekoľkých rokoch sa úrodnosť pôdy obnovila a pozemok sa žiarením premenil znova na poľnohospodársku pôdu, ktorú však bolo možné ďalej obrábať zase len motykami.

Jednotliví roľníci mali i niekoľko takýchto žiarovísk. Zatiaľ čo pod názvom *klčovanie* treba rozumieť spôsob získavania novej poľnohospodárskej pôdy, v tomto prípade bolo využívanie ohňa – *žiarenie* – len cyklickým využitím menej úrodnej pôdy, na ktorej sa pestovalo najmä proso, bor a ikrica. Tento spôsob hospodárenia dokladá etnografický materiál aj na poľskej strane Karpát, kde boli prírodné, sociálne i hospodárske podmienky analogické oblas-

tiam severného a východného Slovenska. O rozsahu takto využí-
vanej pôdy hovorí fakt, že v Trenčianskej stolici v druhej polovici
18. storočia presahovala rozloha kopaníc plošnú výmeru urbárskej
pôdy. O plošnej výmere kopaníc a ich majetkovo-právnej úprave je
pomerné veľa informácií už z obdobia feudalizmu. Etnografické
reálie o technikách klčovania a obhospodarovania takej pôdy bolo
potrebné získať etnografickými výskumami až v 50. rokoch 20. sto-
ročia. Tie sa v mnohých prípadoch dali robiť už len retrospektívne
(URBANCOVÁ 1975: 755 – 759, PODOLÁK 1965: 36 – 39, PODOLÁK 2008: 147 – 162)
Okrem Trenčianskej stolice sú podobné spôsoby získavania pôdy
doložené aj zo Spiša, Turca, Oravy, Kysúc, Gemera a horských ob-
lastí východného Slovenska.

Etnologický materiál potvrdil existenciu tohto spôsobu získa-
vania novej poľnohospodárskej pôdy a motykového hospodárenia
aj v agrárnej kultúre slovenských kolonistov na Dolnej zemi. Tí
sem prichádzali z končín Slovenska, kde sa tento typ hospodáre-
nia udržal najdlhšie. Je preto celkom prirodzené, že v prípade zís-
kavania novej ornej pôdy klčovaním lesov, využili svoje skúsenosti
z domova. Mnohí príslušníci dnešnej najstaršej generácie si ešte
pamätajú, ako sa klčovala (*vikrčiť*) lesná pôda. Tá sa premieňa-
la buď na ornú pôdu (*nívu*), alebo na pasienok (*pašňak*). Rozdiel
v technológii získavania novej pôdy bol oproti slovenským pod-
mienkam len v tom, že vyklčované drevené zvyšky sa nepálili, ale
všetky odnášali domov ako palivové drevo (SLAVKOVSKÝ 2006: 216)

*Práca na hospodárstve sa našla v každom
veku. Nelokalizované a neautorizované.*

*Rozhadzovanie vyvezeného hnoja.
Haligovce. M. Chlebana, 1968.*

Vynášanie hnoja v „kastičkách“ na lúky bola väčšinou ženská práca. Vyšná Boca. J. Botík, 1974.

Inou formou pretrvávania motykového hospodárenia, ktorá bola doložená v horských obciach severného Slovenska ešte v 50. rokoch 20. storočia, bolo obrábanie stálych polí motykou namiesto orného náradia. Táto forma sa uchovala vďaka špecifickým geografickým a sociálnym podmienkam (vysoko položené a strmé polia, nedostatok ťažných zvierat, odchody mužov za prácou). Na Slovensku sa tak udržal systém prípravy pôdy, pre ktorý bola charakteristická prevaha ženskej práce (ERBANCOVÁ 1965, PODOLÁK 2008: 165 – 176)

Motykové obrábanie pôdy predpokladalo existenciu potrebných poľnohospodárskych nástrojov – motýk, rýľov a krompáčov. Počas vývinu tejto časti tradičnej agrárnej kultúry Slovenska sa vyskytovala celá škála typov a variantov. O ich existencii sa dozvedáme z historických dokladov (MORVÁTH 1963: 71). Od 15. storočia sa na Slovensku výrobou motýk zaoberali predovšetkým dedinskí kováči, väčšinou rómskeho pôvodu. Najznámejšími strediskami boli obce v banských regiónoch Slovenska – Gemer a Spiš, ktoré týmto náradím už v 16. a 17. storočí zásobovali nielen miestnych roľníkov, ale ho distribuovali aj do južných oblastí Uhorska, vtedy ešte obsadených Turkmi (PODOLÁK 2008: 166)

Najväčším a najznámejším strediskom kováčskej výroby motýk bol Medzev, obec vo vtedajšej Abovsko-turnianskej župe. Remeselná výroba poľnohospodárskeho a baníckeho náradia sa tu rozvíjala od 14. storočia, keď miestni kováči pracovali na troch hámroch na vodný pohon. V 18. storočí sa ich počet rozšíril na dvadsaťtri, pričom kováčskych majstrov tu vtedy registrovali šesťsto. Výroba

motýk sa prispôsobila záujmu na domácom i zahraničnom trhu. Bola dôsledkom rozvoja pestovania okopanín, najmä zemiakov, repy, kukurice, ale aj rôznych druhov zeleniny a tabaku. Kvalita, rešpektovanie požiadaviek klientov na tvar motýk a reálne ceny výrobkov boli základom podnikateľského úspechu medzevských kováčov nielen na európskom teritóriu, ale aj v zámorí. Širokú škálu ich výrobkov potvrdzuje dvesto zachovaných názvov motýk, ktoré sa odvíjali od miesta ich distribúcie – *pezinská, belehradská, banátska, bulharská* atď. alebo ich tvaru – *špicatá, široká, rohačka* a podobne (MARKUŠ 1966)

Motyka plnila v agrárnej histórii Slovenska často funkciu hlavného, niekedy jediného nástroja na obrábanie pôdy. Príčiny boli rôzne – pôdne podmienky (poloha poľa), sociálna situácia (nedostatok záprahu, odchody mužov za prácou mimo obce) či zavádzanie nových druhov plodín – okopaním a zeleniny. V druhej polovici 18. storočia sa v Uhorsku rozšírilo pestovanie zemiakov. Na roľníckych hospodárstvách Slovenska sa uskutočnil tento proces vo väčšom rozsahu až v prvej polovici 19. storočia. Významný bol hlavne pre severné, menej úrodné regióny Slovenska, kde sa zemiaky stali často hlavnou pestovanou plodinou, určenou nielen na spotrebu rodiny roľníka, ale aj na trh.

Práca motykou bola predovšetkým záležitosťou žien. Po dlhé stáročia využívania motýk sa v agrárnej kultúre zachovali pomerne ustálené jednotné pracovné postupy. Výnimkou boli len bulharskí zeleninári, ktorí sa na Slovensku usádzali začiatkom 20. storočia. Kontinuitne sa motyky využívali v najstaršom špecializovanom odvetví agrárnej kultúry – vo vinohradníctve. Do konca 19. storočia nemáme na Slovensku historické doklady o tom, že by sa vinohrady obrábali pomocou pluhu. Túto ťažkú prácu vykonávali ručným náradím – motykami rôznych foriem – okrem mužských príslušníkov rodiny vinohradníka aj najatí *kopáči* (KAHOUNOVÁ 1980, KRIŠTEK 1962, HORVÁTH 1963)

Popri motykách sa v inventári slovenských roľníkov nachádzali tiež krompáče a rýle. Známe sú už zo stredovekej agrárnej kultúry pri kyprení tvrdšej kamenitej pôdy a pri kľčovaní. Staršie výrobky dedinských kováčov postupne vytlačala produkcia kovospracujúcich dielní a továrenské výrobky.

Obrábanie pôdy bez záprahu malo za následok, že aj ostatné práce spojené so sejbou obilia sa robili ručne. Na bránenie sa používali malé drevené brány, do ktorých sa zapriahol jeden človek.

Podobne sa pracovalo s malými valcami. Kto tieto náradia nevládal ťahať, musel hrudy rozbíjať motykou (URBANCOVÁ 1960b: 255 – 267)

Úsilie archeológov, historikov i etnológov rekonštruovať náradie a techniky prípravy pôdy viedli k objasňovaniu vývinu technickej úrovne orného náradia, jeho konštrukčných, funkčných i ergonomických kvalít. Zdokonaľovaním náradia sa dosahovala nielen väčšia produktivita práce, ale súčasne sa znižovala námaha s ňou spojená.

Orné obrábanie pôdy je v kvalitatívnej línii motyka – radlo – pluh najdokonalejšou technikou. V prvej polovici 20. storočia bo-

Kôň bol nielen pomocníkom roľníka, ale mal pre majiteľa aj vysokú spoločenskú hodnotu. Dolné Orešany. J. Pátková, 1956.

la typickou pre celé územie Slovenska. Existenciu orného náradia dokladajú historické a ikonografické pramene už zo 7. storočia. Stredoveké listiny z 11. – 13. storočia potvrdzujú dokonca existenciu skupín roľníckeho obyvateľstva, ktoré sa zaoberali oraním pôdy – oráčov. Aj termín *poplužie* (*aratrum*) v týchto listinách dokazuje existenciu orného náradia, lebo znamená plošnú mieru pluhom alebo radlom oborávaného poľa (PODOLÁK 2008: 178)

Na základe rozdielov vo vykonávanej práci možno orné náradie rozdeliť do dvoch základných skupín:

1. náradie, ktoré zem len rozrýva bez toho, aby ju prevracalo a robilo pravidelné brázdy;
2. náradie, ktorým možno robiť pravidelné brázdy a ktoré zem aj prevracia.

Do prvej skupiny patria radlá bezplazové a plazové, do druhej pluchy jednostranné s asymetrickým lemešom a dvojstranné so symetrickým lemešom (MYČKO 1973)

Z historického pohľadu sú najzaujímavejšie radlá, ktoré sa sporadicky zachovali z prvej polovice 20. storočia na východnom Slovensku (Spiš, Šariš). Ide o bezplazové radlo (*hak*, *huok*, *hik*). Práca týmto náradím bola pre človeka i záprah veľmi namáhavá a jej výsledok nezodpovedal vynaloženému úsiliu. Konštrukčným zlepšením, akýmsi technickým medzistupňom medzi radlom a pluhom, boli plazové radlá. Pridaný drevený plaz dával tomuto náradu väčšiu stabilitu a pod prednú časť hriadeľa bolo možné pripevniť i koliesko. Mnohé z nich už mali i čeriesla.

Orba po spádnici svahu. Stará Bystrica. J. Podolák, 1967.

Kontrola brázdy. Liptovská Teplička. N. Tomanová, 1972.

Dlhú existenciu radiel v agrárnej kultúre Slovenska možno vysvetliť najmä pretrváváním trojpoľného systému hospodárenia v zaostalejších oblastiach. Pre prvú orbu poľa zarasteného trávou sa hodilo úzke radlo viac ako ťažký pluh so širokým lemešom. S radlom sa lepšie pracovalo aj na strmých a ťažko prístupných poliach, často plných skál a koreňov, lebo bolo ľahšie ako pluh a kládlo menšie nároky na záprah i na oráča. Dôležitým momentom bola jeho jednoduchá konštrukcia, ktorá umožňovala zhotoviť radlo aj miestnym kováčom a kolárom. To zvyšovalo jeho dostupnosť pre jednotlivé roľnícke hospodárstvá (URBANCOVÁ 1975: 759 – 761). Pri práci ho ťahalo len jedno záprahové zviera. Pod názvami *oborávač* (Gemery), *plúžik*, *plúžek* (Gemery, Spiš) alebo *plúžok – ohrňák* (Zemplín) sa udržal v hospodárskom inventári tamojších roľníkov až do kolektivizácie poľnohospodárstva v 50. rokoch 20. storočia, niekedy dokonca dlhšie, väčšinou na obrábanie družstevných záhumienkov (PODOLÁK 2008: 183).

Pluh je v porovnaní s radlom dokonalejší a z hľadiska prípravy pôdy produktívnejší nástroj. Z hľadiska pracovnej činnosti rozoznávame jednostranné a dvojstranné pluhy s rovným alebo krivým hriadeľom. Z hľadiska ich vývoja, ktorý sa odrazil predovšetkým na použitých materiáloch a tvare súčiastok, rozoznávame drevené, položelezné a železné pluhy. Pod dreveným pluhom rozumieme orné náradie, ktoré bolo okrem lemeša, prípadne plazy, čeridla a niektorých spojovacích súčiastok z dreva. Základným kritériom zaradenia je materiál, ktorý sa použil na odvalnicu. Najrozšírenejším typom boli drevené jednostranné pluhy s asymetrickým lemešom (s jedným ostrím) a s jednou pevnou odvalnicou. Toto náradie bolo po konštrukčnej stránke pomerne jednotné a v jeho vývine sledujeme len zdokonaľovanie jednotlivých súčiastok, predovšetkým tvaru hriadeľa (rovný, krivý). Pluhy s krivým hriadeľom sa používali v severných oblastiach Slovenska, teda v kopcovitých terénoch, ktoré sa neorali po vrstevniciach. Tu sa krivý hriadeľ uplatnil ako účinná úprava, ktorá umožnila ľahšie udržať pluh v správnej polohe. V súčinnosti s plužnými kolieskami mal význam aj pri regulovaní hĺbky orby. Vyvíjala sa i odvalnica, ktorá si v úsilí o dokonalejšie prevrátenie zeme postupom času vyžiadala skrutkovitý tvar (PODOLÁK 1956, URBANCOVÁ 1961, HYČKO 1967).

Dvojstranné pluhy majú na rozdiel od jednostranných pluhov symetrický lemeš (dvojstranné ostrie) a odvalnicu, ktorá sa dala na starších drevených pluhoch prekladať z jednej strany na druhú. Na

novších typoch položelezných a železných dvojstranných pluhov bola otočná. Tento typ sa vyskytoval v hornatých oblastiach Spiša, v západnej časti Šariša a predovšetkým v Gemeri s výnimkou jeho južných, rovinatejších oblastí. Dvojstranný pluh (*obraciak, horník*) sa používal na orbu strmých svahov všade tam, kde sa polia orali po vrstevnici. Prekladacia odvalnica umožňovala ukladať odoranú zeminu vždy len na jednu stranu, smerom k svahu. Vznikali terasy polí, ktoré sa proti zosunutiu často zabezpečovali podporným múrom (URBANCOVÁ 1957.) Táto úprava nielen zjednodušovala orbu a zabráňovala splavovaniu pôdy, ale dávala kultúrnej krajine novú podobu.

Na konci 19. storočia postupne nastupujú položelezné pluhy. Tie nemohli dlhší čas vytlačiť z inventára roľníka drevené radlá pre ich účelnosť, ale veľmi rýchlo odstavili drevené pluhy, ktoré boli menej dokonalé, náročnejšie na záprah i pracovnú silu. Položelezné pluhy továrenskej výroby sa ťažšie presadzovali v horských oblastiach, a to nielen pre svoju vysokú cenu, ale predovšetkým preto, že svojou konštrukciou nevyhovovali miestnym podmienkam. Masovejšie sa tu začali používať až vtedy, keď ich začali vyrábať, resp. prispôbovať krajským podmienkam miestni kováči. Na Slovensku preto existuje celý rad ich variantov. Proces prenikania tohto orného náradia sa skončil v 20. rokoch 20. storočia a agrárna kultúra Slovenska v ňom získala typické orné náradie pre prvú polovicu minulého storočia. K jeho všeobecnejšiemu nahradeniu celoželezným pluhom továrenskej výroby došlo na Slovensku až v období kolektivizácie poľnohospodárstva.

Orné náradie – radlo a pluh – sú už dlhé stáročia súčasťou európskej agrárnej kultúry. Pomerne jednotná práca s nimi spôsobila, že ich základné konštrukčné prvky sú podobné na veľkých teritóriách, vlastne všade tam, kde sa pôda obrábala záprahovým spôsobom. Napríklad bezplazové spišské radlo je konštrukčne podobné bezplazovému radlu z Povážia, ale aj radlu z južnej Moravy a česko-moravskej oblasti. Jednostranné pluhy s rozličným skrivením hriadeľa majú svoju obdobu na Balkáne, dvojstranné gemerské pluhy v Belgicku, Nemecku, Rumunsku, Tirolsku a pod. Prínosom slovenského orného náradia do európskej agrárnej kultúry sú predovšetkým jeho lokálne a vývojové konštrukčné varianty, ktoré vznikali ako dôsledok úsilia prispôbiť ho daným prírodným podmienkam (URBANCOVÁ 1975: 762)

Pri oraní jednostranným pluhom sa používal dvojaký postup: *rozorávanie, orba do skladu*. Pri prvom sa začalo orať na okraji

poľa a chodilo sa okolo, smerom do stredu parcely, takže posledná vyoraná brázda sa tiahla stredom pozemku. Pri druhom sa začalo orať v strede poľa a končilo sa na okrajoch pozemku, kde sa vy-orali hraničné brázdy. V prostriedku zoraného poľa ostala navrš-šená pôda (*sklad*). Tento spôsob sa využíval obyčajne pred sejbou obilia.

Ako záprah sa pri orbe využíval rožný statok, resp. kone. Podľa polohy a kvality pôdy sa zapriahal jeden až tri páry statku. Na extrémne strmých svahoch sa oralo len smerom dolu, hore išiel záprah s pluhom naprázdno. Ľudia ťahali orné náradie len výni-močne.

Hrudy zeme, ktoré ostali na pooranom pozemku, sa rozbíjali buď ručne (kyjakmi, motykami) alebo pomocou brán. Na celom území Slovenska boli až do 50. rokov známe drevené brány so že-leznými zubmi, ktoré sa od seba líšili tvarom rámov (obdĺžnik, štvor-

Práca s pluhom bola na svahoch náročná a vyžadovala obyčajne troch ľudí – jeden viedol pluh, druhý záprah, tretí pritláčal pluh k brázde. Vyšný Kelčov. L. Baran, 1958.

rec, kosoštvorec). Brány s drevenými zubmi sa v prvej polovici 20. storočia používali len ojedinele (napríklad na Kysuciach).

V oblastiach s ľahšou pôdou, predovšetkým na južnom Slovensku (Hont, Novohrad), sa do začiatku 20. storočia zachovalo rozbiehanie hrúd a vytrhávanie koreňov burín pomocou archaického náradia (*smyk*), ktoré sa zhotovovalo z trnistých konárov upevnených do jednoduchého rámu. Aby zem lepšie drvilo, zvykli ho zaťažovať kameňmi. Smyky v hospodárskom inventári slovenských roľníkov postupne nahradili výkonnejšie valce a železné brány.

1965: 41 – 42, URBANCOVÁ 1975: 762.– 63)

Najmladším poľnohospodárskym náradím na drvenie hrúd je valec (*valek*, *gulok*), ktorý sa začal používať najprv na veľkostatkoch. Do roľníckeho hospodárstva prenikol až koncom 19. storočia. V kopcovitých terénoch bolo jeho použitie problematické, a preto sa všeobecne na celom území nerozšíril. Využíval sa predovšetkým na valcovanie polí obsiatych jarinou, ktoré si tak lepšie udržali potrebnú vlahu.

Okrem valca sa začiatkom 20. storočia používali aj rôzne druhy kultivátorov. Slúžili hlavne na jarné kyprenie pôdy namiesto jej preorávania.

Trvalé využívanie polí na pestovanie poľnohospodárskych plodín si vyžadovalo hnojenie, t. j. chemickú úpravu pôdy, nevyhnutnú na nahradenie spotrebovaných živín. Najstarším spôsobom skva-

Ženy vedeli zastúpiť mužov aj pri oraní. Nagyhuta (Maďarsko). J. Podolák, 1957.

Kravský záprah pri oraní. Dolná Súča. J. Podolák, 1968.

litňovania pôdy pod osev je používanie popola. Tento spôsob súvisel s klčovaním lesov a žiarením. Okrem toho sa využíval popol z domácností, ktorý sa po celý rok osobitne odkladal a obyčajne miešal do maštaľného hnoja. Koncom 19. a začiatkom 20. storočia bolo hnojenie čistým popolom iba doplnkové. Využívalo sa najmä na lúkach a pasienkoch.

Najčastejšie sa na hnojenie pôdy používal maštaľný hnoj. Aj keď bol tento spôsob chemického zlepšovania pôdy v európskej agrárnej kultúre známy už z rímskeho poľnohospodárstva, extenzívny chov dobytky na Slovensku spôsobil, že po celé stáročia sa dostatočne nevyužíval. To bol aj jeden z dôvodov dlhého pretrvávania trojpoľného systému hospodárenia. Voľné pasenie dobytky a málo slamy na podstielanie spôsobovali nedostatok maštaľného hnoja i jeho nízku kvalitu. Namiesto slamy sa na podstielanie často používalo lístie, ihličie, piliny, mach a plevy.

Hnoj sa na polia vyvážal od neskorej jesene cez zimu až do jari. Na túto prácu sa využívali vozy s bočnicami z dosák (*doštenák, hil*) alebo špeciálne upravené sane. Na ťažko prístupné miesta sa vynášal na chrbte v drevených putniach (*kastičkách*), v košoch alebo v plachte. V obciach s rozsiahlymi chotármi sa budovali na odľahlejších pozemkoch poľné maštale, v ktorých sa prechodne ustajňoval dobytok. Zhromaždený hnoj sa použil na skvalitnenie okolitých pozemkov. Na poli sa skladal do kôp, ktoré sa rozhadzovali vidlami. Pri rozpúšťaní snehu sa časť z neho dostala do pôdy, zvyšok sa zaoral na jar.

Pri trojpoľnom hospodárení sa hnojilo priemerne raz za tri roky. Vzdialenejšie pozemky chotára mali nezriedka až šesťročný interval. Nedostatok hnoja sa niekedy kompenzoval zeleným úhorom, ktorý sa zaoral, alebo vhodnou voľbou poradia pestovaných plodín v oševnom systéme.

Zatiaľ čo na západnom a východnom Slovensku sa za najlepšie hnojivo považoval hovädzí trus, v oblasti severného a stredného Slovenska s rozsiahlym chovom oviec dostal prednosť ovčí trus. Do pôdy sa aplikoval *košarovaním* – jeho podstata spočívala v prekladaní drevenej ohrady, v ktorej ovčie stádo nocovalo a v ktorej bolo zavreté aj v čase dojenia (DOLÁK 1965: 39, URBANCOVÁ 1975: 764 – 765)

Zavádzanie nových osevných postupov a prechod na striedavý systém hospodárenia si postupne vynucovali používanie priemyselných hnojív. O ich uplatnení na slovenskom vidieku (ak vylúčime veľkostatky) možno hovoriť až po prvej svetovej vojne.

Na tradície európskej agrárnej kultúry v technikách prípravy pôdy kontinuítne nadviazala i agrárna kultúra slovenských menších. Oralo sa položeľznými jednostrannými pluhmi, ktoré dolnozemskí Slováci poznali už na Slovensku. Tie ostali ich hlavným orným náradím až do začiatku 40. rokov 20. storočia, keď ich postupne vytlačili železné, továrensky vyrobené pluhy.

Doplňkovým náradím pri ornom hospodárstve boli aj tu smyky a brány. Nimi sa drvili hrudy, rozbíjali krtince, vytrhávali korene burín a zahrabávalo osivo pri husto siatom obilí. Pri pestovaní iných plodín a na čistenie lúk sa smyky a brány používali ako kultivátor. Do oboch poľnohospodárskych náradí sa priahal ťažný dobytok

Pomenovanie *brany* nachádzame aj v obciach so slovenským obyvateľstvom v Poľsku, Rumunsku, Chorvátsku a na Ukrajine. Na území Maďarska sa okrem termínu *brány* v jeho juhovýchodnej časti používali aj ďalšie pomenovania – *fogaš*, *čaračka*, *zubačka*. Slováci v Srbsku prevzali vo väčšine obcí miestne srbské pomenovanie *drľáča*, hoci význam slova *brány* poznajú.

Na celom skúmanom území sa používali pôvodne drevené brány so železnými zubami. Vyrábali ich kolári s kováčmi. V 40. rokoch 20. storočia ich roľníci začali postupne nahrádzať celožeľznými. Používali sa na oráčinách, lúky sa bránili len výnimočne. Počet používaných brán bol rôzny – rozhodujúcim faktorom boli rozmery poľa. Slovenské menšiny v Maďarsku a Srbsku si ešte pamätali aj archaické náradie – *smyk*. Jeho poslaním, podobne ako pri bránení, bolo drviť hrudy zeme a vytrhávať korene burín.

Ďalším poľnohospodárskym náradím na kvalitnú prípravu pôdy bol aj v tomto prostredí *valc*. Používal sa hlavne v obdobiach sucha. Oráč odoraný kus pôdy hneď povalcoval, aby v nej uchoval čo najviac vlahy. Valcovalo sa aj vysiate obilie, aby sa v tejto fáze jeho pestovania udržala v pôde vlaha. Valce sa zhotovovali z dubového dreva, mali dĺžku okolo dvoch metrov a vyrábali ich miestni náaturisti.

Vývin agrárnej kultúry Dolnej zeme, vrátane prínosu slovenských kolonistov, bol súčasťou európskej roľníckej civilizácie a vo všeobecnosti na ňu nadväzoval. Diferencované prejavy vo vývine poľnohospodárstva boli podmienené jednak geograficko-klimatickými, ale najmä historicko-sociálnymi faktormi. V oblasti pestovania poľnohospodárskych plodín sa to prejavilo predovšetkým na osevných postupoch.

Typickým orným náradím prvej polovice 20. storočia bol položelezný pluh. Dolná Súča. J. Podolák, 1963.

Trojpoľný systém hospodárenia sa na väčšine územia Európy rozšíril už v 13. a 14. storočí a s jeho pretrváváním sa stretávame v niektorých regiónoch Európy (vrátane Slovenska, Poľska a Ukrajiny) ešte aj koncom 19. a začiatkom 20. storočia. Na Dolnej zemi sme ho nezaznamenali už ani v spomienkach najstaršej generácie. K jeho zániku muselo dôjsť ešte pred začiatkom 20. storočia v súvislosti so zavádzaním nových poľnohospodárskych plodín, predovšetkým krmovín a zemiakov do osevných postupov. Tie boli potrebné na udržanie chovu hospodárskych zvierat pri tamomšom nedostatku lúk a pasienkových plôch. Túto agrotechnickú zmenu podporili aj niektoré sociálne okolnosti, predovšetkým drobenie a nedostatok poľnohospodárskej pôdy.

S rozširovaním striedavého systému hospodárenia s pravidelným obrábaním osevných plôch, tak ako to už bolo v slovenských obciach v prvej polovici 20. storočia bežné, stále viac rástol význam maštalného hnoja. Jeho potreba si vyžiadala intenzívny maštalný chov dobytká a kvalitné podstielanie zvierat slamou. Len pri jej nedostatku sa používali piliny a lístie. Takýto hnoj bol však na živiny menej bohatý a často sa ním prenášali semená rôznych plevelov. Aj v prostredí slovenských menšín v strednej a južnej Európe sa za najkvalitnejší pokladal kravský a ovčie hnoj. Umelé hnojivá začali do hospodárstva tunajších roľníkov prenikať až po druhej svetovej vojne (SLAVKOVSKÝ 2006: 216 – 217)

Pestovanie plodín

Podľa historických údajov poznala agrárna kultúra Slovenska už v 18. storočí všetky známe druhy obilnín. V úrodnejších oblastiach dosahovalo najväčšie výmery pestovanie raži, na druhom mieste to bol jačmeň, až potom nasledoval ovos a pšenica. V kotlinách stredného a severného Slovenska sa vzhľadom na pôdno-klimatické podmienky do popredia dostalo pestovanie jarných odrôd obilnín, predovšetkým jačmeňa. V týchto oblastiach Slovenska sa najmä na poddanských hospodárstvach pestovali aj rôzne druhy archaických odrôd obilnín – tenkeľ, proso, pohanka (tatarka). Spolu s obilím sa na poliach feudálneho Slovenska pestovali ľan a konope. Ľan bol v polovici 18. storočia charakteristický skôr pre severné oblasti Slovenska, zatiaľ čo v stredných a južných oblastiach prevažovali konope (HORVÁTH 1963: 29 – 37)

Ešte v prvej polovici 20. storočia bolo na Slovensku všeobecne rozšíreným postupom vysievanie obilia z ruky. Osivo niesol roľník v plachte (*rozsievka*, *šijačka*, *trakovica*, *podruša*, *plachetka*), ktorá mala štyri traky. Dva z nich sa držali v ľavej ruke, dva sa zaviazali okolo krku. Pravou rukou rozsievateľ rozhadzoval osivo po poli. Ak bol pozemok širší, rozsievateľ rozhodil zrnú raz na jednu, raz na druhú stranu. Na vertikálne položených pozemkoch sa sialo zdola nahor. Hustota sejby bola rozdielna. Na menej úrodných pôdach

*Valec – náradie na drvenie hrúd a valcovanie obsiatych polí.
Dolná Súča. J. Podolák, 1963.*

Prvé sejačky. Rudno. J. Dérer, 1958.

sa obyčajne sialo hustejšie. Zrno určené na sejbu sa starostlivo vyberalo a čistilo.

Sejacie stroje sa na Slovensku začali používať najprv na veľkostatkoch a približne od 30. rokov 20. storočia aj na hospodárstvach bohatších roľníkov v nížinných oblastiach. V severných, hornatejších regiónoch sa technika sejby z ruky udržala až do kolektivizácie poľnohospodárstva. Považovali ju za úspornejšiu a neviazala sa na kúpu sejačky a na záprah.

Završením prác, ktoré súviseli s prípravou budúcej úrody, bola aj v prostredí slovenských menšín v strednej a južnej Európe sejba obilia, ktoré tvorilo hlavnú poľnohospodársku plodinu. Základným ozimným obilím boli pšenica a raž, na jar sa vysial ešte ovos, jačmeň a vysadila kukurica. Všeobecne rozšíreným postupom bolo tiež vysievanie z ruky. Vyčistené osivo si niesol roľník vo vreci, ktoré mal prehodené cez plece. Rukou si rozsievateľ obilie naberal a rozhadzoval po poli. Čas sejby závisel od konkrétnych klimatických podmienok. Oziminy sa zvykli vysievať v septembri, jarné odrody hneď po zmiznutí snehu, keď bolo možné pre ne pripraviť pôdu. Vysiate obilie sa pobránilo.

Sejacie stroje sa v prostredí zahraničných Slovákov objavili už po prvej svetovej vojne, ale dovolili si ich len bohatší gazdovia. Masovejšie využívanie sejačiek nastalo až v druhej polovici 20. storočia. Ako však uvádzali mnohí miestni roľníci, definitívne prenikli do procesu poľnohospodárskych prác až v 60. a 70. rokoch. Ich vlastníctvo bolo obyčajne výsadou bohatších roľníkov, ktorí ich za poplatok požičiavali. Kukurica sa sadila ručne do brázdy a bola to predovšetkým ženská práca (SLAVKOVSKÝ 2006: 217 – 218)

Okrem sejby obilia do zoranej a pripravenej pôdy sa na Slovensku udržali aj archaické spôsoby zakopávania osiva. V niektorých obciach Kysúc a Gemera bolo zvykom siať raž do porastu zemiakov pred ich zberom. Pri ich vyberaní sa súčasne zakopalo vysiate zrno. Na Horehroní sa ešte v prvej polovici 20. storočia uchoval ďalší spôsob sejby – pozemok sa najprv pohnojil košarovaním oviec, potom sa pôda motykami prekopala, vysialo sa do nej zrno

Oranie po vrstevniciach. Liptovská Teplička. N. Tomanová, 1972.

Sejba obilia z plachty si na Slovensku uchovala svoju tradíciu overenú podobu až do 20. storočia. Zázrivá. J. Podolák, 1968.

Nasýpanie osiva do „rozsievky“. Liešnica. J. Dérer, 1961.

a napokon sa po poli prehnať stádo oviec, ktoré pôdu nielen rozdrobili, ale vysiate osivo aj zatlačili do zeme. Tento spôsob sejby nie je slovenským špecifikom, pretože v stredoveku bol rozšírený aj v iných krajinách strednej a západnej Európy. Obe uvedené techniky boli len pomocné, charakteristické pre chudobné hospodárstva bez záprahu, resp. pre pastierov oviec (DOLÁK 1963: 36)

Diferencované prejavy vývinu poľnohospodárstva sa prejavili predovšetkým na osevných postupoch.

Trojpoľný systém hospodárenia sa rozšíril v 13. a 14. storočí. Od tohto obdobia na Slovensku prevládal. S jeho záverečnou fázou sa tu stretávame, na rozdiel od západnej Európy, ešte začiatkom 20. storočia ako s dôsledkom nedostatku pasienkov a hnojiva potrebného na zavedenie intenzívnejšieho striedavého hospodárenia. Chotár bol rozdelený na tri časti (*honi, láni, podíle, tarati*). Do jednej sa siali jariny, do druhej oziminy, tretia sa nechala z regeneračných dôvodov odpočívať ako úhor, na ktorom sa pásol dobytok z celej obce. Tento postup sa v nasledujúcom roku fázovo posunul. Len v hospodársky vyspelejších krajoch Slovenska sa už koncom 19. storočia začali namiesto úhoru pestovať krmoviny, ktoré si však veľmi ťažko získavali dôveru roľníkov.

Postupný zánik trojpoľného systému, ktorému bránili aj obyčajové normy na slovenskom vidieku, sa začal už v 19. storočí v súvislosti so zavádzaním nových poľnohospodárskych plodín (oko-

Okopávanie repy. Blatnica. J. Dérer, 1969.

Žena v pracovnom odevu. Galgaguta (Maďarsko). J. Podolák, 1956.

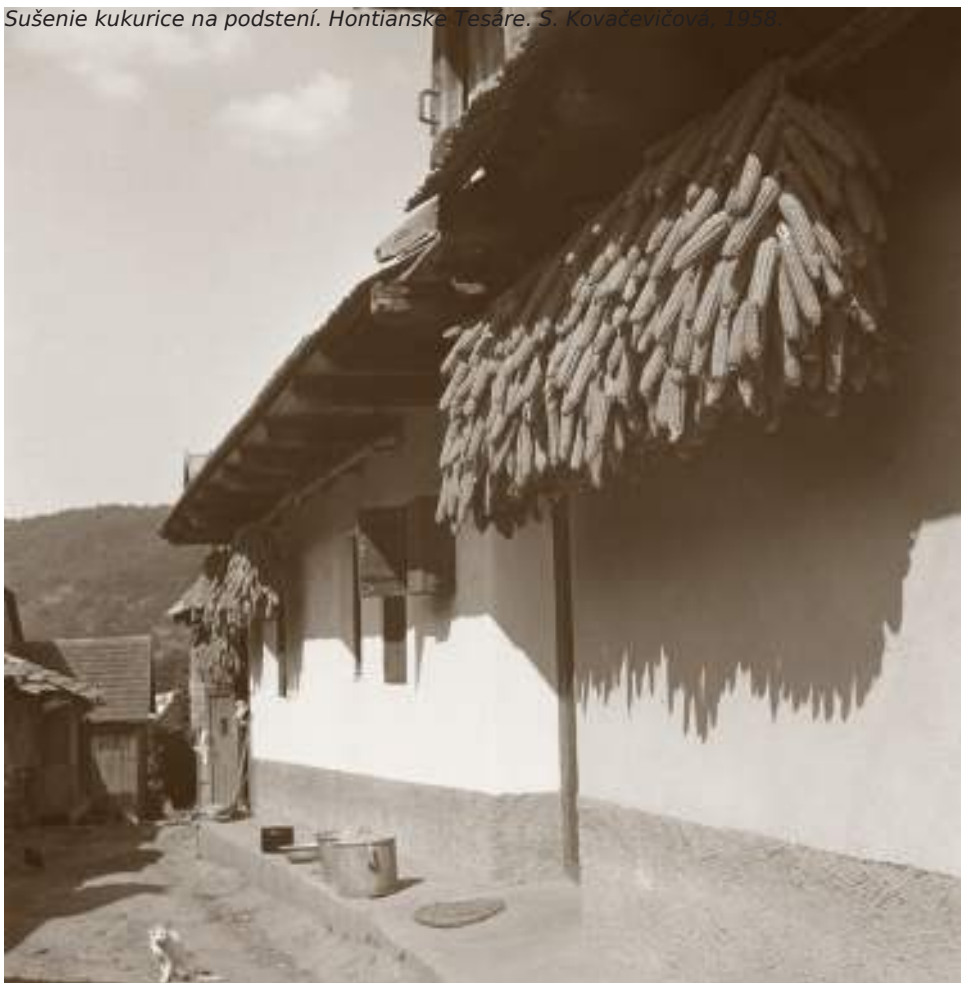
paniny, krmoviny). Tento vývoj však neprebíhal na celom území rovnako. V tom čase vzniklo mnoho variantov osevných systémov. V niektorých regiónoch (Orava, Gemer) mal trojpoľný systém takú tradíciu, že bez zmeny jeho funkcie sa do neho zaraďovali i nové plodiny. Častý bol variant, keď sa polia v okolí obce obrábali už v striedavom systéme, zatiaľ čo vzdialené pozemky sa hnojili len košarovaním a úhor tu pretrval najdlhšie. Dôležité však bolo, že sa končil celoobecný záväzný trojpoľný systém a roľníci prechádzali na individuálne hospodárenie podľa svojich konkrétnych podmienok a potrieb.

Z agrárnoetnologického hľadiska je v tomto období zaujímavejšie pretrvávajúce dvojpoľného systému, ktorý predstavuje v osevných postupoch starší vývojový stupeň. Chotár sa v tomto prípade delil na dve časti: jedna slúžila na pestovanie plodín, druhá na úhor – vytvárala pasienky. Existenciu tohto systému možno vysvetliť miestnymi pôdno-klimatickými podmienkami, ktoré nedovoľovali na niektorých miestach pestovať oziminy, takže nebolo možné zaviesť klasický trojpoľný systém. Druhou príčinou bol nedostatok lúčnych a pasienkových plôch. Z týchto dôvodov sa dvojpoľný systém dlho udržal v Honte, Tekove a na Orave.

Podobný systém, tzv. *karpatský dvojpoľný*, dokladajú etnografické pramene zo severovýchodného Slovenska a priľahlých regiónov Ukrajiny. Jeho podstata spočívala v tom, že sa orná pôda,

lúky i prielohy rozdelili na dve približne rovnaké časti, ktoré sa vo svojej hospodárskej funkcii každoročne striedali. Časť, ktorá sa obrábala, nazývali *caryna*, druhú, na ktorej sa pásol dobytok, *toloka*. Tento systém hospodárenia s pôdou sa tu držal až do polovice 20. storočia, aj keď ho od konca 19. storočia postupne vytlačal klasický trojpoľný systém, ktorý na začiatku 20. storočia už prevládal (SOPOLIGA 2008: 44 - 45) Motykové hospodárenie a dvojpoľný systém využívania poľnohospodárskej pôdy sa v tejto oblasti udržal vo všetkých tu žijúcich etnických spoločenstvách ako dôsledok

Sušenie kukurice na podstení. Hontianske Tesáre. S. Kovačevićová, 1958.

pôdno-klimatických a sociálnych podmienok existencie agrárnej kultúry (PAVLJUK 1986)

Na druhej strane treba spomenúť aj faktory, ktoré urýchlili zánik trojpoľného systému; bol to rozpad veľkorodiny a uhorský právny systém dedenia. Tieto faktory spôsobili také drobenie pôdy, že v jednotlivých rodinách bolo nemysliteľné jednu tretinu z nej neobrábať (PODOLÁK 1965: 35 – 36, URBANCOVÁ 1975: 767 – 769, SLAVKOVSKÝ 2002: 34 – 35)

Regionálne diferencovaný obraz agrárnej kultúry Slovenska v minulosti dokresľovalo aj pestovanie okopanín a ich postupné zaraďovanie do pestovateľských systémov. Z okopanín boli rozšírené rozličné druhy repy. Okrem krmných sa pestovali i jedlé druhy. Zemiaky, bez ktorých si už v niektorých regiónoch Slovenska nevieme agrárnu kultúru v 20. storočí ani predstaviť, sa až v 19. storočí dostávajú zo zemepanských záhrad na polia. Tento transfer sa uskutočnil skôr v severných oblastiach Slovenska.

Na väčšine územia Slovenska sa všetky práce súvisiace s pestovaním zemiakov vykonávali ručne. Známy bol spôsob sadenia do jamky, ktorá sa vykopala motykou, ňou sa zasadený zemiak aj zahrnul, alebo sa sadilo za pluhom do vyoranej brázdy. Pri tomto spôsobe sa zemiaky zaorali. V prvej polovici 20. storočia sa na slovenskom vidieku začali pri pestovaní zemiakov využívať rôzne typy orného náradia – pluhov a oborávačov.

Tam, kde boli podmienky na prechod k striedavému systému pestovania plodín, sa tento proces uskutočnil už v 19. storočí. Tam, kde také podmienky neboli, vydržal trojpoľný systém až do 20. rokov 20. storočia. Ešte v roku 1934 bolo na Slovensku 631 obcí, kde sa hospodáril týmto spôsobom. Roku 1940 bolo dokonca potrebné vydať zákon, ktorý ho definitívne zakazoval.

Žatva obilia

Medzi najstaršie techniky zberu obilia patrí jeho vytrhávanie rukami. Tento spôsob sa na Slovensku uchoval až do začiatku 20. storočia ako núdzová technika, využívaná len v katastrofálne neúrodných rokoch, aby sa zachránilo čo najviac slamy a straty na zrne boli minimálne.

Ďalšou archaickou technikou zberu obilia, ktorá je na našom území doložená v 20. storočí, je žatie. Používal sa pri ňom zúbkovaný srp. Ako žatevný nástroj bol dôležitou súčasťou poľnohospodárskeho inventára už v dávnej minulosti. Srpy sú u Slovanov doložené zo 7. – 8. storočia. Ich klasifikácia, vychádzajúca zo spôsobu osadenia pracovnej časti srpu do rukoväte, delí toto náradie do dvoch základných skupín. Kým forma A nemá rukoväť ohnutú od čepele, historicky mladšia forma B má trň rúčky odsadený od čepele v nejakom uhle. Ide o ergonomicky progresívnejší nástroj, lebo váha je rozdelená rovnomerne a jedným zákosom zachytí väčšie množstvo obilia. Poznali ho už Rimania a v období stredoveku získal v európskej agrárnej kultúre prevahu. Na území Slovenska sa používal variant, ktorý mal trň rúčky skoro v pravom uhle k čepeľi (BERANOVÁ 1975: 99 – 117, ŘÍHOVÁ 1962: 6 – 7)

Kosec. Frígľovo. V. Nosáľová, 1956.

Viazanie povriesla. Frígľovo. V. Nosáľová, 1956.

V 18. storočí v súvislosti s manufaktúrnou a továrenskou výrobou kôš prenikalo na slovenský vidiek do žatevných prác nové náradie – kosák s hladkým ostrím. Ide pravdepodobne o kultúrny import z Rakúska. O koexistencii oboch žatevných náradí v agrárnej kultúre Slovenska existujú historické doklady od M. Bela a D. G. Licharda (SLAVKOVSKÝ 1978: 597)

Obilné srpy z obdobia druhej polovice 19. storočia, tak ako sa uchovali v zbierkach múzeí, sú prevažne výrobkami väčších kováckych dielní, kde sa hromadne vyrábali podľa jednotnej šablóny. Nasvedčuje tomu veľká stereotypnosť a oblastné rozšírenie jednotlivých variantov. Výrobcovia spravidla rešpektovali staré miestne vzory (HYČKO 1973: 9 – 12)

Rozdiel v ostrí srpov a kosákov sa prejavil aj v rozdielnom narábaní s nimi. Pri práci so srpom sa obilie pevne chytilo do ruky

Kosenie obilia. Terchová. J. Podolák, 1963.

Žatie kosákom. Horná Súča. J. Podolák, 1968.

Žatie kosákom. Horná Súča. J. Podolák, 1968.

Žnica. Frígľovo. V. Nosáľová, 1956.

Robenie „venca“ na kopu sena. Polomka. J. Podolák, 1958.

a hrst' sa rovnomerným pohybom, aký si vyžadovalo zúbkované ostríe, odrezalo. Takto sa minimalizovali straty na vypadanom obilí. Pri práci kosákom sa za hrst' obilia rukou len odchýlila a švihom sa steblá odsekli. Bola to rýchlejšia, ale z hľadiska vypadaného zrna aj stratovejšia práca (URBANCOVÁ 1973: 189)

Dlhú životnosť tejto žatevnej techniky na Slovensku vyvolali predovšetkým sociálno-ekonomické dôvody – dostatok lacnej pracovnej sily, malé výmery poľnohospodárskej pôdy, odchody mužov za prácou mimo obce, keď žatie bolo pre ženy výhodnejšou technikou

ako kosenie, a v neposlednom rade to bola aj menšia stratovosť na obilí. Ďalším závažným dôvodom boli prírodné faktory. V horských oblastiach na kamenitej pôde s koreňmi stromov a kríkov, na nerovných a často strmých poliach, bol srp a kosák pri zbere obilia výhodnejším pracovným nástrojom ako kosa.

Agrárnoetnologický materiál zo susedných území dokazuje, že táto technika žatevných prác bola známa na širšom stredoeurópskom i balkánskom teritóriu. Od 18. storočia, keď sa pri žatevných prácach začal objavovať i kosák, sa obraz tradičných žatevných prác začal územne diferencovať. V západnej časti nášho kontinentu kosák vytlačil srp už do polovice 19. storočia a považoval sa za typický nástroj severnej a západnej Európy. Na juhu sa vyskytoval len u Chorvátov. Pre Slovanov boli charakteristické srpy (SZYŇSKI 1929: 191 – 192)

Používanie kosákov v uvedených oblastiach Európy je výsledkom vyspelejšej manufaktúrnej, neskôr priemyselnej výroby. Dokladá to materiál zo susediacich území na západ od Slovenska – Rakúska a Moravy. Toto územie vytváralo so západným a juhozápadným Slovenskom región, ktorý pravdepodobne sprostredkával kosák ako poľnohospodársky nástroj ďalej na východ. Maďarská agrár-

Stavanie obilných krížov. Horné Príbelce. J. Turzo, 1963.

Hrabanie sena. Liptovská Lužná. J. Bízik, 1960.

nohistorická literatúra označuje kosák ako hornouhorské náradie, ktoré sa tam používalo najmä na vyžínanie trávy, kým na žatie obilia len výnimočne. Na prenikaní kosákov na maďarské územie zo severu a západu sa pravdepodobne zaslúžila vyspelá železiarska výroba na Slovensku a v Rakúsku (BALOGH 1964: 369 – 372; 1972: 532)

Fázový posun tohto procesu o zhruba 50 rokov dokladá etnologický materiál nielen zo severovýchodného Slovenska, ale aj priľahlých oblastí juhovýchodného Poľska a Ukrajiny. Srp bol ešte v druhej polovici 19. storočia hlavným žatevným náradím na Ukrajine, v Srbsku a Bulharsku (SLAVKOVSKÝ 1992)

Kosu ako poľnohospodársky nástroj dokladá archeológia v strednej Európe už v dobe laténskej (KALHOVÁ 1962: 10) U Slovanov prvé kose pochádzajú z 8. – 9. storočia. Na území juhovýchodnej Moravy ich poznáme z 9. a 10. storočia (ČERNÝ 1968: 20) Boli to krátke kose, ktorých trň zvieral s čepeľou pravý uhol. Tvarovo sa skoro nelíšili od kosáka, rozdiel bol vlastne len v ich dĺžke. Slúžili výhradne na kosenie krmiva pre dobytok.

Znášanie sena. Polomka. J. Podolák, 1958.

Dlhé kosačky, ktorých trň zvierajú s čepeľou ostrý uhol, vznikli v rímskom období a podobali sa dnešným kosám. Ich veľkosť sa pohybovala v rozpätí 50 – 80 cm a slúžili na kosenie trávy. Sú známe v celej oblasti Karpatskej kotliny. Z územia Slovanov máme doklady z 13. storočia (RIHOVÁ 1962: 11)

Za také dlhé obdobie používania kosačky prešla vývinom aj jej drevená časť – kosisko. Ešte v období včasného stredoveku sa v Európe používali dlhé hladké kosiská bez rúčok. Tie v priebehu stredoveku nahradili kosiská s rúčkami (JURUP 1976: 9). Rúčky na kosisku mali zlepšiť účinnosť kosačky a znížiť pri práci vynakladanú námahu. Ich existencia je v Európe doložená už z 12. storočia a znamená podstatnú zmenu, lebo rúčky sa vyklonili z roviny kosačky, čím umožnili pri kosení vzpriamenejšie držanie tela. Objavenie sa rúčky na kosisku umožnilo vývoj a existenciu celého radu modifikácií v ich počte, tvare a spôsobe osadenia. Vývoj teda išiel od dlhých, ťažkých kosísk bez rúčky k ľahkým kosiskám s jednou alebo dvoma rúčkami.

V tejto podobe sa kosačky v procese žatevných prác uplatňujú už v 15. – 16. storočí (GALLOGH 1964: 384). Zo Slovenska máme o tom prvé písomné doklady zo 17. storočia (BANCOVÁ 1973: 190). Od M. Bela sa však dozvedáme, že v 18. storočí sa kosa (trávna) používala pri žatve v dvoch prípadoch – keď bola veľmi bohatá úroda (vtedy v úsilí urýchliť žatvu) alebo opačne, keď bola veľmi chudobná. V oboch

prípadoch sa kosilo obilie ako tráva a neviazalo sa do snopov (URBANCOVÁ 1973: 190 – 191)

Proces prenikania kosačky do žatevných prác v 18. storočí je charakteristický pre celú centrálnu oblasť Karpatskej kotliny. Jej prechod k definitívnemu používaniu bol však dlhý a zložitý. V tejto oblasti sa zavŕšil až v prvých desaťročiach 20. storočia.

Pomalé prenikanie kosačky do systému žatevných prác malo viac príčin. Najdôležitejšia bola ich vysoká cena a nízka kvalita. Pri práci sa lámali a vyštrbovali. Veľkým retardačným momentom bola vžitá organizácia žatevných prác, keď ženy žali a muži viazali a ukladali zožaté obilie, čo sa považovalo za ťažšiu prácu. Azda práve preto sa kosačky na Slovensku začali najprv používať pri jar-ných druhoch obilia, ktoré sa kosili ako tráva, t. j. na riadky, a ženy hrabľami obracali sušiac sa obilie.

Uplatnenie akéhokoľvek technického pokroku si vyžaduje celý rad predpokladov – technických, ekonomických, ale aj celospoločenských, ktoré boli v 19. storočí a v prvej polovici 20. storočia v oblastiach na západ od Slovenska (Rakúsko, Morava a Čechy) podstatne priaznivejšie ako na našom území. Preto sa tu proces prenikania kosačky do pozície hlavného žatevného náradia zavŕšil približne v období prvej svetovej vojny. Medzi jednotlivými oblasťami Slovenska však boli pomerne veľké časové disproporcie v jeho intenzite. Historické údaje z 19. storočia upozorňujú na podstatný význam rakúskych centier výroby kôš pri profilovaní obrazu ža-

„Dikan“ – náradie na mlátenie obilia. Bolgari (Bulharsko). J. Podolák, 1966.

Mlátenie na strojovej mláťačke. Rimavská Sobota. F. Hideg, 1960.

tevných prác v tomto regióne. Štajerské kose boli obľúbené nielen na Slovensku, ale aj v Čechách a v Maďarsku. Import kôsov zo Štajerska do Maďarska bol taký intenzívny, že medzi tamajšími výrobcami bol tento druh kose nazývaný „ungarische Sense“. Rozširovanie kose pri žatevných prácach v Maďarsku malo veľký význam aj pre Slovensko, a to nielen v kontaktoch zónach, ale vďaka sezónnym robotníkom aj pre severnejšie položené oblasti.

Zatiaľ čo agrárna kultúra Slovenska poznala na prelome 19. a 20. storočia tiež staršie formy zberu obilia (jeho vytrhávanie rukami v čase neúrodných rokov a zber pomocou srpu alebo kosáka), v slovenských obciach Maďarska, Poľska, Chorvátska, Srbska a Rumunska si aj tí najstarší pamätníci spomínali len na kosenie obilia kosou. Bola to mužská práca, ktorú ženy vykonávali len vo výnimočných prípadoch.

Žatie obilia pomocou srpu alebo kosáka sa v prvej polovici 20. storočia vyskytovalo sporadicky v prostredí slovenských menších v Poľsku, na Ukrajine a v Maďarsku. Dlhé využívanie tejto žatevnej techniky tu spôsobili hlavne sociálno-ekonomické dôvody: menšia stratovosť, dostatok lacnej pracovnej sily, malé výmery poľnohospodárskej pôdy a odchody mužov za prácou mimo obce. Ďalším

Zvoz sena. Liptovská Lužná. J. Bízik, 1960.

Fúra sena sa upevňovala „pavúzom“.
Terchová. J. Podolák, 1963.

Konský záprah pri zväžaní sena. Priekopa.
J. Dérer, 1958.

závažným dôvodom, podobne ako na Slovensku, boli prírodné faktory. Pri zbere obilia v horských oblastiach na kamenitej pôde s koreňmi stromov a kríkov, na nerovných a často strmých poliach, bol srp a kosák výhodnejším pracovným nástrojom ako kosa.

V inventári miestnych roľníkov boli prevažne kosáky s hladkým ostrím, ktoré pri žatevných prácach používali na odoberanie obilia za koscom. Toto náradie nazývali *kosák*. Poznali však aj termín *srp*, ktorým tiež nazývali náradie s hladkým ostrím. V obciach, kde sa zachovali aspoň v kultúrnej pamäti oba nástroje, používali pre nástroj so zúbkovaným ostrím termín *srp*. Tak to bolo v mnohých obciach so slovenským obyvateľstvom v Srbsku, Poľsku i na Ukrajine (SLAVKOVSKÝ 2006: 218)

Kosa sa skladá z dvoch základných častí: kovovej, ktorá sa vždy vyrábala remeselne, resp. továrensky, a drevenej, ktorú si vyrábali roľníci sami, alebo ju kupovali od miestnych náturistov. Dĺžka kovovej časti sa pohybovala od 75 do 100 cm. Najobľúbenejšia a najviac používaná veľkosť bola 85 – 90 cm. Dĺžka kosa závisela hlavne od dvoch faktorov: od terénu, v ktorom sa kosilo, a od schopností kosca. Dlhšie kosa dokladá agrárnoetnologický materiál predovšetkým na rovných poliach v nížinných oblastiach. Dôležitým predpokladom pri výbere kosa bola zručnosť a telesné dispozície kosca. Metrové kosa si mohli dovoliť len fyzicky zdatní muži.

Znášanie ovsa v plachte. Žakarovce. F. Hideg, 1954.

Kovovú časť kosa kupovali slovenskí roľníci väčšinou od podomových obchodníkov – *kosárov*, neskôr v obchodoch. Kvalita sa hodnotila podľa zvuku, tvrdosti a váhy. Kúpa sa preto premenila na rituál, počas ktorého kupec odskúšal overené praktiky, ktoré mali zabezpečiť jej najlepší výber.

Nová kosa sa obyčajne nechala ešte upraviť u miestneho kováča, ktorý ju prispôbil tak, aby išla čo najviac k zemi. Dobrý

kosec si obyčajne nechal zväčšiť aj uhol kosa, čím dosiahol jej väčší zákos.

Ku kose patril *riad*, ktorý sa nosil vo vrecku z hrubého plátna. Bola to *osla* na brúsenie kosa, k nej patriaci *oselník*, ktorý býval vyrobený z kravského rohu alebo novší z plechu. Na nakovanie sa používali kovové *babky* (tupé alebo ostré), na ktorých sa kosa pomocou kladivka nakula. Kosa sa ku kosisku upevňovala pomocou železnej *okovičky*, ktorá ju fixovala pomocou *zkosníka*.

Pomerne jednotný vývoj náradia a technika práce spôsobili, že celkový tvar kosiska je na Slovensku, v prostredí slovenských menšín v strednej a južnej Európy, ale aj v okolitých krajinách podobný. Odlišnosti nachádzame len v tvaroch niektorých častí, na čo mali vplyv predovšetkým miestne terénne podmienky a kultúrne vzory. Rozdiely sa prejavili najmä v počte, v umiestnení, v spôsobe osadenia a v tvare rúčok, prípadne v päťach kosísk, ktoré sa tiež upravovali podľa miestnych potrieb.

Z množstva variant, ktoré priniesol etnologický materiál, možno v agrárnej kultúre Slovákov v strednej a južnej Európe vyabstrahovať dva základné typy: kosisko s jednou a kosisko s dvoma

Zvážanie ľanu z poľa. Čierny Balog. Neautorizované.

rúčkami. Ako ukázala komparácia s agrárnoetnologickým materiálom okolitých etnických spoločenstiev, vývoj kosísk bol u nich podobný. Ich tvar bol odrazom prírodných podmienok, miestnych kultúrnych vzorov, ale aj konkrétnych fyzických dispozícií kosca – čím nižší chlap, tým kratšia bola vzdialenosť od rúčky po koniec kosiska smerom k ostríu (SLAVKOVSKÝ 1995: 85, PARÍKOVÁ – SLAVKOVSKÝ 1981, 299)

Kosiská s dvoma rúčkami sú charakteristické pre oblasť južného a juhozápadného Slovenska, ktorá tvorí súčasne severnú hranicu jeho výskytu. Súčasťou tohto kultúrneho areálu sú priľahlé územia Maďarska, vrátane obcí so slovenským obyvateľstvom vo východnom Maďarsku, ale aj v západnom Rumunsku a na Ukrajine (SLAVKOVSKÝ 2006: 218)

V postupnom uplatňovaní kosi v procese žatevných prác sa na drevenej časti objavovalo aj prídavné zariadenie, ktoré odkosené obilie ukladalo, čím sa zmenšovali straty spôsobené vypadávaním zrna. Konštrukcia jednotlivých typov bola veľmi jednoduchá. Ich tvar bol modifikovaný mnohými faktormi. Medzi najdôležitejšie patrili miestne vzory, migrácia sezónnych poľnohospodárskych robotníkov, ale aj postavenie kosi v procese žatevných prác. V období zavádzania žatevných strojov badať tendenciu tieto zariadenia zjednodušovať.

Približovanie kopy sena. Liptovská Lužná. J. Bízik, 1960.

Na Slovensku možno z existujúcich prídavných zariadení určiť štyri základné typy: kosisko s kvačkou, s vidielkami, hrabkami a oblúkom. Aj v maďarskej agrárnej kultúre nachádzame prídavné zariadenia na kosu, ktoré sú svojou konštrukciou analogické slovenským, chýba však kosisko s oblúkom. Tento typ kosiska sa však vyskytoval v niektorých obciach so slovenským obyvateľstvom v Maďarsku. E. Fügedi v dejinách osídlenia obcí na území Maďarska uvádza, že obyvatelia obce Oroszlány pochádzali z okolia Trenčína a Nitry. Ako ukázali výskumy zo Slovenska, tento typ prídavného zariadenia sa používal práve v týchto regiónoch. Je teda možným kultúrnym exportom, ktorý sa tam dostal vďaka slovenským kolonistom (SLAVKOVSKÝ 1997: 112).

Prídavné zariadenia na kosiskách boli aj v ostatných obciach so slovenským obyvateľstvom mimo materského etnického územia veľmi podobné. Zhotovené boli z vhodného samorastlého tvrdého prúta (drieň), ktorého jeden koniec sa pripevnil na kosisko pod jeho rúčku, kým druhý sa uviazal špagátom alebo drôtom o koniec päty kosiska. Vyrábali si ho slovenskí roľníci sami. Charakteristické bolo pre obce s vyspelejšou agrárnou kultúrou – v Chorvátsku, Srbsku, Maďarsku, zatiaľ čo v Rumunsku, Poľsku a na Ukrajine sa okrem tejto hrablice uchovali tiež jej staršie, technicky zložitejšie typy. Takto upravené náradie sa nazývalo *kakarovec*, *takaro*, *kvačka*, *háčik*, *hrablica*, *hrabki* a je z kultúrohistorického pohľadu mladšie ako kosisko (SLAVKOVSKÝ 2006: 218 – 219).

Veľké podnebné a výškové rozdiely medzi jednotlivými oblasťami strednej a južnej Európy, kde Slováci žili, sa prejavili aj v posunoch termínov žatevných prác. Tento rozdiel mal v minulosti veľký význam pri organizovaní sezónnych žatevných prác, na ktoré odchádzalo sociálne slabšie obyvateľstvo z horských oblastí Slovenska na veľkostatky a k bohatším gazdom na južné Slovensko. Pred prvou svetovou vojnou sa chodilo pracovať aj na Dolnú zem. Migrácia za prácou mala nielen svoj sociálny význam, ale odrazila sa tiež na vývine mnohých prvkov tradičnej kultúry, agrárnu nevynímajúc. Po skončení sezónnych žatevných prác sa mnohí robotníci vrátili s výžinkom domov, kde ešte stihli zber vlastnej úrody.

Obilie sa kosilo dvoma spôsobmi: na riadky (*zákos*, *pokos*) a pri kášaním na stojace obilie (*na stenu*, *navalovalo sa*, *na odoberanie*, *na klas*). Prvým spôsobom sa kosili najmä jarné druhy obilia (jačmeň, ovos), ktoré majú nižšie steblo, druhým oziminy. Pri kosení ozimín (pšenica, raž) odoberala odkosené a opreté obilie žnica.

Odobraté hrste obilia (*hrst', kuša, pomitka*) sa viazali do snopov slamenými povrieslami. V horských oblastiach Slovenska aj do prútených húžiev. V prvej polovici 20. storočia bolo hlavne v poľnohospodársky produktívnejších oblastiach známe tiež viazanie do špagátov. V niektorých regiónoch Slovenska sa pri príprave snopov používala drevená palica – *snopárka*, ktorá mala na konci železný špic. Zapichla sa do zeme a pred ňou sa rozprestrela povriesla. Hrste obilia sa potom ukladali tak, že sa opierali o palicu. Týmto spôsobom bolo možné postaviť väčší snop. (SLAVKOVÁ – SLAVKOVSKÝ 1981, 304)

Poviazané snopy sa ukladali do kôpok (*kríž, mandel', hromádka, panák, kupka*, v prostredí slovenských menšín tiež *krist, hrbka, granica, sloník, deviatka*), v ktorých mali preschnúť až do odvozu z poľa. Existovali tri základné formy stavania snopov – horizontálna, vertikálna a vešanie obilných snopov na drevené ostrvy. Najstaršou bola horizontálna forma, ktorú pre jej podobu často nazývali *kríž*. Ako ukazuje historický materiál, ešte v 18. storočí bola táto forma na území Slovenska jedinou a v strednej Európe najčastejšou. Uložilo sa do nej 15 snopov a slúžila ako početná jednotka (dôležité pri feudálnych dávkach). Keď tento fakt stratil význam, o počte snopov rozhodovali iné faktory – najčastejšie šírka poľa. Ich počet sa pohyboval od 11 do 22.

Vertikálne formy stavania snopov sú na Slovensku importovanou technikou z Rakúska a Moravy. Najprv ju prevzali veľkostat-

Nakúvanie kopy. Borinka.
Peter Slavkovský, 1972.

ky, zatiaľ čo roľníci ostávali pri tradičných spôsoboch. Slovenskí roľníci, ktorí žili v horských oblastiach Poľska a na Ukrajine, ukladali obilné snopy aj na ostrvy. Ak porovnáme slovenský materiál so susednými областami, zistíme, že spôsoby dosúšania obilia boli podobné.

Organizácia tradičných žatevných prác mala svoju deľbu práce, ktorá bola určená pohlavím a príslušnosťou k jednotlivým generáciám. Od chvíle, keď kosa vytlačila srp a kosák z pozície hlavného žatevného náradia, stalo sa kosenie obilia typickou mužskou prácou. Ženy kosili len vo výnimočných prípadoch (vdovy, v čase vojen, odchod muža za prácou a pod.). Kosiť sa začali učiť už 13- až 14-roční chlapci. Kvalita kosca sa poznala nielen podľa množstva odkoseného obilia, podľa výšky a rovnosti strniska, ale predovšetkým podľa toho, ako dokázal prikášať odkosené obilie k nepokosenému. Žena odoberala odkosené obilie pomocou kosáka alebo holými rukami a ukladala odobraté hrste na povriesla. Snopy viazali muži. V niektorých oblastiach Slovenska sa používal pri tejto práci i viazací kolík (*krutel*, *knutel*). Starší ľudia a deti znášali snopy a pomáhali stavať obilné kríže. Zahrabávanie strniska a zbieranie kláskov bola práca pre najmladšiu generáciu.

Ak to reliéf terénu umožnil, obilné kríže sa stavali na vyvýšenom mieste poľa – *ponad brázdu*. Malo to dvojaký význam: obilie v prípade nepriaznivého počasia nestálo vo vode, a pri jeho nakladaní sa voz vždy pristavil zo spodnej strany. Ak to okolnosti, hlavne

*Príprava povriesla. Kerepes (Maďarsko).
J. Podolák, 1958.*

*Spôsob práce so zahrabovacími hrablami.
Omastiná. P. Slavkovský, 1973.*

počasie, dovolili, kríže sa stavali stredom poľa, aby roľníci mohli začať s orbou. V prípade, že pole bolo úzke, stavali sa kríže na zvýšenej strane poľa, aby sa k nim bolo možno dostať vozom.

Zvoz obilia bola spoločná práca. Na spodok voza bolo zvykom položiť veľkú plachtu – *poňvu*, ktorá mala zabrániť stratám na vytrasenom obilí. Na nerovných častiach chotára sa naložená fúra utiahla drevenou žrdou – *pavúzom*. Veľkosť nákladu závisela od terénu, v ktorom sa zväžalo, a od záprahu. Používali sa ľahšie vozy opatrené rebrinovými bočnicami. Ich dĺžka sa pohybovala okolo 400 – 500 cm. Ako záprahové zvieratá sa používali kone, voly, niekedy kravy. Roľníci, ktorí nevlastnili záprah, si najímali furmanov. Túto prácu spravidla odpracovali. Časté boli prípady spriahania dobytky do spoločných záprahov.

Opísaná organizácia práce nebola prirodzene záväzná a vždy závisela od konkrétnych podmienok, ktoré celý obraz žatevných prác modifikovali.

Mlátenie obilia

Do konca 19. storočia charakterizovali agrárnu kultúru Slovákov dve mlatobné techniky: mlátenie cepmi a vydupávanie obilia dobytkom, tzv. tlačenie. Kým vydupávanie obilia bolo charakteristické pre južné Slovensko, ktoré tvorilo severnú hranicu veľkého juhoeurópskeho kultúrneho regiónu s touto mlatobnou technikou, mlátenie cepmi poznali na celom území Slovenska. Výskyt oboch techník, podobne ako aj ich postupné nahrádzanie mláťačkami má v jednotlivých oblastiach Slovenska aj v slovenských enklávach v strednej a južnej Európe svoje sociálno-ekonomické, geografické a kultúrne dôvody.

Základnou mlatobnou technikou bolo na Slovensku mlátenie cepmi. Cepy patria medzi najstaršie poľnohospodárske nástroje. Podľa známeho švédskeho etnológa D. Trotziga pochádzajú už z 3. – 5. storočia zo severnej Galie, kde sa vtedy stretli agrárne kultúry Keltov, Germánov a Rimanov (GUNDA 1956: 159). Známe sú tiež na širšom slovanskom teritóriu. Na základe historických a etnologických dokladov rozoznávame dva základné typy tohto náradia: kyjovité, t. j. jednodielne cepy a cepy dvojdielne. Zatiaľ čo prvý typ

Mlátenie obilia dobytkom bolo na Slovensku známe len v južných oblastiach. Jelšovce. J. Dérer, 1959.

bol charakteristický pre Veľkorusov a balkánskych Slovanov, pre západných Slovanov boli typické dvojdielne cepy. Tie nachádzame aj na území dnešného Maďarska (KOSZYŃSKI 1929: 202). V tejto súvislosti je zaujímavý názor B. Korompayho, ktorý poukázal na silný kultúrny vplyv Slovanov na maďarské etnikum v 11. a 12. storočí, keď Maďari prevzali od slovanského obyvateľstva okrem iného veľa prvkov z agrárnej kultúry. Nazdáva sa, že aj cepy boli slovanským nástrojom, ktorý v 11. storočí prevzali Maďari spolu s pomenovaním (KOROMPAY 1950: 39). Ikonografický materiál zobrazuje tento nástroj a s ním spojenú techniku mlátenia aj v nasledujúcom období, teda v 13. a 14. storočí (DERLE 1911: 108). P. Horváth dokladá na dostupných historických prameňoch cepy z obdobia feudalizmu – zo 16. – 18. storočia (HORVÁTH 1962: 34).

Počas svojej existencie až do prvej polovice 20. storočia prešli cepy vlastným technickým vývojom, ktorého stupeň určuje forma spojenia cepíka s rúčkou. Najstarším vývojovým stupňom boli bezohlávkové cepy, z ktorých sa vyvinuli ďalšie formy až po kulmináčny typ – dvojohlávkové cepy s otočnou ohlávkou, ktorá odstránila

Mlátenie obilia cepmi. Hruštín. J. Dérer, 1958.

dva veľké vývojové nedostatky starších cepov – upevnenie húžvy priamo na rúčku a potrebu otáčať pri mlátení rúčkou v rukách. Cepy z tohto obdobia, uchované v slovenských múzeách, stupňom svojho opotrebovania už naznačujú zrejmy úpadok v procese mla-
tobných prác (HYČKO 1973: 35) V prostredí slovenských enkláv ich však bolo možné doložiť ešte v druhej polovici 20. storočia (SLAVKOVSKÝ 2006: 219)

Cepy si vyrábali sami roľníci. Kožené ukončenia na rúčke a cepíku (*ohlávky*, *kapice*) sa pripravovali z bravčovej, hovädzej, niekedy psej kože. Muzeálny materiál dokladá aj cepy s kovovými ohlávkami, ktoré vyrábali miestni kováči (severné a stredné Slovensko). Remienok, ktorý ich spájaj (*húžva*, *švihle*), vyrobili z toho istého materiálu. Veľký význam mal výber materiálu na cepík (*bi-*

len, bijak, bosák), ktorý bol pri mlátení najviac namáhaný. Robili ich preto z tvrdého dreva (drieň, hrab alebo buk). Na západnom Slovensku, na priľahlom území Moravy a Maďarska sa vyskytovali cepy s tenkým cepíkom, ktorý mal na konci železnú zákovku (SLAVKOVSKÝ 1995: 384) Tento variant dvojhlávkových cepov mal v prostredí roľníkov pomerne veľa odporcov – robili na mlatovisku jamky, horšie vymlátili obilie a viac polámali slamu, čo bolo pri ražnej pomerne dôležité, lebo sa z nej vyrábali povriesla a došky na pokrývanie striech. Tejto požiadavke sa museli často prispôbiť aj partie sezónnych mlatcov, ktorí si potom nosili cepy bez zákovky (URBANCOVA 1971: 294) Agrárnoetnologický materiál z Moravy však ukazuje oproti Záhoriu jednu zvláštnosť: v inventári roľníkov boli dva druhy cepov – *oklepinové*, ktoré boli ľahšie a slúžili na predmlacovanie obilia, a *sazkové*, ktoré mlatci používali pri mlátení *na čisto* (FROLEC 1961: 82)

Mlátenie prosa. Ipolyszog (Maďarsko). J. Podolák, 1954.

Poslednou časťou cepov je *rúčka* (*ručník, hólka, dzeržák*). Robili ju najčastejšie z liesky, ktorá umožňovala vyrobiť dostatočne dlhú, hladkú, ľahkú a pritom pevnú rúčku. Jej dĺžka sa určovala, podobne ako pri kosisku, od výšky mlatca.

Cepy ako mlatobný nástroj boli z procesu mlatobných prác postupne vytláčané výkonnejšími mlátačkami. Tento proces sa začal na Slovensku na prelome 19. a 20. storočia. Cepy sa udržali ako pomocný nástroj na omlátenie potrebného množstva raži tam, kde sa slama ešte využívala ako krytina domov a hospodárskych stavieb, a na mlátenie strukovín.

Na väčšine územia Slovenska sa mlátilo v stodole. Obilie tu bolo uložené tak, aby jednotlivé druhy boli v poradí, v ktorom sa mali mlátiť. Prvá sa obyčajne mlátila raž. Bolo to jednak chlebové obilie, ale potrebná bola aj jej slama a zrna ako osivo. Jarné druhy obilia

Mlátenie cepmi. Dolná Súča. M. Rényi, 1951.

sa mlátili ako prvé obyčajne len vtedy, keď bol nedostatok vhodného krmiva. Slamu z týchto druhov obilia používali spolu s ďatelinou (tú často vysiali priamo do jačmeňa) na kŕmenie dobytká. Skladovali ju preto v stodole. Ražná a pšeničná slama, na kŕmenie menej vhodná, sa uskladňovala vonku v stohu a slúžila predovšetkým ako podstielka pre dobytok.

Chudobnejší roľníci, ktorí nevlastnili stodolu, mlátili pod holým nebom. Tento jav nachádzame aj v južných oblastiach Slovenska predovšetkým tam, kde bolo známe tlačenie obilia dobytkom.

Proces mlátenia obilia sa delil na dva samostatné pracovné postupy. V prvej fáze sa obilie predmlátilo (*oklepalo, obokovalo, obíjalo*), v druhej fáze sa vymlátilo. Medzi uvedenými fázami ide o jeden všeobecne platný rozdiel – pri mlátení sa snopy rozviažu, zatiaľ čo pri predmlacovaní sa pracuje so zviazanými snopmi. Dôvodov na predmlacovanie bolo niekoľko: v tejto fáze vypadlo najkvalitnejšie zrno, ktoré sa obyčajne používalo ako osivo, rýchlo sa získalo nové obilie a dôležitým faktorom bolo aj zníženie strát pri ďalšej manipulácii so snopmi. Predmlacovalo sa cepmi alebo pomocou rôzneho improvizovaného náradia (vidly, palica, obíjanie o hranu dosky a pod.). Tieto mlatobné techniky sa využívali takisto pri získavaní plodov slnečnice, fazule a hrachu. K. Chotek dokladá z východného Slovenska variant neobyčajne ľahkých cepov. Predpokladá, že sa podobne ako *oklepinové cepy* na Morave používali práve na tento účel (CHOTEK 1959: 289).

Pri vlastnom mlátení sa rozviazané snopy uložili do jedného alebo dvoch radov (klasmi k sebe). Ktorý spôsob sa použil, záviselo od druhu mláteného obilia (jačmeň a ovos v dvoch radoch, raž a pšenica v jednom), od počtu mlatcov a od veľkosti stodoly. V prostredí Slovákov v Maďarsku poznali aj rozloženie snopov do kruhu. Tento spôsob bol v maďarskej agrárnej kultúre všeobecne známy, importovaný sezónnymi robotníkmi z Ukrajiny (KROJČÍKOVSKÝ 1995: 386). Takto rozložené snopy (*posád, postel, násad*) prešli mlatci dvakrát. Potom sa obilie obrátilo rukami alebo pomocou rúčok na cepoch a znova dvakrát predmlátilo. Vymlátenú slamu vytriasli a odložili. Zrno sa odhrnulo na kopu. Po skončení mlátenia sa z neho vyhrabali zvyšky slamy a kláskov. Takto bolo prichystané na ďalšie čistenie.

Mlátenie cepmi bolo považované za mužskú prácu, ale neraz ju museli vykonávať aj ženy. Pri mlátení bolo potrebné dodržiavať pravidelný rytmus úderov. Tomu napomáhali rôzne riekanky, kto-

ré udržiavali mlatcov v potrebnom rytme. Chlapci sa začali učiť mlátiť v mladom veku. Mládenci 17- až 18-roční už boli rovnocennými partnermi starším mužom.

Mlátenie obilia bola namáhavá a predovšetkým zdĺhavá práca, ktorá si na väčších hospodárstvách vyžadovala viac pracovných síl. Aj keď bolo snahou vymlátiť obilie pracovným nasadením vlastnej rodiny, väčšie hospodárstva, hlavne v poľnohospodársky produktívnejších oblastiach Slovenska, si na túto prácu najímali mlatcov, obyčajne z Oravy a Liptova. Historické doklady o ich pôsobení na maďarských veľkostatkoch sú už z 18. storočia. Pracovali za naturálnu odmenu ešte v prvých desaťročiach 20. storočia (7. až 10. časť vymláteného obilia), resp. bola to príležitosť odrobiť si napríklad prenajatý záprah v čase žatevných prác. Veľmi častá bola forma susedskej výpomoci. Praktizovali ju predovšetkým susedia a príbuzní, ktorí vlastnili menšie výmery pôdy.
- SLAVKOVSKÝ 1981: 308)

Technika mlátenia v prostredí slovenských menšín je identická s tradičnými postupmi, ako ich poznáme zo slovenského agrárno-etnologického materiálu. Miesto na mlátenie sa upravilo buď v stodole, alebo na otvorenom priestranstve, obyčajne na dvore. Získaný materiál ukazuje, že v zastrešenom priestore, v stodole mlátili Slováci v Poľsku a Chorvátsku. Na otvorenom priestranstve mlátili v Srbsku. Územie Maďarska, Rumunska a Ukrajiny tvorí areál, kde sa mlátilo na otvorenom priestranstve aj v stodole. V týchto

Viatie obilia. Liptovské Sliače. L. Ondrejka, 1963.

Cúdenie riečicou. Smolenice. J. Ušák, 1967.

krajinách, na rozdiel od Srbska, je mlátenie na otvorenom priestranstve dôsledkom sociálnych podmienok roľníckej rodiny (KOVSKÝ 2006: 220)

Druhý spôsob mlátenia, tzv. tlačenie obilia pomocou hospodárskych zvierat, sa v južných oblastiach Slovenska sporadicky udržal až do 30. rokov 20. storočia. Pravdepodobne ide u nás o importovanú mlatobnú techniku, ktorú dobre poznali balkánski Slovania, na západnej Ukrajine i v západnej časti Ruska. O jej existencii v dávnejšej minulosti na Slovensku neexistujú skoro nijaké historické doklady. Ojedinele sa tento spôsob mlátenia spomína v 18. storočí. Je kultúrnym prejavom mediteránnej agrárnej kultúry. S tlačением obilia sa zoznámili i slovenskí kolonisti na Dolnej zemi a veľmi rýchlo si ju osvojili. Jej pretrvávajúce v tomto prostredí bolo, podobne ako na Slovensku, limitované všeobecným zavedením a dostupnosťou strojových mláťačiek – *vršalic*.

Tlačenie obilia sa robilo obyčajne na voľnom priestranstve, zväčša pred stodolou, ale v severných častiach pásma výskytu tejto mlatobnej techniky aj v stodole. Základom bola tzv. posteľ (*posád, násad, postať*) pripravená zo snopov (4 – 6 obilných kôp naraz). Spôsoby ukladania i množstvo snopov boli rôzne. Na vydupávanie sa obyčajne používali kone. Posteľ sa dva- až trikrát prevrátila, aby sa obilie čo najlepšie vymlátilo. Po vytrasení slamy sa ďalej čistilo.

Vymlátené obilie, či už cepmi alebo dobytkom, sa pred uskladnením ešte muselo vyčistiť. Až do zavedenia motorových mláťačiek, ktoré mali zariadenie na čistenie obilia, bola táto práca samostatnou fázou mlatobného procesu.

Jedným z najstarších spôsobov čistenia obilia bolo jeho prehadzovanie lopatou proti vetru (prípadne po vetre), ktorý odniesol plevy a drobné nečistoty. Táto technika, nazývaná *viatie, vetrenie*, sa na Slovensku všeobecne udržala do polovice 19. storočia, keď sa začali na vidieku objavovať prvé mechanické čističky na ručný pohon (*fukár, rajtár*). V 20. storočí sa využívala len sporadicky, resp. ako pomocná technika na malé množstvá obilia.

Široké geografické rozšírenie *viatia* možno vysvetliť jeho archaickosťou a jednoduchosťou. L. Niederle túto techniku spomína už u starých Slovanov (NIEDERLE 1911: 109). V Uhorsku bola známa po celé obdobie feudalizmu a využívala sa nielen na malých hospodárstvách, ale aj na veľkostatkách (KOVÁTH 1963: 92 – 93). Etnologický materiál ju dokladá na širšom stredoeurópskom teritóriu (PODOLÁK 1965, FROLEC 1961, CHOTEK 1990). Na Slovensku sa používa-

la do polovice 19. storočia. Môžeme teda reálne predpokladať, že ju dobre poznali aj príslušníci slovenských menšín. Ako ukazujú etnologické pramene, v tejto fáze mlatobných prác nastala zmena koncom 19. storočia, keď sa začali objavovať prvé mechanické čističky (*rajtár, veterňača*). Proces ich zavádzania do mlatobných prác trval na Slovensku do 30. rokov 20. storočia. Ako ukázali výskumy pre Etnografický atlas Slovenska, postupoval od západu na východ (SLAVKOVSKÝ 1976: 71). Postupným zavádzaním strojových mlatáčiek sa tradičné ručné čistenie stávalo len pomocnou technikou. Využívalo sa pri malých množstvách obilia. Medzi Slovákmi v Chorvátsku a Srbsku si ho na konci 20. storočia takmer nepamätali (SLAVKOVSKÝ 2006: 220).

Technika viatia obilia sa nezmenila počas celej svojej historickej existencie. Jej prvou fázou bolo vyhrabanie zvyškov slamy a kláskov z vymláteného obilia, nasledovalo cúdenie na riečici s veľkými očkami, ktorá zachytila najväčšie nečistoty. Potom sa zrna ešte raz čistilo na hustejšej riečici. Upravené zrna sa nakoniec vialo pomocou špeciálnej drevenej lopaty (*vejačky*). Táto práca, ktorú vykonávali väčšinou muži, sa robila v stodole, ktorú otvorili z dvoch strán, aby bol prievan. V južných oblastiach Slovenska, resp. u sociálne slabších roľníkov sa vialo na voľnom priestranstve. Nevýhodou čistenie obilia viatím vo vetre bolo, že mlatci museli čakať na potrebný vietor. Na tento fakt upozorňoval veľký znalec súvekeho poľnohospodárstva na Slovensku D. G. Lichard vo svojich novinách a nabádal na kúpu strojových čističiek (LICHARD 1873: 13).

Obdobou tohto spôsobu čistenia bolo i presýpanie zrna, maku, prípadne strukovín zo slamienky na plachtu. Tento spôsob sa uchoval na slovenskom vidieku dodnes a využívajú ho hlavne ženy pri menších objemoch plodín.

Ako dokladajú etnologické pramene, viatie obilia bolo známe v 19. storočí aj na susedných územiach, takže rozdiel medzi jednotlivými oblasťami sa prejavovali predovšetkým v období zavádzania mechanických čističiek továrenskej proveniencie.

Vyčistené obilie sa pôvodne meralo v starých mierach – *štvrtka, korec, mierka, meca*. Im spravidla zodpovedali drevené nádoby s rovnakým pomenovaním. Popri dutej miere sa používali aj plošné – *štvrtka poľa*. Slabé informácie o tradičných historických dutých a plošných mierach v prostredí slovenských menšín naznačujú, že súčasné miery a váhy sa v skúmaných obciach používajú už dlhšie obdobie.

Kvalitatívnu zmenu v mlatobných prácach znamenalo zavedenie strojových mláťačiek do ich procesu. Prvé sa objavili na juhozápadnom Slovensku ešte pred rokom 1900. Výrazná diferenciácia jednotlivých regiónov Slovenska sa ukáže hlavne pri porovnaní so severným a severovýchodným Slovenskom, kde mlátenie strojmí prevládalo až v období prvej ČSR. Možno konštatovať, že mlátenie obilia cepmi zaniklo na Slovensku v období rokov 1890 – 1930, keď sa už všade rozšírili aspoň ručné mláťačky (SLAVKOVSKÝ 1976:

66 – 68)

Tie však boli v dobovom roľníckom hospodárstve už kapitálovou investíciou, ktorú si mohli dovoliť len bohatší roľníci, resp. ako spoločnú investíciu si ju nadobudla skupina roľníkov. Zavádzanie ručných mláťačiek prinieslo so sebou rôzne nové formy jej prenájmu a zmeny v organizácii práce. Práve častá, sociálne podmienená nedostupnosť poľnohospodárskej techniky znamenala dlhšie pretrvávajúce tradičných foriem agrárnej kultúry.

Takmer zároveň s ručnými mláťačkami sa na hospodárstvach bohatších roľníkov začali objavovať dokonalejšie mláťačky na zvierací pohon pre dva alebo štyri kusy dobytku – *geple* (*gápel*, *konská mašina*). Boli osadené pevne v zemi blízko stodoly. To spôsobilo, že na rozdiel od ručných mláťačiek sa nedali požíčovať. Práca s nimi však bola produktívnejšia ako pri ručnom mlátení, ale vyžadovala si väčšie sústredenie pracovných síl. Často sa preto najímali pracovné sily z menej majetných vrstiev v obci alebo z blízkeho okolia. V južných oblastiach Slovenska, kam ešte v prvej polovici 20. storočia smerovali partie sezónnych žatevných robotníkov, ostávali títo vypomáhať aj pri tejto forme mlatobných prác. V tom čase sa vyvinuli v slovenskej agrárnej kultúre i nové, netradičné formy organizácie mlatobných prác a foriem jej odmeňovania.

Po jednoduchších ručných mláťačkách a geploch sa v procese mlatobných prác objavili prvé mláťačky na parný a benzínový pohon. Mohli si ich dovoliť bohatší jednotlivci alebo spoločenstvá roľníkov. Práca s nimi bola nepomerne efektívnejšia. Benzínové mláťačky sa mohli podľa potreby dotiahnuť do jednotlivých dvorov v obci, saturovali tak potrebu mlatobného náradia širokému spoločenstvu. Majitelia mláťačky vymlátili najprv sebe a potom ju za dohovorenú časť vymláteného obilia sprostredkovali záujemcom. Tento kultúrnohistorický proces mal v tom čase obdobu aj v prostredí slovenských menšín v strednej a južnej Európe.

Uskladnenie poľnohospodárskych plodín

Úroda, súhrn dopestovaných plodín v hospodárskom roku, patrila v každej roľníckej civilizácii k najvyšším hodnotám. Od nej záviselo nielen materiálne zabezpečenie členov roľníckej rodiny na celý hospodársky rok, ale aj prípadné ďalšie zveľaďovanie ich hospodárstva. Je preto prirodzené, že sa spôsobu uskladňovania poľnohospodárskych produktov venovala veľká pozornosť. Jeho poslaním bolo zachovať poľnohospodárske produkty na dlhší čas, aby boli vhodné na konzumovanie ľuďmi, skrmovanie zvieratami, na budúcu sejbu a sadbu. Pretože jednotlivé plodiny predstavujú biologický materiál, pri ich skladovaní bolo potrebné nielen vytvoriť optimálne podmienky na zachovanie ich vlastností, ale súčasne zabezpečiť úrodu pred možnou krádežou, požiarom a rôznym znehodnotením. Na uskladnenie poľnohospodárskych plodín – predovšetkým obilia a zemiakov – sa preto budovali špeciálne objekty,

Transport zemiakov. Liptovská Teplička. N. Tomanová, 1972.

Odvoz repy. Liptovská Teplička. J. Hyčko, 1967.

Rozoberanie stohu. Ruský potok. J. Dérer, 1966.

alebo sa na tento účel vyčleňovali v rámci roľníckej usadlosti vhodné priestory. Aj pod túto stránku tradičnej agrárnej kultúry sa podpísali prírodné, hospodárske i sociálne aspekty. Od nich závisel materiál, z ktorých sa budovali skladovacie objekty, ich veľkosť i miesto situovania v rámci hospodárskej usadlosti.

Spôsoby uskladnenia poľnohospodárskych plodín sa v agrárnej kultúre až do začiatku 20. storočia vyvíjali veľmi pomaly. V podstatnejšej miere ich ovplyvnili len nové stavebné materiály, ktoré vďaka tomu, že boli nehorľavé, umožnili presuny skladovacích priestorov do komôr, pivníc a pod strechy domov.

Uskladnenie obilia bolo poslednou fázou žatevno-mlatobných prác. Jedným z najstarších spôsobov, ktorý nachádzame na Slovensku ešte začiatkom 20. storočia, je úschova v obilných jamách. Tento spôsob sa využíval v obilninárskych oblastiach (západné, juhovýchodné a juhovýchodné Slovensko). Obilné jamy sa kopali na suchých, vyvýšených miestach blízko hospodárskych stavieb na dvore alebo na spoločnom priestore za dedinou, resp. v dedine, kde sa ich majitelia zoskupovali podľa ulíc a spoločných dvorov. Na ich kopanie angažovali odborníkov – *jamárov*. Steny sa vypálili a vystlali ražnou slamou. Nad uzavreté jamy sa vybudovala strieška. Takto uskladnené obilie vydržalo niekoľko rokov. Obilné jamy sa na Slovensku sporadicky uchovali až do druhej svetovej vojny (MRUŠKOVIČ 1962: 56 – 69, URBANCOVÁ 1975: 775)

Druhým, novším spôsobom uskladnenia v neprenosných zásobníkoch bolo jeho uloženie v podstrešných priestoroch domu (tzv. *výšky*) a komorách na prízemí. Obilie sa vysypalo na upravenú pod-

Sušenie vyčisteného obilia. Horné Príbelce. J. Turzo, 1963.

lahu alebo ponechalo vo vreciach. Staršou formou boli samostatné stavebné objekty – komory a sýpky, ktoré sa stavali mimo obytných domov, aby boli chránené pred prípadným požiarom. Obilie sa v nich ukladalo buď do stabilných, alebo prenosných zásobníc (*priečín, feršlóg, štrich*), ktoré boli zhotovené z rôznych materiálov. Mnohé reprezentujú rovnaký archaický spôsob uskladnenia obilia ako obilné jamy (MRUŠKOVIČ 1974).

Takými boli napríklad *kadluby* z oblasti východného Slovenska. Vyrábali ich zo spráchnivených stromov, ktorých vnútro sa až po zdravé drevo vydlabalo a oba konce sa zadebnili. Uprostred kmeňa sa urobil otvor s dvierkami, cez ktorý sa obilie nasýpalo. Ďalšími typmi prenosných zásobníc boli nádoby z pálenej hliny a pletené zo slamy. Mali rôzne tvary a veľkosti. Zriedkavejšie sú zásobnice z kôry stromov (*luby*), ktoré obyčajne slúžili aj ako mierky na obilie, a zásobnice pletené z prútia (*priluby*), ktoré sú charakteristické len pre východné Slovensko.

Najrozšírenejším spôsobom uchovávaní obilia v celej karpatskej oblasti bolo jeho uskladňovanie v prenosných zásobniciach, zhotovených tesármi: v *susekoch*, *škriňach* alebo *štokoch*. Tento typ zásobník bol známy na celom území Slovenska.

Zmeny v stavebnej kultúre v období prvej polovice 20. storočia – budovanie murovaných domov a nehorľavé krytiny striech – umožnili uskladňovať obilie aj v podstrešných priestoroch, kde sa voľne vysypalo, resp. skladovalo vo vreciach.

Slovenskí kolonisti si do novej domoviny priniesli aj kultúrne informácie o tejto stránke agrárnej kultúry, a tie si v novom prírodnom a sociálnom prostredí modifikovali.

Ako dokladajú etnografické pramene, medzi najstaršie spôsoby uskladnenia obilia patrili medzi Slovákmi na Balkáne obilné jamy. Ide o veľmi starú techniku, ktorú historici poľnohospodárstva zaznamenávajú predovšetkým v južnej Európe, a to na veľkom geografickom priestore, ktorého súčasťou bolo aj nížinné oblasti Slovenska. Tento typ uskladnenia obilia sa nám v prostredí slovenských menšín už nepodarilo doložiť, aj keď informácie o ňom v kultúrnej pamäti ľudí ešte existovali.

Tradičným spôsobom uskladnenia obilia, v minulosti dobre známy na Slovensku i v prostredí slovenských menšín, bolo jeho uskladňovanie v prenosných zásobniciach. Boli zhotovované z rôznych materiálov – dreva, slamy, prútia, hlíny. Najrozšírenejším druhom v celej Karpatskej kotline boli drevené zásobnice zhotovené

Zemiaky na sadbu. Liptovská Teplička. N. Tomanová, 1972.

Pivnice na skladovanie zemiakov. Liptovská Teplička. J. Bodá, 1962.

Sušenie sliviek. Mariková. J. Dérer, 1959.

Lúštenie strukovín. Nelokalizované, 1952.

tesármi. Prenosné obilné zásobnice sa najdlhšie uchovali v inventári roľníkov zo sociálne slabších vrstiev a v regiónoch s nižšou úrovňou agrárnej kultúry.

Novším spôsobom bolo uskladnenia obilia v neprenosných zásobniciach – v ťažkých drevených truhlách, umiestnených v komorách a sýpkach. Slúžili nielen na uskladnenie poľnohospodárskych plodín, ale aj šatstva, potravín i drobného náradia. Pretože ochraňovali najcennejší inventár roľníckej rodiny, tieto objekty sa z bezpečnostných dôvodov stavali izolovane od domu, podľa možnosti tak, aby boli ohňovzdorné. Aj zrubové sýpky sa preto omazali hlinou. Konštrukcia strechy bola samonosná, urobená tak, aby ju bolo možné v prípade požiaru strhnúť.

V prostredí slovenských menšín sa vyskytovali najčastejšie sýpky jednopriestorové, väčšinou vybudované z dreva. Výnimkou boli obce na Ukrajine, kde sa stavali z kameňa, prípadne z pálených alebo nepálených tehál. Hlinené sýpky v Maďarsku a Srbsku sú odrazom miestnych prírodných podmienok, v ktorých bola hlina najdostupnejším stavebným materiálom. Podobný dôvod mali Slováci aj pri výbere materiálu, ktorým pokrývali strechy sýpok. Nehorľavé strešné krytiny umožňovali uskladniť obilie aj v podstrešných priestoroch domu.

Z hľadiska vývinu agrárnej kultúry sú zaujímavé spôsoby uskladňovania zemiakov. V neúrodných, hornatých oblastiach, kde predstavovali hlavnú pestovanú plodinu, sa uskladňovali v jamách, ktoré boli umiestnené v interiéri obytných stavieb (vyhlbené

v kuchyni alebo v izbe pod stolom). Tak boli chránené pred zimou i potenciálnymi zlodejmi. Najrozšírenejším spôsobom uskladnenia zemiakov bolo ich uloženie v jamách, hrobliach a v pivniciach. Podobne ako obilné jamy umiestňovali sa na dvore, v blízkosti domu, resp. na spoločných vyvýšených priestranstvách na okraji dediny alebo v pivniciach budovaných pod obytnými staviskami a pod komorami.

Triedenie zemiakov pred stodolou. Nižné Ružbachy. I. Krištek, 1963.

Slovenské menšiny v strednej a južnej Európe poznali všetky tri formy. Jamy na zemiaky sa v ich tradičnej agrárnej kultúre udržali pomerne dlho a budovali sa väčšinou priamo v dome (v izbe, v komore, v pitvore, v kuchyni), ale aj na dvore alebo v záhrade. Jamy na zemiaky mimo usadlosti sa vyskytovali ojedinele.

Zemiaky do hroblí ukladali Slováci na Balkáne a Ukrajine. Väčšinou to bolo na dvore alebo v záhrade na vyvýšenom suchom mieste, na ktoré sa nanosila vrstva slamy. Na ňu sa uložil kopec zemiakov, niekedy sa priložilo i ovocie a zelenina. Celý kopec sa zakryl ražnou slamou a vrstvou zeme s hrúbkou 15 – 20 cm. Okolo hroble sa vykopal ešte odtokový kanál hlboký 20 – 30 cm.

Vhodným priestorom na uskladnenie zemiakov bola aj pivnica pod domom, prípadne pod sýpkou. Neomrvená kukurica sa v prostredí slovenských menšín skladovala v *čardakoch* – jednoduchých konštrukciách z drevených latiek postavených na drevených klátoch alebo kameňoch. Ich poslaním bolo kukuricu chrániť pred vlhkom na vzdušnom mieste. Menšie množstvo plodiny skladovali v podstrešných priestoroch domov (SLAVKOVSKÝ 2006: 220 – 222)

Z e l e n i n á r s t v o

Pri pestovaní obilia a okopanín sa v agrárnej kultúre na Slovensku pomene skoro vyčlenilo ako samostatné odvetvie zeleninárstvo. Na základe paleobotanických, archeologických i historických dô-

Rozbíjanie hrúd. Dolná Súča. J. Podolák, 1963.

Práca v záhrade. Vyšná Boca. J. Botík, 1972.

Vykopávanie zemiakov. Pilisszentkereszt (Maďarsko). J. Podolák, 1958.

kazov možno pestovanie zeleniny na našom území predpokladať už v období skorého stredoveku. Feudálne panstvá v snahe po hospodárskej sebestačnosti zakladali popri ovocných i kuchynské záhrady (BERANOVÁ 1975: 27 – 28). Význam pestovania zeleniny vzrastal tiež rozvojom miest s väčšou koncentráciou obyvateľstva. V stravovacom systéme nadobúdali stále väčší význam strukoviny, ktoré sa už v stredoveku presadili do osevných postupov trojpoľného systému, čo malo i priaznivý dosah na kvalitu poľnohospodárskej pôdy. Rast miest a výrobných centier zvyšoval požiadavky na prísun potravín a otvoril vidieku nové možnosti odbytu poľnohospodárskych plodín, medzi ktorými mala zelenina významné miesto ako denná a relatívne lacná potrava. Je zaujímavé, že ani v týchto podmienkach sa zeleninárstvo nestalo veľkoprodukčným

Viazanie cesnaku. Žiar. J. Dérer, 1966.

Strúhanie zemiakov. Osadné. J. Dérer.

odvetvím a aj v prvej polovici 20. storočia sa udržalo len v malých podnikateľských formách.

Aj keď bolo v minulosti Slovensko prevažne obilninárskou krajinou, pestovanie zemiakov tu malo veľký význam. Predovšetkým v neúrodných horských oblastiach predstavovali významnú hospodársku plodinu. Techniky pestovania tejto plodiny si v agrárnej kultúre Slovákov udržali dlho tradičné spôsoby pomocou motyky. Využívanie pluhov a oborávačov pri týchto prácach sa na slovenskom vidieku v širšom meradle zaviedlo až v posledných rokoch pred združstevňovaním slovenského poľnohospodárstva (SLOVÁK 1965: 50)

Najhlavnejšie druhy zeleniny – kapusta, mrkva, petržlen, cesnak a cibuľa – sa pestovali pre vlastnú potrebu takmer na celom Slovensku. Niektoré z nich sa vysádzali iba na záhradách, iné, napríklad kapusta, na kvalitnejších pozemkoch (*kapustniská, zelnice*). Bola to pôda vyčlenená z osevného systému, ktorá sa každoročne prednostne hnojila. Pozemky boli situované obyčajne pri potoku, aby sa mohli podľa potreby zavlažovať.

V úrodných oblastiach blízko trhových centier pestovali zeleninu na predaj. Na západnom Slovensku to bolo najmä okolie Bratislavy a južná časť Záhoria, ktoré zásobovalo zeleninou hlavne Viedeň. Záhorské zeleninárky patrili v prvých desaťročiach 20. storočia ku každodennému obrazu viedenských trhov. Po rozpade

Rakúsko-Uhorska hľadali tunajší zeleninári odbyťiská na Morave i v celom slovensko-moravskom pohraničnom pásme až po Žilinu.

Záhorská zeleninárska oblasť bola charakteristická pestovaním kapusty, uhoriek a kelu, ale aj polievkovej zeleniny. Šalát, špenát, paradajky a paprika sa vo väčšom rozsahu začali pestovať až v období druhej svetovej vojny (KRIŠTEK 1962)

Na území Žitného ostrova sa vytvárali jednotlivé mikrorajóny s predpokladmi na pestovanie zeleniny, ale na rozdiel od Záhoria nejde o kompaktnú oblasť. Jednotlivé centrá tu pestovali mrkvu, kapustu, cibuľu a cesnak. Na celom južnom Slovensku sa pestovala takisto paprika a melóny. Predaj zeleniny i jej produkcia stúpala v tejto oblasti najmä po zavedení súkromnej lodnej dopravy po Dunaji. Lode jednak privážali kvalitné semená, ale hlavne odvážali domácu produkciu.

Z hľadiska rozsahu produkcie zeleniny mali význam aj dve ďalšie oblasti – okolie Levíc a Lučenca. Kvalitná pôda a možnosť zavlažovania vytvárali predpoklady úspešného pestovania. Malé výmery zase nútili k intenzívnejšiemu hospodáreniu s pôdou. Podobná situácia bola na východnom Slovensku, kde mestá Košice a Prešov,

Vykládanie kukurice z voza. Tótkomlóš (Maďarsko). J. Podolák, 1955.

ale aj spišsko-gemerské priemyselné centrá tvorili odbytové zázemie pre zeleninárske obce v povodí Torysy.

Aj v horších klimatických podmienkach severného Slovenska sa v niektorých lokalitách vytvorila tradícia pestovania vhodných druhov zeleniny, napríklad kvalitnej cibule, strukovín, mrkvy. Tendencie prechádzať na monokultúrne pestovanie zeleniny boli podmienené vhodnými trhovými podmienkami.

Pestovanie zeleniny je z hľadiska stupňa agrárnej kultúry náročnejšie ako pestovanie obilia. Napriek tomu sa až do 30. rokov 20. storočia vykonávali všetky práce ručne. Vlastníci menšej výmery ostali pri tomto spôsobe až do kolektivizácie poľnohospodárstva. Základným pracovným náradím boli motyky, rýle, hrable, na riadkovanie sa používali drevené riadkovače, na zber úrody dvozubé rýle. Udržala sa tak technológia so znakmi motykového hospodárenia s vysokým podielom ručnej, hlavne ženskej práce.

Väčšie zásoby zeleniny na vlastnú potrebu i na odpredaj sa uskladňovali a konzervovali na zimu rôznymi spôsobmi. Mrkva, zeler, kaleráb a cvikla sa zakopávali do *hroblí* – jám pokrytých kopcom hliny a slamou. Petržlen a kel sa ukladali na povrch zeme do riadkov, prikrývali sa senom alebo slamou a zahrnuli zemou. Menšie množstvá zeleniny pestovatelia ukladali do piesku v pivniaciach a komorách. Cesnak a cibuľu viazali do viazaničiek a nechávali v podstrešných priestoroch dosušiť. Kapusta sa narezala a zakladala do sudov. Na Záhorí tak konzervovali aj uhorky.

Od začiatku 20. storočia zohrali v rozvoji zeleninárstva na Slovensku významnú úlohu bulharskí zeleninári, ktorí sa usadzovali v blízkosti väčších miest a priemyselných stredísk (SILVÁNCOVÁ 1975: 784). Ich život sa vyznačoval kultúrnymi i výrobnými organizacími osobitosťami. Združovali sa do výrobných kolektívov a hospodárili na prenajatej pôde. Spoločne bývali, stravovali sa i pracovali. K výrobným zvláštnostiam bulharských zeleninárov patrilo napríklad rozširovanie semien nových, dovtedy málo známych teplomilných rastlín, spôsoby zavlažovania (kolesové čerpadlo poháňané konšskou silou, rozvádzanie vody do hriadok voľným pretekaním) a podobne.

Zelenina, predovšetkým zemiaky a kapusta, patrili do tradičnej agrárnej a kulinárnej kultúry slovenských menšín v strednej a južnej Európe. Spôsoby ich pestovania, konzervovania a prípravy si uchovali aj v novom prostredí. Slovenskí kolonisti si veľmi rýchlo osvojili rôzne nové formy prípravy týchto plodín, ktoré obo-

hatili o nové druhy zeleniny – predovšetkým papriku, paradajky a baklažány. Spôsoby ich pestovania sa stali súčasťou agrárnej kultúry slovenských menšín a dôkazom schopností ich kultúrnej adaptácie.

Ovocinárstvo

Archeologické i historické doklady potvrdzujú, že už v období Veľkej Moravy existovalo na našom území vyspelé ovocinárstvo (RANOVÁ 1980: 219 – 224). Písomné pramene z obdobia feudalizmu už zaznamenávajú ucelenejšie výsadby i existenciu ovocných škôlok. Osobitne veľký rozvoj zaznamenalo ovocinárstvo v období renesancie. Vďaka dobrým stykom Uhorska s Talianskom sa k nám šíрили nové ovocné druhy a pestovateľské znalosti, ktoré postupne prenikali aj do ľudového prostredia. Vo viacerých stredoslovenských regiónoch dosiahlo stredoveké ovocinárstvo vysokú úroveň vďaka nemeckým kolonistom, ktorí tu uplatňovali svoje pestovateľské znalosti. Ovocinárstvo vytváralo nové zdroje zemepanských príjmov, čo sa v období osvietenstva prejavilo aj rozmachom odbornej literatúry, zakladaním nových záhrad, ovocných škôlok a vznikom ovocinárskych spolkov. Možno konštatovať, že v 19. storočí bolo ovocinárstvo na Slovensku rozvinutou súčasťou agrárnej kultúry (URBANCOVÁ 1975: 784 – 785).

Stabilitu a ďalší progresívny vývin tohto odvetvia prerušila prvá svetová vojna. Škody, ktoré spôsobila, naprávala až Slovenská ovocinárska spoločnosť v 20. rokoch 20. storočia. Vďaka jej pôsobnosti prešla väčšina záhrad i malých pestovateľov takou modernizáciou, že toto obdobie môžeme považovať za medzník medzi tradičným ľudovým a novým ovocinárstvom, založeným na odborných základoch pestovateľskej praxe (RÁBIKOVÁ 1981: 73 – 74).

V priebehu vývinu ovocinárstva na Slovensku sa sformovalo viacero regiónov s vyhranenou špecializáciou na pestovanie niektorých optimálnych druhov ovocia. Na Slovensku rozoznávame štyri dorábateľské oblasti, kde produkcia ovocia v minulosti vysoko presahovala rámec miestnej spotreby:

- oblasť Bratislavy, kde sa pestovali okrem bežných druhov i náročnejšie odrody južného pásma,

Oberanie jablk. Dolná Súča. J. Podolák, 1966.

- oblasť stredného Považia a hornej Nitry, zahrňujúca súvislé územie od Myjavskej pahorkatiny cez Bánovskú kotlinu až po údolie hornej Nitry,
- stredoslovenská oblasť – okolie Zlatých Moraviec, Levíc, Novej Bane, Banskej Štiavnice, Krupiny a Modrého Kameňa,
- oblasť Gemera a Malohontu so strediskami v okolí Revúcej a Dobšinej.

V každej z uvedených oblastí bolo niekoľko obcí, v ktorých pestovanie ovocia bolo popri obilninárstve základným zdrojom príjmov miestneho obyvateľstva (DOLÁK 1965: 5)

Podstatná časť úrody ovocia sa odpredávala v čerstvom stave v mestách a priemyselných strediskách, resp. sa vozila do severnejších oblastí Slovenska, kde bola o ovocie núdza. Značná časť úrody sa konzervovala na zimu a spracúvala domáckym spôsobom. Dlhé

tradície ľudového ovocinárstva vytvorili celý rad spracovateľských spôsobov, akými bolo pálenie slivovice, varenie lekváru alebo rôzne spôsoby sušenia ovocných plodov (sliviek, hrušiek, jabĺk).

Praktizovali sa viaceré spôsoby sušenia s rôznou technologickou úrovňou. Na celom území Slovenska bolo známe sušenie ovocia v chlebových peciach. Využívalo sa teplo, ktoré v nich zotrvávalo po upečení chleba. V prípade potreby sa aj osobitne kúrilo. Tieto formy sušenia ovocia boli určené len na spracovanie malých dávok pre vlastnú potrebu. Vo veľkom sa ovocie sušilo v sušiarňach. Slovenské ovocinárstvo poznalo dva základné typy sušiarňí: starší typ predstavujú zemné sušiarne, modernejšími boli sušiarne postavané ako osobitné hospodárske budovy.

Sušenie ovocia má na Slovensku rozmanité formy a staré tradície. V minulosti malo závažný ekonomický a kultúrny význam (DRÁBIKOVÁ 1981: 81 – 88). Na tieto tradície nadviazali aj príslušníci slovenských menšín, ktorí sa však v prostredí Dolnej zeme dostali do oveľa priaznivejších pôdno-klimatických podmienok. Popri tradičných druhoch ovocia, ako boli slivky, jablká či hrušky, sa v ich pestovateľských aktivitách objavujú čerešne, moruše, višne, melóny... Toto ovocie sa spracovávalo tradične – sušením na slnku, prípadne v chlebovej peci. Ovocie sa zvyklo aj zavárať. Ako ukázal zhromaždený etnografický materiál, špeciálne sušiarne ovocia sa ojedinele objavili len v oblasti severovýchodného Maďarska, Rumunska a Ukrajiny. Zatiaľ čo v prostredí slovenských menšín v južnej Európe nachádzame aj v tejto oblasti spôsobu života prvky kultúrnych inovácií, slovenské obyvateľstvo v Poľsku a na Ukrajine zachovávalo kontinuálny vývin, ktorý zodpovedal pôdno-klimatickým a hospodárskym možnostiam daného regiónu.

Vinohradníctvo

Vinohradníctvo je špecifickou súčasťou agrárnej kultúry, ktorá v sebe zahŕňa dvzložky: pestovanie viniča hroznorodého a výrobu vína – vinárstvo. Človek, krajina, pracovná činnosť a s nimi spojené kultúrne hodnoty tvoria základ etnologického záujmu o vinohradníctvo v jeho tradičných formách. Kultúrna krajina s charakteristickými prírodnými danosťami, historické podmien-

ky, ale aj pracovná činnosť s využívaným náradím a špecifickými prejavmi stavebnej kultúry vytvárali po stáročia spolu so životným rytmom rodín vinohradníkov a ich sociálnymi vzťahmi ucelený systém kultúrnych hodnôt vinohradníckej kultúry (RYOLEC 1974: 11). Z nich sa budeme venovať predovšetkým tým, ktoré súvisia s obrábaním pôdy.

Slovensko svojimi diferencovanými prírodnými podmienkami umožňuje pestovať vinnú révu len v južnej časti svojho územia. V tejto oblasti malo vinohradníctvo ako dôležitý zdroj obživy, často ako hlavné zamestnanie obyvateľov, veľký kultúrny i hospodársko-sociálny význam. Výsledky tejto agrárnej produkcie (na rozdiel od pestovania ostatných poľnohospodárskych plodín) boli vo väčšej miere určené na trh a stávali sa už v naturálnom feudálnom hospodárstve dôležitým zdrojom peňažných príjmov (MORVÁTH 1963: 45).

Oblasť pestovania vínnej révy bola ešte v prvej polovici 18. storočia na Slovensku oveľa väčšia ako dnes. Na západnom Slovensku viedla jej hranica severnejšie od Trenčína cez Bánovce nad Bebravou až do údolia hornej Nitry. Na strednom Slovensku sa tiahla severne od Novej Bane a Krupiny. Na východnom Slovensku siahala až do okolia Vranova a Humenného (MORVÁTH 1963: 45 - 46). Súčasná severná hranica pestovania viniča sa na Slovensku tiahne v línii Skalica - Nitra - Zlaté Moravce a po krátkom prerušení na území Gemera pokračuje pri Slovenskom Novom Meste, smerom na Michalovce až po štátnu hranicu. Táto hranica tvorí súčasne aj severný okraj veľkého regiónu južnej a strednej Európy, kde sa vinohradnícka kultúra v minulosti i v súčasnosti nachádza (DRÁBIKOVÁ 1989: 15 - 34).

Naše územie je najmenej jedenásť storočí kontinuálnou oblasťou s vinohradníckou kultúrou, ktorá už vo včasnom stredoveku nadviazala na antické tradície. O jej vtedajšom rozšírení a vysokej výrobnej úrovni podávajú svedectvá archeologické nálezy (vinohradnícke nože zo 7. - 8. storočia), neskôr písomné pramene (donačné listiny, privilégia z 11. - 13. storočia), toponymá a vinohradnícke motívy na obecných pečatiach a mestských erboch, ako aj pretrvávajúca terminológia. Rozsah a význam vinohradníckej produkcie vzrastal súbežne s upevňovaním feudálneho systému a prenikaním kresťanstva (BERANOVÁ 1975: 29 - 32, BERANOVÁ 1980: 224 - 226, KUČERA 1974: 200.). V priebehu stredoveku dosiahlo vinohradníctvo na Slovensku dobrú úroveň a vyvinulo sa na špecializovaný úsek poľnohospodárstva aj vďaka nemeckým kolonis-

tom, ktorí prispeli k osobitému charakteru vinohradníckej kultúry (URBANCOVÁ 1975: 776 – 778)

Popri zemepanskom majetku sa rozvíjal aj viničný majetok mešťanov a viničné hospodárenie miest. V tom čase vznikali mnohé inštitúcie a právne normy ovplyvňujúce jeho prosperitu (viničné práva, právo výčapu, vznik cechových organizácií), ktoré dlho prežívali, ba niektoré sa uchovali až do 20. storočia. Vinohradníctvo však veľmi skoro vytvorilo aj zdroj peňažnej renty. Popri povinnom deviatku a desiatku z úrody bolo potrebné platiť osobitné poplatky za pestovanie viniča, mýtné poplatky za prevoz úrody z cudzieho panstva a špecifický viničný či horný poplatok a podobne. Viničné hospodárenie mešťanov napomáhalo aj rozvoju remesiel a podporilo vznik sociálnej skupiny poľnohospodárskych nádenníkov. Do konca 15. storočia vznikli s ním súvisiace právne ustanovizne – vinohradnícke cechy, samosprávne organizácie na čele s richtárom (*pereg*).

Vojny a povstania v 16. a 17. storočí zruinovali dosiahnutý stupeň vinohradníckej produkcie. Jej obnova v nasledujúcom období

Rýľovanie. Žemberovce. J. Paličková, 1970.

znamenalala rekultiváciu rozsiahlych viničných plôch, ktoré v roku 1720 dosiahli na území Slovenska 57 tisíc hektárov. To je štvornásobok ich dnešnej výmery. Bol to výsledok snahy pokryť produkciou vína horného Uhorska potrebu domáceho i zahraničného trhu. Technológia však zotrvala na starých postupoch, dotváralo sa len pracovné prostredie (pivnica, lisovňa).

Zrušenie nevoľníctva a poddanstva otvorilo síce nové možnosti vo vývine agrárnej kultúry Slovenska, ale vo vinohradníctve sa prejavilo oneskorenie pre zdĺhavé riešenie majetkovoprávných vzťahov vinohradníkov k pôde, ktorá nebola súčasťou urbárskych pozemkov. Hranica výskytu vinohradov sa v 19. storočí posúvala smerom na juh. Nerentabilné severné vinice pod ekonomickým tlakom zanikali. V 60. rokoch 19. storočia začali do vinohradníckeho podnikania mešťanov a roľníkov prenikať kapitalistické prvky hospodárenia. V tom čase vznikali na Slovensku rôzne vinohradnícke spolky a družstvá. Produkcia sa sústredila do oblastí s výnosnými vinohradmi a možnosťami odbyt¹ (DRÁBIKOVÁ 1960: 3 – 29, DRÁBIKOVÁ 1989: 23 – 27)

Pozitívny vývoj vinohradníctva narušili v 80. rokoch 19. storočia rôzne choroby a škodcovia. Najrozsiahlejšie škody spôsobila fyloxéra a peronospora, postupujúca na naše územie z južných oblastí Uhorska. Okrem škôd na vinohradníckej kultúre mala tam, kde bolo vinohradníctvo hlavným zamestnaním ľudí (oblasť Malých Karpát), vážne sociálne dopady. Obyvateľstvo z týchto obcí odchádzalo v tom čase hromadne za prácou do zahraničia. Obnova zničených vinohradov bol dlhý a zložitý proces. Ich rozloha však už nikdy nedosiahla pôvodný rozsah. Na mnohých miestach sa začali pestovať nekvalitné hybridy (samorodák), ktoré boli voči chorobám odolnejšie. Ujali sa najmä tam, kde sa víno dorábalo len pre vlastnú potrebu.

Prírodné podmienky, ale aj postavenie vinohradníctva k ostatnej poľnohospodárskej produkcii vytvorili na území Slovenska dva základné typy vinohradníckej kultúry. Prvým bol tzv. mestský typ, ktorý sa vyskytoval v oblasti Malých Karpát, kde bolo vinohradníctvo hlavným zamestnaním. Malokarpatské vinice predstavujú súvislé pásmo od Bratislavy až po Smolenice a rozkladajú sa na svahoch hôr.

V druhom, tzv. dedinskom type, boli vinice len doplnkom k obilninárstvu. Tento typ je charakteristický pre územie južného Slovenska. Vinohrady sú tu na piesočnatých vrškoch a netvorí súvis-

lý pás. Akýmsi variantom sú vinice roztrúsené po poli, prípadne za domom namiesto záhrady. Je to tzv. rozptýlený typ vinohradníctva. Ide o najnovší spôsob vinohradníckej produkcie, ktorý má len doplnkový charakter. Nevytvorili sa pri ňom špecifické črty vinohradníckej kultúry.

Najvýraznejší rozdiel medzi mestským a dedinským typom vinohradníctva bol vo výrobných a skladovacích priestoroch. V mestskej forme slúžila na tento účel lisovňa a pivnica. Bola pričlenená k obytnej stavbe, spojená s ňou do jedného celku. Vinohradnícky dom mal krytý vydĺžadený podjazd, ktorý spolu s prednou izbou slúžil aj na čapovanie vína (*viecha*). Lisovňa bola za obytnými priestormi. Dominoval v nej veľký drevený lis, pozdĺž stien stáli sudy a rôzne kade. Na povalových hradách bolo uložené náradie potrebné pri obrábaní vinohradu. Pivnica sa rozkladala pod celým obytným traktom s výnimkou maštale. Vchádzalo sa do nej z lisovne.

Pivnice sú aj v dedinskom type vinohradníctva, ale vždy mimo vinohradníckeho obydlia. Stavali sa obyčajne v blízkosti vinohradov a slúžili nielen na úschovu a úkryt vína. Boli budované do svalu alebo pod vinicami.

Pre dedinský typ vinohradníctva sú charakteristické vinné budy s pivnicami (*hajlochi, búdi, borhaz*) budované vo vinohradoch. Ide vlastne o lisovňu postavenú nad vchodom do pivnice. Vznikali tam, kde boli vinice vzdialené od dediny. Nad lisovňu (*prešovňa*) sa niekedy pristavil obytný priestor. Vinohradnícke budy sa stavali najčastejšie z hliny alebo ich pletli z prútia a obhádzali hlinou (DRÁBIKOVÁ 1989: 35 – 64)

Okrem charakteristických znakov v stavebnej kultúre patria k vinohradníctvu aj špeciálne nástroje a zariadenia. Pre túto časť agrárnej kultúry boli najdôležitejšie viničné nože, lisy, rozličné nádoby a pomôcky spojené so spracovaním hrozna.

Existenciu viničných nožov na území Slovenska dokladajú archeologické nálezy z bývalých rímskych provincií. Tento nástroj na rez letorastov a kultiváciu viničného pníka pozná európska agrárna kultúra v dvoch základných typoch: so sekerovitým výčnelkom (*securis*) na chrbte čepele (grécky pôvod) a bez výčnelku (rímsky pôvod). Oba typy sa v európskom vinohradníctve zachovali najmenej do polovice 19. storočia. Najstaršie doklady o tomto náradí na Slovensku pochádzajú zo 7. – 8. storočia (Moravský Ján). Z obdobia stredoveku sa zachoval bohatý ikonografický materiál, nachádzame ho predovšetkým na obecných pečatiach a mestských erboch.

Muzeálny a recentný materiál dokladá na Slovensku oba typy viničných nožov. Nože bez výčnelku vykazujú nápadnú zhodu s nožmi z oblasti rakúsko-maďarského pohraničia. V maďarskej etnologickej literatúre sa tento typ označuje ako nemecký pod názvom „Schnitzer“, „Wienmesser“. Predpokladá sa, že je kultúrnym prínosom nemeckého etnika. Rozmerom väčšie stredoslovenské nože s výčnelkom sú typologickou obdobou moravských nožov z oblasti južnej Moravy. Táto ich forma sa považuje za výsledok stredovekého vývinu moravského vinohradníctva, ale aj dôkaz kultúrnych stykov týchto dvoch regiónov, predovšetkým vďaka viničným majetkom cirkevných inštitúcií.

Predzvestou zániku viničných nožov bolo prenikanie nožníc do inventára vinohradníka. Tento proces sa začal v západnej Európe v polovici 18. storočia, v Rakúsku a Maďarsku približne o sto rokov neskôr. Na Slovensku sa začali objavovať v 70. rokoch 19. storočia. Najprv sa rozšírili v malokarpatskej oblasti a vo východoslovenských viniciach veľkostatkárov a meštákov (MOLEC 1974: 34 – 54, DRÁBIKOVÁ 1989: 67 – 77)

Podobne ako náradie súvisiace s vinohradníctvom majú nástroje súvisiace s prácou vinára starý európsky kultúrny základ. Svoj pôvod majú v staroveku. Už Rímania obohatili túto technológiu o lisy konštruované na princípe priameho alebo preneseného tlaku. Po zániku antickej civilizácie na území strednej Európy ich stihol podobný osud ako niektoré iné poľnohospodárske nástroje (napríklad brány) – slovanské obyvateľstvo ich do svojej agrárnej kultúry v tom čase nezaradilo. Historicky sú doložené až v 11. storočí v Čechách. Kontinuitu medzi antickými nástrojmi a ich neskoršími nástupcami v pestovateľských oblastiach Podunajska sa nepodariť zistiť. Jazykovedný materiál (rozšírenie nemeckého názvu *preš*) však naznačuje, že sprostredkovateľom tohto kultúrneho odkazu antiky by mohlo byť nemecké etnikum.

Na území Slovenska potvrdzuje ikonografický materiál výskyt vretenových lisov až v druhej polovici 17. storočia a recentný materiál používanie kladových lisov od 18. storočia. Rovnaký stav bol zistený na území Maďarska. Približne storočný predstih majú doklady z východnej Moravy a Rakúska. K rozšíreniu počtu vinohradníckych lisov všetkých typov došlo na Slovensku až v 19. storočí.

Kladové lisy so závažím sa vyskytovali v malokarpatskej oblasti, kde svojou kapacitou zodpovedali potrebám produkcie určenej pre trh. Kladové lisy bez závažia boli rozšírené na väčších gazdov-

stvách stredného Slovenska. Nazývali ich *mordár*, *šotov*. Oproti lisom so závažím mali menšie dimenzie. Skrutkové lisy sú zaradené do skupiny kladových pre rovnaký spôsob vyvíjania tlaku. Na Slovensku ich používali v niektorých pohraničných obciach Novohradu, kam prenikli zo susedného Maďarska.

Početnejšími boli na Slovensku vretenové lisy, doložené zo západného a stredného Slovenska, v modernizovaných variantoch aj z východného Slovenska. Zodpovedali menším vinohradníckym prevádzkam na roľníckych hospodárstvách.

Technickú konštrukciu lisu dopĺňalo jeho estetické dotvorenie. Na jednotlivých lisoch je zreteľná ruka výrobcu – tesára. Horná klada, prípadne bočnice, boli spravidla zdobené reliéfnou ornamentikou, prípadne profilovaním hrán bočných stĺpov. Najbohatšiu výzdobu mali lisy zo západného Slovenska (KOLEC 1974: 56 – 72, DRÁBIKOVA 1989: 79 – 83)

Písomné i ikonografické pamiatky nasvedčujú, že vo vinohradníckych oblastiach stredoeurópskeho pásma bolo drevo výhradným materiálom pre vinohradnícke a vinárske nádoby. Svojimi vlastnosťami najlepšie zodpovedalo miestnym klimatickým pod-

*Kyprenie pôdy „kramplicou“. Pezinok.
E. Kahounová, 1963.*

*Zber hrozna vo vinici. Veľký Cetín.
J. Kleinová, 1963.*

mienkam, prejavovalo dobrú odolnosť voči chemickým reakciám a v neposlednom rade umožňovalo vyhovieť individuálnym požiadavkám objednávateľov. Z hľadiska dokumentovania vývinu materiálnej kultúry má nevýhodu vo svojej relatívne krátkej životnosti. Zachovaný vinohradnícky a vinársky inventár z konca 19. a prvej polovice 20. storočia však dávajú možnosť vytvoriť si obraz aj o tejto stránke technológie pestovania vinnej révy a dorábania vína.

Aj keď tieto nádoby boli výrobkami remeselníckych majstrov, ktorí rešpektovali miestne kultúrne vzory a požiadavky vinohradníkov, pri ich porovnaní s podobným inventárom susedných produkčných oblastí zisťujeme nápadnú zhodu malokarpatského regiónu s materiálom z rakúsko-maďarského pohraničného pásma a z okolia Budapešti. Na ostatnom území Slovenska mali obdobu v susedných maďarských pestovateľských zónach.

Vinohradníctvo, tak ako ostatné prejavy agrárnej kultúry, je tiež charakteristické svojím záväzným cyklom ročnej práce, ktorá má v strednej Európe spoločný kultúrny základ odvodený ešte z rímskej vinohradníckej kultúry a stredovekého vinohradníctva (FROLEC 1974: 26) Jej základom bola príprava vhodnej pôdy na zakladanie viníc. Bola to veľmi náročná a namáhavá práca. Na Slovensku to platí predovšetkým v malokarpatskom podhorí, kde sa vinice zakladali v strmých svahoch, miestami až po samý vrch horského hrebeňa (NOVÁKOVÁ 2009: 40) Hlboké a dôkladné prekopanie pôdy – *regalovanie* – sa robilo úzkou motykou – *klčovnicou*, *čaklou*. Bola to mužská práca, ktorá sa vykonávala formou rodinnej a susedskej výpomoci na jeseň, aby prekopaná zem cez zimu nasala vlahu, vymrzla a dobre uľahla. Len bohatší vinohradníci si na ňu najímali robotníkov – *tovarichárov*.

Po vyklčovaní bolo potrebné čakanom vybrať z pôdy kamene, ktoré sa v košoch vynášali na okraj vinohradu, kde sa z nich buď dovali kamenné ploty – *rúny*, prípadne drobné prístrešky. Takto upravená pôda sa nakoniec ešte prekopala motykou a bola pripravená na vysadenie viničných štepov.

Pôvodne sa vinič vysádzal odrezkami viničných prútov, ktoré mohli byť predtým zakorenené. Bola to jednoduchá práca, ale takto vysadený vinič bol málo odolný voči škodcom a chorobám. Bola to práve fyloxéra, ktorá donútila vinohradníkov štepiť najmä ušľachtilé odrody viniča do odolnejších podpníkov. Štepenie malo pôvodne rekultivačný význam, po fyloxére sa však stalo nevyhnutným spôsobom ochrany viniča. Používali sa tri spôsoby: *na zeleno*

- naštepenie vrúbľov do viničného pníka vo vegetačnom období, *štepenie do hlavy* – používané pri zmene odrody alebo pri potrebe obnoviť staré viničné pne a *dolovanie* – predstavujúce veľmi archaický spôsob rozširovania výsadby viníc. Na viničnom kríku sa ponechali dlhé prúty, ktoré sa ohli a zakopali do zeme. Takto sa vytvárali nové kríky révy hlavne na miestach po vyhynutých viničných kríkoch (DRÁBIKOVÁ 1989: 98 – 99, NOVÁKOVÁ 2009: 42.– 43)

Práce vo vinohrade sa začínajú skoro na jar strihaním viničných kríkov, pri ktorom sa odstránili zbytočné nadzemné časti kríka a skrátili letorasty. Túto prácu bolo potrebné urobiť skôr, ako začne vinič rásť. Pôvodne sa to robilo špeciálnym vinohradníckym nožom. V prvých desaťročiach 20. storočia prechádzali vinohradníci postupne na používanie praktickejších záhradníckych nožníc (DRÁBIKOVÁ 1989: 102, NOVÁKOVÁ 2009: 43 – 44)

Z pohľadu agrárnej kultúry bolo kopanie vinohradu na jar základnou činnosťou vinohradníka. V cykle jeho ročných prác bolo potrebné *kopačku* urobiť do polovice apríla. Niekedy to stihol už na jeseň. Potom stačilo vymrznutú pôdu na jar len upraviť hrablami. Základným pracovným nástrojom boli motyky. Tam, kde bola pôda veľmi kamenistá, sa ešte dnes kope vinohrad *krampľami* (motyka s dvoma ostrými zubami). Pretože vinohrady boli väčšinou na svahoch, ponechávala sa pokopaná pôda v hrudách, ktoré spolu s kameňkami lepšie udržiavali potrebnú vlhu. Na tento účel sa pri kolovej výsadbe vinohradu urobila okolo viničného kríka aj jamka – *šajba*. Pretože jarné kopanie vinohradu bola náročná fyzická práca, najímali sa na ňu *kopáči, tovarichani* (NOVÁKOVÁ 2009: 44 – 46)

Po ostrihaní a okopaní vinohradu nasledovalo zatĺkanie kolov – *štekov*. Nahradzovali sa nimi buď staré, poškodené, alebo sa vinohrad rozširoval o nové. Koly slúžili na vyvážovanie viniča, čo malo zabrániť polámaniu prútov vo vetre. Používala sa na to ražná slama, ale aj vodná tráva – ostrica. V medzivojnovom období začali vinohradníci uprednostňovať na viazanie viniča lyko, ktoré si kupovali v obchodoch a na trhoch. Šteky, ktoré si vinohradníci pripravovali obyčajne z kvalitného agátového dreva, vtlačali kultúrnej vinohradníckej krajine charakteristický vzhľad (DRÁBIKOVÁ 1989: 105)

Na sviatok svätého Urbana (25. máj) sa už tradične začali vo vinohrade tzv. *zelené roboty*. Svoj názov dostali preto, že sa vykonávali v čase, keď už boli viničné révy pokryté zelenými listami. Patrí k nim ďalšie okopávanie a uväzovanie viniča a pletie (*ple-*

vačka) – vylamovanie prebytočných výhonkov, ktoré nemali kvety a zbytočne by révu vysilovali. Poslednou fázou *zelených robôt* bolo snímanie vrškov révy. Pomocou nožníc alebo kosákom sa odrezali tie jej časti, ktoré prevyšovali koly. Odrezaná réva sa odnášala ako krmivo pre dobytok.

Tradičný a stáročiami sa nemeniaci pracovný postup *zelených robôt* obohatilo začiatkom 20. storočia striekanie vinohradov. Tvorilo ich chemickú ochranu proti škodcom a zhubným chorobám viničnej révy. Približne sviatkom svätej Anny (26. júl) sa skončila táto dôležitá fáza tradičných vinohradníckych prác, od ktorej závisela budúca úroda hrozna, a tým aj ekonomická prosperita vinohradníckej rodiny. Pri ich ukončení uvili ženy kyticu z poľných kvetov, do ktorej vpletali aj prúty vinnej révy a farebné stužky. Pripevňovali ju na prvý kolík vo vinici, čím symbolicky ukončovali tieto etapy prác, vyjadrovali radosť a očakávanie budúcej úrody. Bolo to akési symbolické *uzamykanie viníc* a ich *zahájenie*. Okrem strážnikov – *peregov* a majiteľov nemal do nich nikto prístup (DOLNÁKOVÁ 2009: 46 – 51)

Obdobie pracovného pokoja, ktoré nasledovalo, využívali vinohradníci na prípravu poslednej fázy prác vo vinohrade – *oberačiek*. Chystali sa potrebné pracovné nástroje, ale aj sudy a nádoby potrebné na ďalšie spracovanie hrozna. Oberačky sa začínali v októbri, stolové odrody hrozna sa zberali aj skôr. Bola to práca, ktorá si vyžadovala pomerne veľké nasadenie pracovných síl. Výpomoc príbuzných, susedov i detí bola vítaná. Väčší vinohradníci si aj na tieto práce najímali *tovarichárov*, ktorí boli vyplácaní buď naturálne (hroznom, vínom), alebo dojednanou finančnou čiastkou.

Hrozno sa odstrihovalo nožnicami alebo nožom. Pri stolových odrodách zvykla gazdiná – manželka majiteľa vinohradu vyznačiť najkrajšie hrozno, ktoré sa malo ponechať na predaj. Hrozno oberali prevažne dievčatá a ženy. Z vedier ho vysypávali do drevených *putní*, v ktorých sa vynášalo do pripravených *kadí* umiestnených na vozoch. Hrozno sa z vinohradu odvážalo na dvor hospodárskej usadlosti vinohradníka, kde sa ďalej spracúvalo, alebo priamo k obchodníkovi, ak bolo určené na predaj (DOLNÁKOVÁ 2009: 52 – 55)

Oberačka hrozna bola poslednou fázou práce vo vinici. Nasledoval začiatok nového pracovného cyklu vinohradníka, ktorá mala vo vinohradníckych regiónoch Slovenska stáročnú tradíciu, nadväzujúcu na európske kultúrne vzory.

Slovenskí roľníci žijúci v enklávach na území južnej Európy sa stretli s vinohradníckou kultúrou, ktorej tradície siahali až do

rímskych čias. Napríklad vinohrady na pravom brehu Dunaja v Chorvátskej Slavónii patria medzi najkvalitnejšie v Európe. Z tradičného vinohradníckeho náradia sa uchovalo používanie nožov pri rezaní viniča, ktoré však postupne aj tu vytláčali vinohradnícke nožnice. Podobne to bolo pri spracovaní hrozna, kde pôvodné vinohradnícke lisy nahradili mlynčekmi na hrozno. V oblastiach s intenzívnejšou vinohradníckou kultúrou (východné Slavónsko, Vojvodina, južné Maďarsko a juhovýchodné Rumunsko) existovali aj vinné pivnice, ktoré boli situované pod domom, vo vinohrade alebo na dvore (SLAVKOVSKÝ 2006: 221). Celkový obraz vinohradníctva bol v prípade našich rodákov spoločný s vinohradníkmi ostatných tu žijúcich etnických spoločenstiev a zodpovedal európskemu vývinu vinohradníckej kultúry.

3. Sociálne súvislosti tradičnej agrárnej kultúry

Kultúrny systém predindustriálnych spoločností sa vyznačoval veľkou stabilitou. O slovenskom vidieku to platí ešte na začiatku 20. storočia. V prostredí agrárnych sociálnych skupín (roľnícka rodina, spoločenstvo obce) existovala regulujúca normatívnosť, postavená na kultúrnych vzoroch. Tie platili v príslušnej kultúre ako ideálny model životných aktivít jednotlivca i celých generácií, akýsi návod na konanie, ktoré sa v príslušnom spoločenstve pokladalo za normálne (socializácia, enkulturácia), a súčasne tvorili i kritérium jej hodnôt. Mikrosvet dedinského spoločenstva bol tým sociálnym priestorom, ktorého usporiadanie orientovalo jednotlivca aj celé generácie roľníckych rodín na materiálne i nemateriálne hodnoty, v tomto mikrosvete vzácne a cenené. Najväčšiu stabilitu dosahovali vždy v malých, integrovaných spoločenstvách. Ľudia si v konkrétnych podmienkach spôsobu života vyberali takú ľudskú činnosť, jej materiálne a sociálne predpoklady, ktoré boli schopní rozvíjať. Súčasne však museli uspokojovať ich základné potreby a záujmy v rozsahu a spôsobom v danom období historicko-kultúrneho vývinu optimálnym (BRANDA 1978: 237)

Hodnoty spôsobu života vidieckej rodiny, podmienené konkrétnym sociálnym priestorom, petrifikované tradíciou, odovzdávané

Plot chrániaci lúku pred pasúcim sa dobytkom. Osturňa. J. Ušák, 1972.

a kontrolované z generácie na generáciu, tvorili v geografickom priestore základ kultúrnej rôznorodosti, akýsi protipól procesu, ktorý v súčasnosti nazývame kultúrna globalizácia. Spoločenské normy, určujúce spôsob života, boli často strnulé a nemenné; napriek premenlivosti života a rôznorodosti ľudských typov, ktoré sa im museli podriaďovať, lebo podstatu ich kultúry tvorila predovšetkým stratégia sociálnej reprodukcie.

Tu bude asi potrebné doplniť sociálny rozmer o psychologický rozmer. Vysvetleniam možno ponúka poľský psychológ A. Kępiński, keď tvrdí, že ak človek prijme hotovú formu aktivity, znižuje tým vlastnú neistotu, váhanie medzi alternatívnymi možnosťami. Prevzatie hotovej štruktúry zvonka uľahčuje vnútornú integráciu a dynamický poriadok sa mení na statický. Možno to – dodáva A. Kępiński – plynie zo samej prirodzenosti ľudského rozumu, ktorý sa krčovito drží vychodených koľají, ako keby sa bránil pred vlastným potenciálnym bohatstvom rôznorodých foriem (KĘPIŃSKI 1999: 13)

Veľký význam v tradičnom spôsobe života slovenského vidieka malo niečo, čo sa urobilo a prijalo po prvý raz, lebo potom, pokiaľ nebol na to silný dôvod, sa to robilo znova a znova. Tak vznikala tradícia – jeden zo základných fenoménov tohto spôsobu života. Bola to kategória, ktorá mala pre medzigeneračnú transmisiu kultúrnych hodnôt podstatný význam, lebo tradície tu existovali len ako uznané, osvojené a prijaté. V tradičnej spoločnosti sa človek viac orientoval na „dané“ ako na „možné“. Psychológovia už dávno označili za jednu z vonkajších prekážok ľudskej podnikavosti a kreativity kultúrno-historickú bariéru, ktorá sa prejavuje prijímaním negatívnych postojov k novým myšlienkam v celej kultúre.

Ľudské konanie sa odohráva v sociálnom priestore, ktorý má svoje imanentné pravidlá. Roľnícka rodina bola vtedy tým základným sociálnym priestorom, v ktorom sa formovali aj schémy riešenia nielen jej problémov, ale aj individuálnych problémov jej členov. Základom pritom bolo hľadanie rovnováhy vo vnútri rodiny, ale aj v jej vzťahu k širšiemu spoločenstvu obce. Rodina a spoločenstvo obce tak tvorili akýsi filter, ktorý jednotlivca lokalizoval, oddeľoval žiaduce vplyvy od nežiaducich. Predpokladom fungovania tejto schémy bolo vedomie, resp. uvedomovanie si jednotlivca – jeho ochota či potreba sociálne podriaďiť sa. Tak sa postupne presadzovalo vedomie štandardu pri riešení problémov materiálneho i sociálneho charakteru, ktoré dostalo v rodine i inštitucionálne

vyjadrenie v statusoch a rolách jej jednotlivých členov (Slavkovský 2002/a: 131 – 143). Týmto spôsobom si jednotlivé generácie tradičnej roľníckej rodiny vytvorili – povedané terminológiou P. Bourdieua – svoj vlastný „habitus“, ktorý bol výsledkom ich spoločenskej pozície v sociálnom priestore (BOURDIEU 1998: 16, 27). Spôsob života smeroval predovšetkým k uchovaniu a rozvíjaniu rodiny a hospodárstva.

Tento sociálno-hospodársky mechanizmus mohol fungovať len vtedy, ak rodina dokázala dostatočne saturovať svoje základné životné potreby. Na plnenie takýchto sociálno-ekonomických predpokladov bola uspokojená i organizácia rodinného života. Vyprofilované úlohy a postavenie jednotlivých členov v nej sa v podstate brali ako normy, ktoré sa vštepovali už pri výchove detí. To sa prejavilo aj v medzigeneračnom odovzdávaní kultúrnych hodnôt a z nich vyplývajúcich životných stratégií, lebo tradičné roľnícke spoločenstvo realizovalo svoje predstavy vždy v konkrétnej sociálnej situácii. Princípy, ktoré sa v tejto súvislosti vštepovali deťom a ktoré rešpektovali takisto dospelí, boli vlastne prejavom akejsi „roľníckej ideológie“ – t. j. súboru sformulovaných predstáv o usporiadaní ich spoločnosti. V tejto súvislosti sa zvykne zdôrazňovať nízky stupeň medzigeneračných rozdielov v dôsledku celkového, málo dynamického zavádzania inovácií do ich každodennej kultúry a veľký podiel najstaršej generácie na výchove detí, ktorý ešte viac petrifikoval existujúce, resp. dožívajúce kultúrne hodnoty.

Záväzný cyklus denných i ročných poľnohospodárskych prác vnášal do rodinného života rozmer „času“, v ktorom sa súčasnosť naplňovala vlastne opakovaním minulého. Kultúrne tradície boli prostriedkom, ktorý pri danej úrovni agrárnej kultúry (polyfunkčnosť, nízka mechanizácia, malé výmery obhospodarovanej pôdy, snaha po hospodárskej sebestačnosti) zabezpečoval nerušený chod nielen hospodárskych, ale aj sociálnych činností. Práca s pôdou a dobytkom bola samozrejmosťou, ktorú generácie obyvateľov slovenského vidieka prijímali ako podstatu života a spôsob svojej sebarealizácie. Roľnícke zamestnanie otca sa stalo cieľom snažení aj jeho syna. Agrárna kultúra bola základom spôsobu života a kultúry pospolitosti, pre ktorú bola minulosť – múdrosť otcov – zdrojom poznania, istoty a sebavedomia. „Roľnícky čas“ ich nútil, aby mali vlastnú minulosť nielen ustavične na pamäti, ale aby z nej vychádzali a opierali sa o ňu v každodennom počínaní. Dokonca i vo svojich predstavách o budúcnosti. Odovzdať krajinu, hospodárstvo ďalšej generácii v stave zaručujúcej jej prežitie bola samozrejmosť,

ktorá vyplývala z koexistencie minulého so súčasným a budúcim. Rodinu roľníka tak vytvárala vzájomná súčinnosť sociálnych rolí jej členov, podmieňujúca organizáciu hospodárskeho života, deľbu práce a činností, ktoré zodpovedali tradičným normám rodiny a boli predpokladom dosahovania jej záujmových spoločných cieľov.

Tento starý kultúrny základ, smerujúci k prosperite roľníkovej rodiny, nájdeme vo všetkých európskych roľníckych spoločenstvách. Mohli by sme si položiť otázku, či to, čo nazývame tradičná roľnícka kultúra, by mohlo vôbec existovať bez ochoty jednotlivca obetovať vlastnú predstavu o spôsobe a štýle života. V daných historických a sociálno-hospodárskych podmienkach však bola tradičná roľnícka kultúra pre prežitie obyvateľov slovenského vidieka optimálnou formou využitia človeka, pôdy, dobytky i poľnohospodárskeho náradia a tvorila harmonické spojenie práce, spotreby a skúseností. Bol to svet, v ktorom sa stav vecí dnes hodnotil podľa toho, či sa vzdaloval od vecí naplánovaných na zajtra, v ktorom hlavným predpokladom dosahovania stanovených cieľov bola jednota budovaná na lojalite voči úlohám, ktoré pred nimi stáli. (MAN 2002: 9)

Pôda – kritérium sociálneho statusu rodiny i jednotlivca

Kritérium je rozlišovací znak, podľa ktorého zoradujeme javy okolitého sveta do systému hodnôt. Pre jednotlivca i spoločenstvo tvorí systém orientačných bodov v predmetnej i sociálnej skutočnosti. Hodnotové orientácie sú vždy podmienené sociálnym a kultúrnym prostredím. V tradičnej ľudovej kultúre vytvárali často až kultúrne normy, podľa ktorých sa posudzovala konkrétna dôležitosť reálnych či ideálnych súčastí spôsobu života, pričom jeden a ten istý predmet mohol mať súčasne viacero hodnotových aspektov – úžitkový, morálny, sociálny, estetický a podobne.

Významnou súčasťou hodnotového systému tradičného dedinského spoločenstva bola pôda, ktorá tvorila jeho hlavný zdroj obživy. Od vzniku trvalých sídel na našom území (6. – 7. storočie) a sociálne diferencovanej spoločnosti sa stala nielen materiálnou, ale

aj spoločenskou a kultúrnou hodnotou. Rozsah vlastnenej pôdy bol kritériom sociálneho postavenia v spoločnosti, a spôsob, akým sa obhospodarovala, zase stupňom vývinu jej agrárnej kultúry.

Ako dokladajú etnografické výskumy, vysoké hodnotenie pôdy trvalo na slovenskom vidieku až do 60. rokov 20. storočia, keď sa v kvalitatívnej miere (materiálne i sociálne) presadili myšlienky družstevného poľnohospodárstva. Korene vysokého hodnotenia pôdy členmi dedinského spoločenstva však treba hľadať v dávnej minulosti, v období vzniku stabilných poľnohospodárskych sídel a súkromného vlastníctva.

V 6. – 7. storočí sa začína na území Slovenska proces vzniku dediny ako stálego sídla, ktorého obyvatelia sa zaoberajú hlavne poľnohospodárstvom. Svoje charakteristické črty však dedina dostala v období feudalizmu, keď sociálne postavenie poddaného voči feudálovi, jeho viazanosť na pôdu a záväzný cyklus denných i ročných prác vtlačili pečať jeho spôsobu života i zodpovedajúcemu stavu agrárnej kultúry. V tejto podobe pretrvala feudálna dedina na území Slovenska po celé stáročia a niektoré z jej charakteristických črt si uchovala až do obdobia prvej polovice 20. storočia, keď ľudová kultúra vo svojej tradičnej podobe prežívala kulminačnú fázu.

Možno povedať, že od vzniku trvalých sídel a sociálne diferencovanej spoločnosti, ktorú predstavoval v tom čase včasnofeudálny štát, bola pôda vnútornou osou dejín vtedajšej spoločnosti. Vlastnícky vzťah k nej formoval úroveň prehĺbujúcich sa sociálnych rozdielov v uhorskej spoločnosti. V tom čase sa pôda stávala nielen materiálnou, ale i spoločenskou a kultúrnou hodnotou.

Poľnohospodárstvo bolo základným zamestnaním ľudí, a tak sa tieto skutočnosti premietli i do nadstavbových zložiek – do duchovnej a sociálnej kultúry. Vysoké hodnotenie vlastníctva pôdy sa na slovenskom vidieku ešte viac upevnilo v období medzivojnovnej Československej republiky. Vyplývalo to nielen zo základného spôsobu života a práce ľudí na dedine, ale aj z celkovej svetonázorovej orientácie roľníckeho obyvateľstva. Daný systém hodnôt upevňovala aj vtedy platná verejná mienka i celý hospodársko-spoločenský poriadok. Vlastnenie pôdy bolo na dedine reálnou materiálnou i spoločenskou potrebou, pretože pôda bezprostredne súvisela so základným zamestnaním dedinského človeka a plne zodpovedala záujmom a potrebám jeho sebarealizácie (ANDRÁŠ 1978: 236)

Akú silu mala tradícia vysokého hodnotenia pôdy na slovenskom vidieku, bolo možné najlepšie vidieť v prvej etape socialistic-

Charakter kultúrnej krajiny na severnom Slovensku. Osturňa. J. Ušák, 1972.

kej kolektivizácie slovenského poľnohospodárstva. Bolo to obdobie, keď sa v krátkom historickom čase museli vo vedomí dedinského človeka prehodnotiť postoje formované celé stáročia a nahradiť ich novou hierarchiou hodnôt, zodpovedajúcou nielen novým výrobným podmienkam v poľnohospodárstve, ale aj v celom spôsobe života slovenského vidieka.

Tento proces prebiehal územne i generačne diferencovane. Je zaujímavé, že na stratu pôdy najcitlivejšie reagovali v horských a podhorských oblastiach Slovenska, kde je pôda menej kvalitná. Podstatné však bolo, že ešte v 60. rokoch tu považovali prácu v priemysle za vedľajší príjem a hlavný zdroj svojej obživy videli v pôde. Potvrďuje to aj fakt, že veľká časť finančných príjmov získaných v mimoroľníckych zamestnaniach bola investovaná do vlastnenej pôdy (nákup umelých hnojív, poľnohospodárskeho náradia a pod.). V poľnohospodársky produktívnejších oblastiach Slovenska, kde fungovali prosperujúce JRD už v 60. rokoch, strácala pôda svoje výsadné postavenie v hodnotových orientáciách vidieckeho obyvateľstva oveľa skôr.

Chotár pod Vysokými Tatrami. Osturňa. J. Ušák, 1972.

K strate pôdy ako základného výrobného prostriedku pristupovali jednotlivé generácie odlišne. Najcitlivejšie reagovala najstaršia generácia, ktorá v pôde videla základný a najbezpečnejší zdroj

příjmov pre existenciu rodiny. Keďže táto generácia vložila do pôdy a jej obrábania priveľa potu, fyzických síl, ale aj lásky, nevedela si bez nej predstaviť ďalšiu budúcnosť (KALANDA 1983: 36). Tento pocit v najstaršej generácii utvrdzovala i ďalšia významná okolnosť: jej príslušníci sa len veľmi ťažko, resp. vôbec nedokázali prispôbiť novým technologickým podmienkam poľnohospodárskej veľkovýroby. So zmenami obsahu práce, t. j. s technickou i vecnou stránkou poľnohospodárskej výroby, ale aj v charaktere práce roľníckej rodiny, teda so zmenami v jej sociálno-ekonomickom postavení, sa dokázala lepšie vysporiadať mladšia generácia vidieckej populácie. Možno sa stotožniť s názorom sociológov, že to, čo tvorí dedinu, nie je množstvo ľudí, ale organizácia ich kolektívnej existencie podmienená spôsobom života. A práve v nej mala pôda a majetkovoprávny vzťah k nej dominantné postavenie. Problém vlastníctva ako súčasti systému výrobných vzťahov je predmetom štúdia mnohých spoločenskovedných disciplín. V prípade vlastníctva pôdy ide aj o problém etnologický, lebo to podmienilo nielen vývoj samotnej agrárnej kultúry na konkrétnych stupňoch jej technologického vývinu, ale malo aj priamy vplyv na konanie ľudí a na vzťahy v dedinskom spoločenstve. Vzťah k pôde sa overoval jednotlivými generáciami v procese každodenného života. V podstate nešlo len o uspokojovanie základných životných potrieb jednotlivca a rodiny, ale aj o určenie ich postavenia v spoločenskej stratifikácii obce. Takéto hodnotenie pôdy na slovenskom vidieku podmieňovali dva základné faktory: úrodnosť pôdy, ktorú človek po stáročia využíval na primeranej agrárno-kultúrnej úrovni, a nedostatok iných, mimoroľníckych zamestnaní. Neraz bola pôda skutočne jediným zdrojom obživy jeho obyvateľov.

Poľnohospodárstvo patrí medzi tie prejavy života našich predkov, ktoré mali pri uspokojovaní ich materiálnych potrieb rozhodujúce miesto. Každé obdobie spoločenského vývinu stavia pred ľudí nové ideály hodnôt, ktoré sa potom usilujú naplňať. Tento dynamický proces kultúry spočíva v tom, že sa kultúrne hodnoty prispôbujú potrebám spoločnosti, v ktorej vznikajú a ktorú súčasne aj spoluvytvárajú. Je preto poslaním etnológie zachytiť toto kultúrne kontinuum v jeho historických i etnických aspektoch.

Každá vec či jav, ktorú daná spoločnosť vyzdvihne ako hodnotu a včlení do svojho hodnotového rebríčka, sa stane predmetom ľudských potrieb a záujmu. Nebolo to ináč ani s pôdou. Jej hodnota sa stala v rodine i celom dedinskom spoločenstve normou, ktorú ako

kultúrnu tradíciu prevzali, udržiavali a odovzdávali jednotlivým generáciám po celé obdobia súkromnovlastníckych vzťahov.

V poľnohospodársky orientovanej dedine bol proces socializácie jednotlivca spojený predovšetkým s výrobnou-hospodárskymi podmienkami. Kultúrne tradície boli prostriedkom, ktorý mal zabezpečiť nerušený chod hospodárskych, ale aj spoločenských a kultúrnych činností spoločenstva. V hospodárskej rovine života obce sa to prejavovalo najmä podielom na spoločných prácach (rešpektovanie záväzných osevných postupov, spoločné udržiavanie lúk a pasienkov a pod.), ale aj v susedskej a príbuzenskej výpomoci. Tá bola v snahe o najnižšiu réžiu hospodárstva nevyhnutná. Nedostatok mimorolníckych pracovných príležitostí znamenal, že roľnícke zamestnanie otca sa stalo cieľom snažení i jeho syna. Zvelaďovanie hospodárstva bolo nielen ekonomickou nevyhnutnosťou, ale doslova otázkou osobnej i rodinnej prestíže. Hodnota jednotlivca i rodiny sa merala predovšetkým veľkosťou vlastnenej pôdy, schopnosťou viesť hospodárstvo a pracovným výkonom pri jednotlivých druhoch prác.

Chápanie a hodnotenie práce v poľnohospodárstve i vo vzťahu človeka k nej tvorili základný princíp systému hodnotových orientácií. Vyplývali z nevyhnutnosti vonkajšej (existenčnej) aj vnútornej (z hľadiska preberania ideálov tradície). ANDA 1985: 340. Miera plnenia týchto kritérií bola základom sociálneho statusu jednotlivca. Vzťah k agrárnej kultúre teda nevznikal samočinne, ale ako zložitý proces socializácie jednotlivca v intenciách kultúrnych tradícií. Mal veľký význam nielen pri preberaní znalostí poľnohospodárskych techník, pracovných postupov a s nimi súvisiacich noriem a hodnotových postojov.

Práca v poľnohospodárstve bola samozrejmosťou, ktorú dedinský človek bral ako podstatu svojho života a cieľ vlastnej sebarealizácie. Táto skutočnosť formovala celý spôsob jeho života. Výsledky svojej hospodárskej produkcie využíval preto najmä na reprodukovanie výrobného potenciálu svojho hospodárstva v miere, ktorú mu umožnila jeho konkrétna sociálna situácia.

Nákup novej poľnohospodárskej pôdy, nástrojov či dobytky bol vždy preferovaný pred ostatnými výdavkami v rodine. Objasnenie podstaty niekdajšieho vzťahu dedinského človeka k pôde a práci v poľnohospodárstve bude možné dešifrovať len správnou interpretáciou mechanizmov odovzdávania kultúrnych tradícií v rodine a dedinskom spoločenstve, s ktorým bola rodina tesne spojená

ako jeho organická súčasť, a zúčastňovala sa teda aj na plnení jeho normotvorných funkcií (FILOVÁ 1978: 269)

Na záver možno zhrnúť: V období pred kolektivizáciou slovenského poľnohospodárstva bola pôda základným výrobným prostriedkom, ktorý určoval spôsob života i sociálne atribúty kultúry vidieka. Po stáročia sa cestou kultúrnych tradícií, odovzdávaných z generácie na generáciu, utvrdzovala v povedomí dedinského človeka jej vysoká hodnota. Tento proces podporovali i vtedajšie historické a sociálno-ekonomické podmienky, v ktorých sa spôsob života a kultúra vyvíjali. Myslenie a postoje, ku ktorým touto cestou dospeli niekdajšie generácie roľníkov, dobre vystihol český sociológ I. Bláha: „Sedlák zná jednu pravdu, jednu slávu, jeden prožitek, jeden hlad, a tým je: pôda. Mít pôdu, udržet zděděnou půdu, případně rozmnožit ji, to je důstojný a jediný cíl selského života“ (BLÁHA 1925: 138)

Roľnícka rodina – základná výrobná-konzumná jedno tka

Človek sa počas svojho života stáva členom viacerých spoločenských skupín, ktoré na rôznych úrovniach uspokojujú jeho záujmy a potreby. Medzi najdôležitejšie patrí rodina, ktorá v minulosti vyt-

Obed na poli. Merník. Čiho, 1950.

Polná kolíska. Hlinné. Čiho, 1950.

várala, a tvorí dodnes, dôležitý medzičlánok v systéme: jednotlivec – skupina – spoločnosť. Z toho vyplýva dôležitá metodologická požiadavka: skúmať jednotlivé elementy tohto systému vo vzájomnej podmienenosti.

Pochopiť sledované javy v existujúcich súvislostiach možno len na základe interdisciplinárneho výskumu, v ktorom jednotlivé vedné disciplíny svojimi teoretickými východiskami i metodologickými postupmi znásobujú získané poznatky. Pri výskume sociálnych skupín, teda aj rodiny, je potrebné, aby etnológia spolupracovala so sociológiou, psychológiou a sociálnou psychológiou. Ich gnozeologické postupy doplní o etnokultúrne, ale aj historické aspekty, lebo každý výsledok ľudského konania nesie v sebe stopy cesty, ktorá k nemu viedla.

V plnej miere to platí o výskume roľníckej rodiny, ktorá je tiež produktom historického vývinu, odrážajú sa v nej nielen existujúce

Záprah. Horná Súča. J. Podolák, 1968.

Kŕmenie hydiny. Sebechleby. S. Burlasová, 1976.

spoločenské vzťahy, ale aj predchádzajúce historické procesy a s nimi spojené tradície v spoločenskom vedomí. Práve preto zásada historizmu – možnosť porovnania súčasného spôsobu života a kultúry s minulým – tvorí významný prínos etnológie pri výskume rodiny.

Nijaký etnológ nebude určite protirečiť, keď do oblasti jeho vedeckého záujmu zaradíme celú kultúru skúmaného etnického spoločenstva – materiálnu, spoločenskú i duchovnú. Pri ich štúdiu zistí, že nie jednotlivec, ale rodina je reprezentantom príslušnej kultúry, lebo len ona je okrem biologickej reprodukcie schopná i kultúrnej reprodukcie.

Kultúra sa v najširšom zmysle slova tradovala v rámci rodiny z generácie na generáciu, pričom každá z nich bola jej aktívnym nositeľom i tvorcom. So vznikom feudálnej spoločnosti sa jej sociálna štruktúra komplikuje. Z pôvodného roľníckeho jadra sa odčlenili ďalšie sociálne skupiny. To kultúru postupne diferencovalo, aj keď spoločný etnický pôvod, jazyk, istá zotrvačnosť tradícií, život na spoločnom území v spoločne organizovanom štátnom útvare pôsobili ako kultúrne zjednocujúce prvky týchto skupín.

Sociálne i kultúrne dominantnou sociálnou skupinou boli v tom čase nesporne roľníci. Tento stav na Slovensku pretrval až do pre-

lomu 19. a 20. storočia, keď tradičný spôsob života a kultúra prevažne agrárneho obyvateľstva Slovenska dosiahli svoj vrchol. Tradičná roľnícka rodina vytvárala základy svojej kultúry v čase, keď sebestačnosť v spôsobe života bola existenčnou nevyhnutnosťou. Aj po vzniku diferencovanejších prejavov v deľbe práce ostala roľníkom z celospoločenského hľadiska najzákladnejšia oblasť – produkcia potravín a prvovýroba niektorých základných surovín. Na stabilitu ich kultúry vplývala určite i okolnosť, že v živote roľníka bolo viac konštantných prvkov ako v ktoromkoľvek inom povolaní. Práve všestrannosť kultúry roľníckej rodiny zaručovala jej dlhú existenciu na širokom európskom teritóriu. Ani jedna neroľnícka kultúra nebola schopná vo vzťahu k jednotlivcovi preukázať takúto všestrannosť. Kultúra tradičnej roľníckej rodiny bola posledným štádiom uchovania rovnováhy vo všetkých oblastiach života. Ďalší kultúrny vývoj bol možný už len špecializovaním sa a rozvíjaním jedného úseku spôsobu života na úkor ostatných.

Prvou významnou sociálnou skupinou, ktorá sa postupne diferencovala od roľníkov, boli remeselníci. Ako však ukazujú historické i etnografické pramene, trvalo veľmi dlho, kým sa remeselníci dokázali celkom odpútať od pôdy. Bol to nielen dôsledok ich existenčnej závislosti na nej, ale aj vysokého stupňa hodnotenia pôdy súvekou spoločnosťou. Stáročia sa v strednej, ale aj v západnej Európe s úsmevom hovorilo: „Keď sediaci orú, mešťania nie sú doma.“ Pôda i sortiment výrobkov určených pre roľnícke prostredie

Výhon oviec. Vyšná Boca. J. Botík, 1974.

Pastieri ošípaných. Galgaguta (Maďarsko). J. Podolák, 1956.

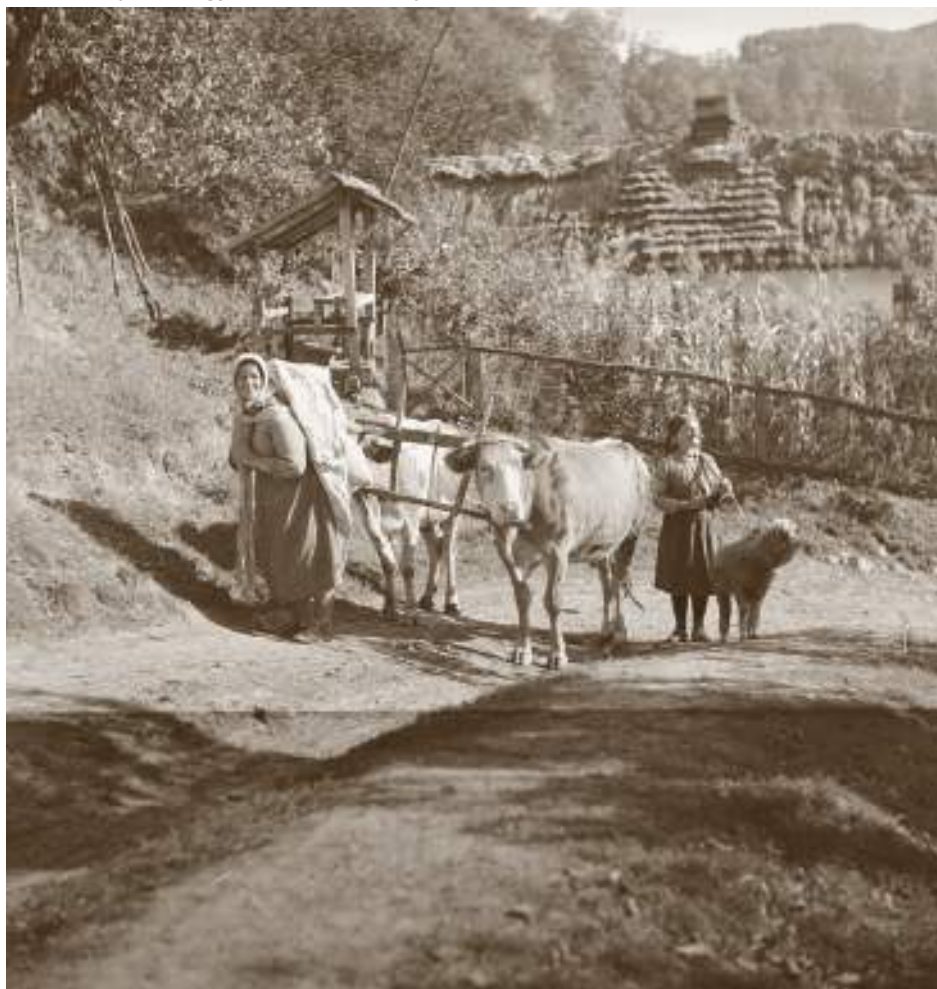
tvorili na Slovensku puto medzi kultúrou roľníckej a remeselníckej rodiny.

Počiatok viacgeneračnej roľníckej rodiny, ako ju poznáme na Slovensku z prvej polovice 20. storočia, musíme hľadať v období rozpadu rodovej spoločnosti. V tomto období, ktoré bolo súčasne aj dobou intenzívneho doosídľovania a kultivovania poľnohospodárskej pôdy, vytváralo niekoľko rodín pochádzajúcich od jedného predka osadu, kde spoločne hospodárili, využívajúc veľkorodinou pridelenú, ale aj spoločnou prácou nadobudnutú pôdu. Na ozna-

čenie miesta bývania, resp. príbuzných, ktorí toto miesto spoločne obývali, sa obyčajne používalo patronymické meno predka, prípadne jeho modifikácia. Z toho vzniklo i všeobecné vedecké označenie tejto formy rodinného spolužitia – patronýmia.

Vlastníctvo pôdy bolo v patronýmii spoločné, spoločne sa aj obrábala. Získaná úroda sa delila rovnakým dielom medzi jednotlivé rodiny. Pôvodné delenie podľa počtu členov – jedákov – v jednotlivých rodinách vystriedalo delenie podľa počtu pracovníkov z tej-

Cestou do poľa. Nagyhuta (Maďarsko). J. Podolák, 1957.

Prvý výhon kráv na pastvu. Ždiar. J. Podolák, 1961.

ktorej rodiny. Jednotlivé rodiny si stavali samostatné domy. Tie boli aj s pôdou, na ktorej stáli, ich súkromným majetkom. Hospodárske stavby a poľnohospodárska pôda boli však spoločné. V ďalšej fáze vývinu uchovala patronýmia princíp spoločného vlastníctva len pri ornej pôde. Pasienky sa rozdeľovali medzi rodiny, nie však do vlastníctva, ale iba do dočasného užívania, ktoré sa periodicky menilo (FILOVÁ 1975: 947 – 984)

Princíp patronýmie sa začal narúšať pod vplyvom osídľovania a vývinu hospodársko-spoločenských vzťahov (príchod cudzích, nepríbuzných členov, presadzovanie sa súkromného vlastníctva a pod.). Tým slabli aj príbuzenské princípy patronýmie, ktoré sa postupne nahrádzovali novými. Podstatný princíp – spoločné vlastníctvo pôdy – pretrvávalo nie na príbuzenskom, ale na teritoriálnom a susedskom princípe. Z niekdajších príbuzných sa stali susedia. Pri výskume rodiny ako formy sociálnej skupiny treba cez poznávanie jej aktivít hľadať tie funkcie, na plnenie ktorých vznikla.

Existencia a plnenie spoločných cieľov sa považuje za jeden z najzákladnejších znakov sociálnych skupín a nevyhnutnú podmienku na to, aby sme nejakú pospolitosť mohli označiť za sku-

pinu. Analýzou funkcií sociálnej skupiny možno odhaliť jej vzťah a interakcie k ostatným skupinám, čo dáva možnosť hodnotiť jej postavenie v širších sociálnych súvislostiach – v prípade roľníckej rodiny jej postavenie v dedinskom spoločenstve. Na druhej strane možno analýzou plnenia spoločných cieľov načrtnúť i funkcie, ktoré má skupina dovnútra – k svojim vlastným členom. Odhaliť tieto dvojsmerné funkčné väzby znamená pochopiť kvalitu samotnej skupiny (SLAVKOVSKÝ 2002: 131 – 143)

S problematikou spoločných cieľov skupiny sa zákonite vynára otázka individuálnych cieľov jej členov a ich vzájomný vzťah. Je to vlastne problém kolektívnosti sociálnej skupiny. Stupeň stotožnenia sa jednotlivých členov s jej skupinovými cieľmi tvorí hlavné kritérium kvality kolektívu.

Aj vývoj kolektívnosti má svoje historické a spoločensko-hospodárske predpoklady. Napríklad v prvotnopospolnej spoločnosti bola úloha kooperácie a jej sociálneho prejavu – kolektívnosti problémom objektívnej osobnej závislosti jednotlivca od skupiny. Išlo teda o kolektivizmus založený na nevyhnutnosti, bez neho by jednotlivec nemohol prežiť.

Žarnov. Mlecí kameň na drvenie zŕn je v agrárnej kultúre známy už od neolitu. Oravská Polhora. J. Boda, 1962.

„Mlinok“ na mletie zrna. Humenné. J. Botík, 1972.

Mútenie smotany. Nelokalizované. 1952.

Vznikajúca deľba práce a princíp súkromného vlastníctva vymedzovali pre jednotlivca, sociálnu skupinu, ale aj pre celé sociálne triedy určité druhy činností, ktoré ľudí následne formovali do menších alebo väčších sociálnych skupín a určili priestor pre ich spoločenskú slobodu i sociálny rozvoj.

Na to, že priestor spoločenskej slobody a možností sociálneho rozvoja bol niekedy veľmi úzky, nasvedčuje aj inštitút susedstva. „Vzájomná susedská výpomoc pri práci na poli, v maštali, v spriahaní dobytká, v domácnosti boli samozrejmi, nepísanými povinnosťami jednotlivca voči obci ako celku, konkrétnejšie potom voči najbližším pokrvne príbuzným a voči susedom. Susedstvo bolo po rodine najtypickejšou sociálnou inštitúciou dediny, neochabujúcou a nestarnúcou so zmenami výrobných vzťahov, resp. všeobecných politických pomerov“ (FILOVÁ 1975: 947 – 984)

Zdá sa, že sociológ A. Štefánek to v období prvej Československej republiky videl oveľa realistickejšie: „Vzájomná pomoc sa pokladá za akúsi pôžičku, ktorá sa musí vrátiť pri najbližšej príležitosti. Právě susedstvo je možné len medzi rovnocennými roľníkmi. Prílišné rozdiely majetkové rušia súdržnosť, a tým odcudzujú susedov. Najviac sú odkázaní na vzájomnú pomoc malí a strední roľníci, ktorí nemajú nadostač paholkov a pracovných síl, a kedykoľvek si musia vzájomne vypomáhať pri práci požičiavaním ná-

radia a pod. Chudobný a domkár, maloroľník i stredný hospodár sú priamo prírodou prinútení k vzájomnosti (ŠTEFÁNEK 1944: 59-98). V tradičnej roľníckej rodine ako v základnej bunke spoločenského života na vidieku pôsobil celý komplex síl, ktoré vzájomne spájali všetkých jej členov. Tieto sily, označované ako rodinné väzby, vyrástli z emocionálnych, ale predovšetkým z racionálnych základov. K podstatným faktorom, ktoré modifikovali spôsob a štýl rodinného života, patrili materiálne podmienky, v ktorých existovala roľnícka rodina. Na Slovensku bolo ich základom spoločné bývanie a hospodárenie. Individuálne vlastníctvo člena rodiny, tzv. *osobitok*, tvorilo v rodinnom spoločenstve obyčajne len veno, ktoré pochádzalo z majetku nevestinej rodiny a tvorilo základ ženského majetku (materinské). Bola to tá časť rodinného majetku, ktorú delila matka medzi dcéry. Obyčajne išlo o malé kúsky pôdy alebo lúky. Tento majetok sa v nijakom prípade nevyrovnal dedičnému majetku rodiny – otcovizni.

Orba. Nagyhuta (Maďarsko). J. Podolák, 1957.

Roľnícka rodina tvorila kompaktnú spoločenskú a výrobnú-konsumnú jednotku, orientovanú na uchovanie a rozvoj hospodárstva. Polyfunkčnosť, nízka mechanizácia a malé výmery poľnohospodárskej pôdy viedli k tomu, že každý člen rodiny mal vymedzenú prácu, ktorá zodpovedala veku, pohlaviu a osobným možnostiam jednotlivcov.

Hospodárstvo rodiny bolo spoločným menovateľom, ktorý spájalo úsilie všetkých jej členov. Práca v poľnohospodárstve a vzťah človeka k nej tvorili základný princíp hodnotových orientácií. Hodnota jednotlivca i jeho rodiny sa merala veľkosťou a prosperitou jeho hospodárstva a pracovným výkonom pri jednotlivých druhoch prác. Ak chcel jednotlivec vystupovať v rodine či v dedinskom spoločenstve sociálne pozitívne, musel plniť aj tie skupinové normy, ktoré vyplývali z organizácie a spôsobu materiálneho života roľníckej rodiny. K tomu ho nútili pod hrozbou sankcií (od fyzického trestania detí cez nízke morálne ohodnotenie až po vydedenie z rodiny či vynútený odchod zo spoločenstva obce) práve normy rodinného i dedinského kolektívu.

Psychológia pomenovala vonkajšie i vnútorné prekážky ľudskej tvorivosti. K tým vnútorným patria emocionálne-postojové bariéry, v ktorých je zakódovaný aj strach z kritiky. K tým vonkajším patria kultúrno-historické bariéry, ktoré sa prejavujú negatívnymi postojmi k novým myšlienkam v šírke celej kultúry. V takých prípadoch bol tlak verejnej mienky i vnútorného presvedčenia silnejší ako hrozba právnymi opatreniami či inými formami donútenia, lebo súlad názorov sa v rodine i dedinskom spoločenstve vytváral nielen v dôsledku komunikačných praktík jej členov, ale predovšetkým vďaka ich aktívnej, spoločnej a spoločensky významnej činnosti.

Rodina roľníka vytvárala vzájomnú súčinnosť sociálnych rolí jej členov, ktorú podmienila organizácia hospodárskeho života rodiny, deľba práce a činností, ktoré zodpovedali jej tradičným normám a ktoré boli predpokladom dosahovania jej spoločných záujmových cieľov.

Pochopiť fungovanie každodenného života roľníckej rodiny nemožno bez poznania statusov a rolí jej jednotlivých členov. Z nich sa odvíjali aj tzv. mužské a ženské práce, ktoré sa vymedzovali nielen biologicky, ale aj spoločensky.

Postavenie ženy v tradičnej patriarchálnej rodine limitovala predovšetkým výrobnú-hospodársku činnosť a biofyzické danosti ženského organizmu. Je známe, že ženský organizmus ťažšie zná-

ša nárazovú fyzickú námahu, ale je dobre prispôsobený vytrvavej záťaži. Hranica deľby hospodárskej činnosti medzi mužom a ženou bola v zásade stanovená v tomto zmysle. Napriek tomu bola žena častejšie ako muž nútená prekračovať svoju „hranicu“, a to väčšinou bez osobitného ocenenia. Tak to bolo v prípade ovdovenia, odchodov mužov za prácou mimo obce a pod. Týmto spôsobom bol v základe určený rozdiel medzi úlohami muža a ženy pri prácach na hospodárstve. Práce súvisiace s chodom domácnosti boli výlučne ženské. Existovala v nich však vnútorná diferenciácia, vyplývajúca z rozdielných postavení gazdinej, dcéry a nevesty v organizácii rodinného života.

Ťažiskom ženskej práce bola domácnosť a výchova detí. Na poli robili ženy práce, ktoré sa pokladali za ľahšie. Muž pracoval pluhom, žena motykou, muž kosou, žena srpom alebo kosákom. Je však zaujímavé, že ťažké bremená nosili na chrbte ženy (vynášanie hnoja, nosenie dreva, detí, tovaru na trh a pod.). Práce v domácnosti sa pokladali pre mužov všeobecne za nedôstojné a vykonávali ich len vtedy, keď boli mimo domova (SLAVKOVSKÝ 2002: 136 – 137)

Sociológ A. Štefánek vo svojej práci *Základy sociografie Slovenska* uvádza, že pri výbere nevesty sa na ženu pozerá „viac z hľadiska užitočnosti, ako z hľadiska krásy. Jednanie sa o veno, zaznávanie telesnej krásy nevesty, ale cenenie jej telesnej sily, pracovnej afinity k roľníckej činnosti neslobodno posudzovať ako príznak sedliackeho materializmu, ale reálneho nesentimentálneho zmýšľania roľníkovho“ (ŠTEFÁNEK 1944: 59–98). Slovenský národohospodár prof. R. Briška videl v roku 1937 význam ženy v roľníckej rodine ešte konkrétnejšie: „Najrozhodujúcejším faktorom úspechu malého zemedelca je často manželka. Je jeho pravou rukou, vedie domácnosť, pracuje na poli i doma“ (BRIŠKA 1937: 139)

Nerovnoprávne postavenie dedinskej ženy v roľníckej rodine vyplývalo nielen z konkrétnych sociálno-hospodárskych podmienok, ale aj z dlhej tradície, odrážalo sa v pracovnom, dedičskom i celom sociálnom systéme jej existencie a bolo hlboko zafixované vo vedomí celej dedinskej pospolitosti.

Vyprofilované roly a statusy jednotlivých členov rodiny sa v podstate brali ako axiómy, ktoré sa rešpektovali už pri výchove detí. Tie od malička viedli podľa pohlavia k mužským a ženským prácam, pričom sa spoločenská nadradenosť mužských prác prejavovala už v tom, že ani chlapcovi sa „nepatrilo“ robiť práce pokladané za ženské.

Rodinná oslava. Brezová pod Bradlom. J. Poláček, 1946.

Skutočné detstvo potomkov malých roľníkov a poľnohospodárskych robotníkov však bolo veľmi krátke. Výstižnú reflexiu o tom podáva J. Bodnár zo začiatku 20. storočia vo svojej monografii *Myjava*. „Po konfirmácii už začína, by som povedal, samostatný život väčšiny kopaničných detí. Idú slúžiť. Chlapci za pasákov, kravákov a dievčence za pasáčky, lebo i za pestúnky a za mladšie slúžky. Doma zostalé pomáhajú pri gazdovstve a ne jeden chlapec jedenásť-dvanásťročný sám kravičky opatrí, lebo s koňmi na voze po práci je posielaný.“ Podobnú spomienku na vlastné detstvo mal i spisovateľ F. Kráľ: „Detstvo som strávil v biede a pri robote. Už ako šesť-

ročný pásol som panské morky, potom som bol obecným husiarom a honelníkom po salašoch. Do jednotriedky cirkevnej školy chodil som v zimných mesiacoch.“

Predpoklady existencie roľníckej malovýroby v 30. rokoch 20. storočia jasne videl aj prof. R. Briška. Ich neodmysliteľnou súčasťou bola práca detí. Podľa neho môžu malí roľníci vyžiť len „za predpokladu, že pracujú za dvoch robotníkov a spotrebujú za jedného. Ich situácia oproti robotníkovi zemedelskému je lepšia v ohľade bývania a potravy, ale nie v prípade práce alebo hotových príjmov. Musia pracovať vonku od rána do pozdnej noci, za každých okolností a skoro vždy namáhavo. Väčšinou úspešnými sú malí zemedelci len preto, že majú vlastnú prácu a prácu rodiny zdarma a môžu mnoho vnútenej práce vyčerpať hlavne z detí“ (BRIŠKA 1937: 137)

Prioritné postavenie muža v roľníckej rodine sa prejavilo najmä pri riadení a reprezentovaní patriarchálnej rodiny. On, gazda a vlastník, rozhodoval o všetkých dôležitých činnostiach v rodine, hospodárstve, ako aj o vzťahoch k širšiemu dedinskému spoločenstvu. A to aj napriek tomu, že žena mohla mať na to lepšie osobnostné i organizačné predpoklady. Táto skutočnosť bola nielen zakódovaná v obyčajovom práve dedinskej pospolitosti, ale aj v platných zákonných nariadeniach súvekeho spoločenského zriadenia.

Početné roľnícke rodiny, ktoré hospodárili na malých výmeroch pôdy, nemali prostriedky na nákup potrebnej, na trhu často aj dostupnej poľnohospodárskej techniky. To sa prejavovalo v potrebe nadmerného množstva živej práce a v jej nízkej produktivite. Podľa dobového agrárneho teoretika V. Brdlíka malí roľníci vynakladali na hektár pestovanej plodiny takmer dvakrát viac práce ako na veľkostatkoch, ale výrobné výsledky boli u nich polovičné. Príčiny tohto faktu vidí v nedostatočných investíciách do pôdy, v nekvalitnom osive a v rozdrobenosti pôdneho fondu. Pri existencii veľmi nízkeho stupňa agrárnej kultúry bola rozhodujúcou výrobnou silou živá energia hospodárskych zvierat a ľudí. Sociológ V. Bauch uvádza takéto údaje: „Energetickým zdrojom poľnohospodárstva roku 1930 bola hlavne živá pracovná sila, ktorá na Slovensku reprezentovala 300 tisíc a mechanická iba 64 tisíc konských síl.“ Tento sociálno-ekonomický a výrobný systém sa prejavoval vo zvláštnych vzťahoch nielen v rodine roľníka, ale aj v širšom dedinskom spoločenstve. Ich príčinu treba hľadať:

1. v zaostalosti malovýroby, ktorá sa prejavovala v nízkej akumulačnej schopnosti maloroľníka, ale aj v nedostatočnej osobnej

spotrebe ako dôsledku bezprostrednej spojitosti hospodárstva a domácnosti;

2. v osobitných prejavoch vzťahov v rodine, ktoré sa realizovali v špecifickej del'be práce, vo vzťahoch medzi manželmi, vlastníkmi a dedičmi a medzi dedičmi a súrodencami;
3. v symbióze výrobnjej funkcie podniku s domácnosťou, ktorá sa prejavovala v prepojenosti práce poľnohospodárskeho podniku s domácnosťou i vo zvláštnom usporiadaní životného prostredia;
4. v osobitostiach životných podmienok vplývajúcich na proces myslenia roľníckeho ľudu (BAUCH 1984: 42)

Majetok, kresťanská morálka, ale aj životné skúsenosti zabezpečovali v tradičnej roľníckej rodine generácii starých rodičov autoritu a vysoký status, ktorý možno v istom zmysle slova označiť za gerontokraciu (RATICA 1990: 40). Fakt, že bez pôdy nebolo úcty, ale

Na priedomí. Jabloňové. J. Zajonc, 1989.

ani živobytia, sa veľmi markantne prejavil i vo vzťahoch vlastníka – dedič a dedič – ostatní súrodenci.

Potreba zabezpečiť starobu vlastníka, prípadne jeho pracovnú neschopnosť, sa v podmienkach súkromného vlastníctva pôdy riešila obyčajne systémom výmenku. Ten sa zakladal na povinnosti potomkov poskytnúť rodičom prostriedky na obživu a bývanie po tom, ako im odovzdali majetok do užívania alebo vlastníctva. Za touto sociálnou inštitúciou sa často v tradičnej patriarchálnej roľníckej rodine skrývalo veľa zla, nenávisti, niekedy až rodinných tragédií(ŠVECOVÁ 1997: 94 - 108)

Výstižnú reflexiu na túto tému nám ponúkli J. Bodnár v monografii *Myjava* a B. Slančíková-Timrava vo svojom literárnom diele *Mocnár*. J. Bodnár píše: „Rodičia nevládni, starobou sklúčení, veľmi často trpké dni svojej staroby prežívajú. Stanú sa v dome svojom, synovi, dcére odovzdanom, cudzincami, povedal by som brakom nepotrebným a zavadzajúcim, koľko raz slzou si zmáča otec ten kúšтик chleba, ktorý sa mu zo stola syna jeho dostáva. Však i bitku v mnohých pádoch pretrpieť musí, vydedený súc do pitvora, lebo pod úkol, kde v tej najkrutejšej zime spávať musí.“

Starenka v každodennom odeve. Vyšná Boca. J. Botík, 1970.

Ešte tvrdšia je nevesta v spomínanom diele B. Slančíkovej-Timravy: „Už by ste raz mohli ten pysk zatvoriť. Dokiaľže budete ešte žiť? Načo ste tu? Osoh z vás nijaký, len škoda. Poberajte sa už!“

(podľa BAUCH 1984: 52 – 54)

Na záver možno rezumovať. V prvých desaťročiach 20. storočia, teda v období vrcholu kontinuitného vývinu tradičnej ľudovej kultúry, prežíval na Slovensku, hlavne v roľníckom prostredí, typ. tzv. patriarchálnej rodiny, ktorý bol vymedzený otcovskou právomocou. Základ spoluzitia takejto rodiny tvoril nedielný majetok celej rodiny. Otec bol jeho správcom a zodpovedal zaň budúcim generáciám. Otcovo prioritné postavenie súviselo s jeho úlohou zabezpečiť živobytie pre rodinu, s organizovaním hospodárskych prác, ale aj s dohľadom nad spotrebou členov rodiny. Od svojich členov vyžadoval osobitnú disciplínu a vyhranené morálne správanie, ktoré boli markantné najmä v spôsoboch ich spolunažívania. Status jednotlivých členov rodiny bol podobný ako ich status v dedinskom spoločenstve – zohľadňovali sa v ňom kritériá pohlavia, veku, ale aj podiel na zveľaďovaní spoločného majetku rodiny (podľa COVÁ 1977: 50 – 60)

Tento princíp sa veľmi markantne prejavil pri stolovaní. V tradičnej roľníckej rodine etiketa stolovania – teda súhrn zásad vzájomného správania sa jednotlivých členov pri jedení – veľmi jednoznačne vyjadrila sociálnu hierarchiu stolujúcich. Stôl a roh izby so stolom sa v roľníckom prostredí pokladal za kultové miesto v rodine. Miesto na lavici v tomto rohu bolo najčestnejšie a pri stolovaní prináležalo vždy hlave rodiny – gazdovi. Súčasne to bol ústredný bod, ktorý určoval zasadací poriadok ostatných členov rodiny. Ten podliehal predovšetkým kritériám veku, rodinného stavu a pohlavia. Podľa tradičných noriem mali na lavici okolo stola právo sedieť len muži, a to v určitom poradí. Najbližšie ku gazdovi sedávali spravidla synovia, pričom najstarší sedel vpravo od gazdu a ďalej ostatní až po najmladšieho. Ak bolo synov viac, sedávali vedľa gazdu sprava i zľava, pričom zvyčajne najstarší sprava a najmladší zľava od gazdu. Až za synmi nasledovali zaťovia a na konci lavíc sedávali starí, zväčša už pracovne neaktívni muži.

Protipólom gazdu bola v tradičnej rodinnej hierarchii gazdiná. Jej postavenie v rodine určovala dôležitá úloha pri príprave jedla. Jedlo na stôl zväčša aj prinášala a rozdeľovala, takže sa často nestihla najesť s ostatnými. Preto zvyčajne jedávala sama pri stole alebo pri peci. Ak bolo miesto, k stolu si smeli sadnúť najstaršie že-

ny a tie, ktoré pracovali na gazdovstve mimo domu. Mladé nevesty, dievky a ženy, ktoré pracovali doma alebo pri dome, jedávali postojačky. Ženám pri stole boli vyhradené miesta na stranách smerujúcich do miestnosti. Tam stáli alebo si prisúvali rôzne prenosné lavice a stoličky. Zasadací poriadok bol pôvodne podmienený podielom práce na zveľadovaní hospodárstva. Preto sa v mnohých rodinách nerobil rozdiel medzi členmi rodiny a služobníctvom, najmä mužskou čel'ad'ou, ktorá smela stolovať spolu s domácimi mužmi.

Historický vývin roľníckej rodiny na Slovensku podmienil špecifický vzťah predkov a potomkov k majetku rodiny. Zatiaľ čo v západných oblastiach Rakúsko-Uhorska sa už od 16. storočia uplatňovalo v dedičskom práve prvorodenectvo syna a vyplácanie ostatných detí, v Uhorsku existoval úzus reálnej a rovnej deľby len medzi synov, ktorý napriek zákonom z rokov 1840 a 1848, zrovnoprávňujúcim v dedičskom konaní i dcéry, pôsobil na Slovensku až do roku 1947. Vtedy bola deľba roľníckej pozostalosti zákonne obmedzená stanovením najnižšej deliteľnej výmery. Samozrejme, pri malých výmeroch poľnohospodárskej pôdy existoval problém rentabilnosti hospodárenia na nehnuteľnom majetku roľníckej rodiny i predtým. Jedným zo spôsobov jeho riešenia bolo oddialenie deľby majetku v generácii bratov, t. j. existencia tzv. bratskej rodiny, ktorá hospodárila spoločne. V ďalšej generácii sa však obyčajne už deľba majetku uskutočnila (BÁRČOVÁ 1977: 94 - 108). Takú rodinu opisuje v spomínanom diele *Mocnár* B. Slančíková-Timrava: „...doma u Stropkov je tiež ľudu veľa, traja bratia bývajú v jednej chyži. Tri gazdiné varia, tri rodiny sú spolu. Už sa čajsi nespracú do domu.“

Trieštenie pôdneho fondu a z toho vyplývajúca nízka efektivita hospodárenia sa museli prejavíť i v osobnej spotrebe členov roľníckej rodiny. Názorne to bolo vidieť v stravovacom systéme. O strave na Kysuciach v 30. rokoch 20. storočia píše I. Hálek takto: „Raňajky, obed a večera – zemiaky a kapusta. To boli jediné dary trpasličích gazdovstiev, polí, skôr záhonov, ako sa i volali. Chleba nebolo. Boli len akési pagáče z múky, ku ktorej bola primiešaná múka kukuričná. Nebolo zväčša soli a mnohí používali na varenie soľ denaturovanú, určenú pre lichvu.“

Medzi charakteristické znaky ľudovej stravy na Slovensku patrí podmienenosť na agrárnej kultúre, jej pôdno-klimatickej, hospodárskej i sociálnej úrovni. Tieto faktory i ohraničenosť možnosti

nákupu potravinových článkov vnášali do tradičného stravovacieho systému pomernú jednotvárnosť a často, ako nám to doložil I. Hálek na Kysuciach, i konzumný minimalizmus. Základnou časťou stravy boli jedlá rastlinného charakteru. Potrebnými surovinami na ich prípravu boli doma dopestované obilniny, strukoviny, zemiaky a niektoré druhy zeleniny. V horských oblastiach sa rastlinná strava dopĺňala predovšetkým mliekom, v nížinných častejšie aj mäsom.

Úzka súvislosť je takisto medzi agrárnou kultúrou a spôsobom bývania roľníckej rodiny. Dom i dvor boli poznamenané jej hospodárskou činnosťou. To dávalo tradičnej roľníckej usadlosti nielen vzhľad, ale podmieňovalo celý životný režim rodiny roľníka.

Z pohľadu agrárnej kultúry je z roľníckej usadlosti dôležitý predovšetkým dvor ako komunikačné, manipulačné a pracovné priestranstvo pri dome, na ktorom stoja hospodárske budovy. Dvor plnil dôležité funkcie v každodennom živote roľníckej rodiny. Bol spojením medzi obytnou a hospodárskou časťou usadlosti, využíval sa na uskladnenie poľnohospodárskych produktov, náradia, chov a ustajnenie hospodárskych zvierat. Slúžil aj ako miesto množstva hospodárskych činností, ktoré súviseli s tradičnou agrárnou kultúrou.

Pre svoj hospodársky význam bol dvor, podobne ako poľnohospodárska pôda, významnou súčasťou majetku rodiny. V dôsledku jeho delenia vznikali z pôvodného „domového gruntu“, ktorý teraziánske urbárske regulácie stanovili na 1 200 štvorcových siah, nové, výmerou menšie, ale hospodársky a prevádzkovo samostatné dvory rozdelených rodín. Minimálna šírka rozdelených dvorov bola určená tak, aby bolo možné cez ne prejsť naloženým vozom. Nasledujúce generácie delili dvory ešte na viacero kratších úsekov. Na prelome 19. a 20. storočia sa rozloha dvorov často pohybovala na spodnej hranici, ktorá už nepripúšťala možnosť ďalšieho delenia (ŠVECOVÁ 1977: 109 – 130)

Ako to vyzeralo na dvore v 30. rokoch 20. storočia na východnom Slovensku, opisuje B. Chňoupek: „Stajňa býva hneď v susedstve bytu... hnojisko takmer pod samými dverami bytu. V jednej izbe sa zdržuje a spáva neraz i 8- až 10-členná rodina. Okrem toho aj kvočky a husi sedia na vajciach v izbe. Cez zimu pod posteľou mávajú i zemiaky. Stane sa, že keď sa krava otelí v zime a v stajni je chladno, teliatko prenesú do izby, ba niekedy aj chorú kravu, alebo jahniatko, prasiatko i kozliatko (pozn. BAUCH 1984: 50).

Človek je nositeľom i tvorcom kultúrnych hodnôt. Vo svojom správaní je determinovaný nielen vlastnou racionalitou, ale aj celým kultúrnym systémom, v ktorom existoval – technickým, sociálnym, ale aj ideologickým kontextom. Jeho kultúru potom musíme chápať ako správanie ľudí v kultúrnom systéme, ktorý obsahuje predmetné i sociálne javy. K nim patrí aj vývin roľníckej rodiny. Aj tie najpresnejšie vedecké fakty o nej však môžu stať na nepevných základoch interpretácie dovtedy, pokiaľ nezodpovieme aj otázku „prečo“ a nepochopíme „hodnoty“ skúmanej sociálnej skupiny – v našom prípade tradičnej roľníckej rodiny.

Lokálne spoločenstvo

Pod pojmom dedina rozumieme základnú sídelnú spoločenskokultúrnu jednotku, ktorá vznikla v historických podmienkach, keď v spôsobe života jej obyvateľov vystriedala sídlisková spolupatričnosť príbuzenskú spolupatričnosť, t. j. keď susedské vzťahy svojím významom prevýšili príbuzenské vzťahy. Existencia susedských vzťahov má veľký význam pre fungovanie i pochopenie komplexu kultúrnych prvkov, ktoré tvorili tradičnú agrárnu kultúru. Povedané inými slovami – treba si všímať nielen vzťahy ľudí k materiálnym javom, ale aj vzťahy ľudí na pozadí týchto javov, lebo susedstvo netvorilo v tradičnom spôsobe života len jeho hospodársku stránku, ale plnilo i ďalšie funkcie: ochrannoprávnú, komunikačnú, kultúrnو-zábavnú, socializačnú, sociálno-kontrolnú a pod.

Zo zložitého a historicky i kultúrne veľmi štruktúrovaného komplexu javov, ktoré charakterizujú dedinské spoločenstvo, sa budeme zaujímať predovšetkým o tie, ktoré priamo súvisia s tradičnou agrárnou kultúrou, s procesom zabezpečenia jej optimálneho fungovania v dedinskom spoločenstve v konkrétnych historických a sociálno-ekonomických podmienkach. Zaujímať nás teda budú hlavne otázky z teritoriálno-hospodárskej oblasti, t. j. chotárne spoločenstvo.

Pojem spoločenstvo v spoločenských vedách označuje relatívne malý a homogénny sociálny útvar založený na vzájomnom poznaní svojich členov. V tradičnom spôsobe života vidieka ho charakterizuje istá uzavretosť, výrobná a spotrebiteľská sebestačnosť,

deľba práce, ale aj pocit spolupatričnosti a identifikácie jeho členov. Platí to takisto pre tradičné obecné spoločenstvá, ktoré tvorili ľudia spojení bydliskom, majetkom, hospodárskymi aktivitami, ale aj občianskymi právami a povinnosťami a im vlastnou kultúrou. Dedinský spôsob života sa vyznačuje pomerne uzavretými, sebestačnými vzťahmi, voči ktorým je rodina na rozdiel od mestských spoločenstiev otvorená. Jednou zo základných podmienok tejto relatívnej uzavretosti bol malovýrobný, prevažne roľnícko-chovateľský spôsob hospodárenia, na aký poskytovala dedina takmer úplný životný priestor. Pospájaná bola nielen susedskými, kooperáčnymi a ďalšími vzťahmi, ktoré prispievali k jej hospodárskej i spoločenskej sebestačnosti. Vzťahy medzi jednotlivými rodinami a obcou sa vytvárali aj v dôsledku pôsobenia samosprávy, ktorá organizovala mnohé hospodárske aktivity. Rodina tak bola pod spoločenskou kontrolou a dedina zasa pod kontrolou jednotlivých rodín. Otvorenosť rodiny voči dedine sa prejavovala aj v životnom cykle jednotlivca. Dedina sa zúčastňovala na celom procese jeho

Husiarky. Nelokalizované. K. Plicka.

socializácie už tým, že v tejto pospolitosti nebol jednotlivec anonymný(ŠVECOVÁ 1997: 50 – 53)

Svoje charakteristické črty získavala dedina postupne v období feudalizmu. Už v dobe konsolidovania včasnofeudálneho uhorského štátu v 11. – 13. storočí boli obce začlenené do jeho správy a spoluvytvárali nielen jeho politické, ale aj kultúrne dedičstvo.

Počiatok takto chápaného obecného princípu musíme teda hľadať v období okolo 11. storočia, v čase rozpadu organizácie spoločenského života postavenej na príbuzenskom systéme (patronýmia) a prechodu k spoločenskému princípu (susedská občina). Historická odolnosť patronýmie bola vzhľadom na jej príbuzenský základ veľmi veľká a jej rezíduá (napríklad množstvo rovnakých priezvisk v jednej obci, miešanie susedských a príbuzenských vzťahov v spoločenskom a hospodárskom živote obce a pod.) možno doložiť i v susedskej občine.

Susedskú občinu možno nájsť v odbornej literatúre aj pod pojmami „teritoriálna“, „dedinská“, „roľnícka občina“ alebo „chotárne spoločenstvo“. Bola prvým sociálnym zoskupením slobodných ľudí, ktorých nespájali pokrvné zväzky, ale vzťahy výrobné, majetkové a spoločenské. Susedská občina na rozdiel od patronýmie kodifikovala individuálne obrábanie poľnohospodárskej pôdy rodinami, ktoré ju mali pridelenú zo spoločného vlastníctva susedskej občiny. Pôda občiny sa periodicky dostávala do užívania jej jednotlivým

Každodenný obraz tradičnej slovenskej dediny – vyhánanie statku na pašu. Zuberec. I. Grossmann, 1956.

Vyhánanie kôz na pašu. Polomka. J. Podolák, 1958.

Cestou na pašu. Osturňa. J. Ušák, 1972.

členom. Do ich súkromného vlastníctva sa postupne dostávali pracovné nástroje a usadlosť roľníckej rodiny. Nedelenou časťou susedskej občiny ostali lesy, lúky, pasienky a rybníky.

Práve vnútorný rozpor medzi súkromným majetkom (usadlosť, nástroje) a kolektívnym (pôda) vyvolal postupný zánik tejto formy organizácie spoločenstva, lebo rozdielne hospodárske výsledky individuálnych rodín znamenali i postupnú sociálnu diferencovanosť členov občiny, ktorá sa postupne menila na poddanskú dedinu. Zmena susedskej občiny na poddanskú obec bol však dlhý proces, ktorý bol podmienený nielen nízkym stupňom výrobných síl súvekej spoločnosti, ale trochu paradoxne aj feudálnou vrchnosťou, pre ktorú bola občina svojím samosprávnym princípom celkom spoľahlivou daňovou jednotkou. Na druhej strane bola občina spoločenskou organizáciou, ktorá vystupovala na obranu svojich členov – občanov – voči zemepánovi (VILLOVÁ 1975)

Reziduá susedskej občiny v tradičnej ľudovej kultúre Slovenska nachádzame ešte v etnografických dokladoch zo začiatku 20. storočia. Z nášho pohľadu je najdôležitejšie dlhé pretrvávanie

tzv. „obecného majetku“, ktorý tvorí v tomto čase akúsi historickú reminiscenciu na niekdajšiu spoločnú slobodnú držbu pôdy. Dlhé pretrvanie obecného majetku, ktorý na Slovensku volali rôzne (*obecnô, spoločnô, dedinskô, obecnisko*), možno vysvetliť dlhou existenciou dvoj- a trojpoľného hospodárstva (teda nízkou efektívnosťou poľnohospodárskej produkcie) v niektorých oblastiach Slovenska, ktoré však bolo v tom čase jedným z riešení nedostatku pastvín pri existujúcom extenzívnom chove dobytku.

Spoločný obecný majetok znamenal i spoločné povinnosti pri jeho obrábaní. K týmto prácam, ktoré sa na slovenských dedinách bežne vykonávali ešte v 30. a 40. rokoch nášho storočia, patrilo čistenie lúk, práce okolo sena, úprava poľných ciest, vysádzanie vyrúbaného lesa, kedysi aj spoločný lov rýb a zveriny. Okrem hospodárskeho významu mali tieto práce aj psychologický rozmer; udržiavali spoločné povedomie obyvateľov obce (suicentrizmus) a boli aj vítanou spoločenskou príležitosťou pre jej obyvateľov.

Medzi tradičné chotárne spoločenstvá patrili teda tie, ktoré majú spoluvlastnícky základ v obecnom majetku, t. j. urbár, komposesorát a pasienkové spoločnosti.

Urbár bol vlastne súpis pozemkového majetku a povinností jeho užívateľov, teda poddaných, v období feudalizmu. Na Slovensku bol známy už od 15. storočia. Pretože sa urbáre vypracúvali podľa jednotlivých feudálnych panstiev, vládla v nich až do 18. storočia veľká nejednotnosť. To umožňovalo jednotlivým zemepánom svojvoľné zaťažovanie vlastných poddaných rôznymi povinnosťami. Práve tento nedostatok sa roku 1767 rozhodla odstrániť Mária Terezia svojou urbárskou reguláciou. Jednotkou odstupňovania povinností poddaného voči zemepánovi a kritériom jeho zaťaženia vojenskými daňami (kontribúcie) sa stali v urbári zachytené roľnícke usadlosti a ich zlomky.

Podľa jednotne upravenej urbárskej sústavy boli tri druhy urbárskeho majetku:

- urbárska usadlosť, ktorej pozemky tvorili intravilán, t. j. pôda, na ktorej stál dom, záhrada, dvor a záhumnie. Extravilán usadlosti tvorila ostatná poľnohospodárska pôda, najmä polia a lúky;
- želiarsky majetok, skladajúci sa len z intravilánu, prípadne menšieho extravilánu, ktorý nedosahoval minimálnu mieru veľkosti pôdy patriacej k urbárskej povinnosti v danej župe;
- domkárske majetky tvorili len byt a najnutnejšie vedľajšie stavby, bez intravilánu a extravilánu.

Valach s geletami. Hanková. J. Podolák, 1961.

Okrem toho mohli mať urbárnici v extraviláne ďalšiu pôdu, tzv. opustené pozemky, kopanice, poplatné vinice (vysadené na zemepanskej pôde a užívané za poplatok) a pod., ako aj rôzne užívacie práva na majetku svojho zemepána (benefície), napríklad právo používať pasienky a mať lesné úžitky v primeranej miere k urbárskej usadlosti. Na druhej strane musel poddaný hospodáriaci na celej usadlosti odpracovať na panskom ročne 52 dní so záprahom alebo 104 dní pešo.

Po smrti Jozefa II. uhorská šľachta zavrholá výsledky tereziánskej urbárskej regulácie. Snem roku 1770 ustanovil komisiu, ktorá mala pripraviť novú reguláciu.

Zrušením poddanského pomeru roku 1848 prešiel urbársky majetok čiastočne do vlastníctva poddaného. Až urbáriálny patent z roku 1853 zrušil definitívne urbársky vzťah a užívateľov pôdy vyhlásil za jej vlastníkov. Urbárske príslušenstvá (lesy, lúky, pasienky) sa stali kolektívnym vlastníctvom bývalej urbárskej obce. Zákon vtedy navrhol, aby sa organizovala ako spolok. Ten sa v tradičnom ľudovom prostredí nazýval rôzne – *urbárska spoločnosť*, *urbárska obec*, *urbariát* a pod. Takto sa cestou zákona oddelila po-

litická obec (územnosprávna jednotka) od urbárskej obce, ktorá sa riadila vlastným štatútom, valným zhromaždením a výkonnou radou. V tejto podobe pretrval urbár na Slovensku až do polovice 20. storočia a stal sa významnou súčasťou agrárnych i sociálnych dejín slovenského vidieka.

Ďalšou formou spoločného vlastníctva pôdy, ale aj možnosťou pasenia dobytky, bol komposesorát. Bolo to majetkové spoločenstvo šľachty, ktoré tvorili najmä lesy a pasienky. Bolo založené na dobovom feudálnom uhorskom práve. V modifikovanej podobe sa táto forma chotárneho spoločenstva uchovala aj po zrušení poddanstva.

Komposesoráty vznikali dvoma hlavnými spôsobmi:

- v dôsledku pokrvnej (dedičskej) príslušnosti k spoločnému predkovi. Majetok sa rozdelil medzi jednotlivých dedičov, ale lesy, lúky a pastviny ostali v spoločnom vlastníctve. Šľachtický komposesorát spravoval obyčajne najatý správca. Dôchodky z majetku sa rozdeľovali medzi spoluvlastníkov v pomere k veľkosti vlastníckeho dielu. Tento pomer sa udržiaval aj pri výške príspevku na správu komposesorátu;
- druhou formou bol drobnozemanský komposesorát, ktorý vznikol obyčajne tak, že celá urbárska dedina bola – obyčajne za zásluhy vo vojne – povýšená do zemianskeho stavu. Takýto komposesorát fungoval, podobne ako urbárska spoločnosť, na spolkovom princípe: mal výkonnú radu a riadil sa rozhodnutiami valného zhromaždenia. Od urbárskeho spoluvlastníctva sa

Na trhu s oštiepkami. Nelokalizované. K. Plicka.

Trh. Brezno. J. Podolák, 1962.

však líšil tým, že každý člen mohol požiadať o vydelenie svojho dielu, ktoré sa udialo formou komasácie, t. j. scel'ovaním pozemkov jedného majiteľa do kompaktného celku (KAPRO 1959)

Dlhé pretrvávanie trojpoľného systému, a s ním spojeného extenzívneho chovu hospodárskych zvierat, spôsobilo, že aj v kulmináčnej fáze vývinu tradičnej agrárnej kultúry Slovenska sa prejavovala viditeľná snaha zvyšovať plochu oráčín na úkor lúk. Jeden z dôvodov, okrem konkrétnych hospodársko-sociálnych podmienok existencie slovenského vidieka, bolo aj uhorské dedičské právo, ktoré uznávalo rovnú a reálnu deľbu rodičovského majetku medzi synov. Od roku 1840 sa toto právo priznalo aj dcéram. To spôsobilo drobenie poľnohospodárskej pôdy, často až na neobrábateľnú veľkosť. Tieto zákony síce posilňovali na slovenskom vidieku kult pôdy, ale súčasne znevýhodňovali uhorského roľníka oproti roľní-

kom v západnej Európe (aj v Rakúsku a Čechách), kde sa uprednostňoval princíp jediného dediča (SLAVKOVSKÝ 2005: 127)

Princíp samozásobiteľstva, ktorý táto organizácia poľnohospodárstva a jej zodpovedajúci spôsob života priniesli, sa prejavil chovom relatívne veľkého počtu hovädzieho dobytku, potrebného nielen na produkciu mlieka a mäsa, ale aj pre záprah. Štatistika z roku 1900 konštatuje, že vo väčšine slovenských žúp pripadalo na najmenšie hospodárstvo (od 0,1 do 5 katastrálnych holdov) viac ako jeden kus hovädzieho dobytku. Táto situácia, spolu s chovom ostatných druhov hospodárskych zvierat, udržiavala pomerne vysoké požiadavky na rozlohu potrebných pastvín.

Pasienkové plochy ovplyvňovali organizačné formy pasenia nielen svojím rozsahom a polohou, ale aj formou vlastníctva. V období feudalizmu patrili zemepánovi a za ich hospodárske využívanie platili obce predpísané dávky a poplatky. Po vydaní urbariálneho patentu roku 1853 sa stali spoluvlastníkmi časti pasienkových plôch aj bývalí urbarialisti. Tento proces vydeľovania pasienkov sa v niektorých oblastiach Slovenska pretiahol až do konca 19. storočia. Majiteľom urbárskych pasienkov sa stala urbárska obec, ktorá aj vykonávala správu tohto spoločného majetku prostredníctvom volených funkcionárov. V niektorých dedinách existovali i tzv. obecné pasienky, ktorých užívanie regulovala zase obec. Ak urbárske či obecné pasienky nepokryli potrebu chovu hospodárskych zvierat, prenajímali si obce ďalšie pasienkové plochy od majiteľov lesných komplexov (komposesorátov) (DOLÁK 1982)

Pozemková reforma v období prvej Československej republiky umožnila niektorým obciam výhodnú kúpu lesných plôch, na ktorých sa po vyrúbaní lesa postupne vykultivovali pasienky. Ak sa takto získané pasienky nerozparcelovali na jednotlivé podiely a zostali v spoločnom vlastníctve podielnikov, utvárali sa z nich tzv. pasienkové spoločenstvá. Aj keď mali predpoklady organizovať sa ako akciové spoločnosti, nedostatok administratívnych skúseností i úradníkov schopných zabezpečiť ich správu nútil dedinské spoločenstvo preberať staré organizačné modely typu urbárskeho spoločenstva.

Na Slovensku však nebolo zriedkavosťou, že pri nedostatku pasienkových plôch sa bez ohľadu na vlastnícky pôvod pasienku organizovala akási kooperácia pastvy. Pasienky sa rozdeľovali podľa kvality a potreby stád, pričom pasenie toho-ktorého stáda organizoval výbor z príslušných majiteľov. Obyvateľom obce, ktorí

nevlastnili pasienky, povoľovali pást za dohovorený poplatok, určitý podľa počtu dobytká.

Ako z naznačeného vyplýva, počas historického vývinu sa v rámci chotárneho spoločenstva vytvorili bohaté štruktúrované vzťahy, ktoré podliehali jeho normám spoločenského správania. V tradičnom dedinskom spoločenstve prispievala k ich udržiavaniu autorita zdedených hodnôt, ideálov a postojov, ktoré jednotlivcovi sprostredkovala formou socializácie predovšetkým rodina a spoločenstvo obce.

Súčasťou týchto vzťahov bolo i vyčleňovanie poľnohospodárskej pôdy z okolitej krajiny. Označenie chotárnych znakov a vyznačenie pôdy jednotlivých majiteľov malo pre spoločenstvo obce veľký význam. Kultúrna história dokladá existenciu označovania vlastného územia už v starších civilizačných obdobiach, až feudalizmus však vytvoril na to právne obradný akt, tzv. metácie. Bola to územne vymedzujúca, viditeľnými znakmi označujúca, svedkami a protokolárne potvrdzujúca obchôdzka daného územia. Najstaršie listinami dochované metácie pochádzajú u nás z dôb vlády Arpádovcov, t. j. z obdobia zakladania včasnofeudálneho štátu.

Tento spôsob obhliadky územia sa uplatňoval aj pri kontrole chotárnych hraníc. Pravidelné obchôdzky – reambulácia chotára – sa vykonávali po celé obdobie feudalizmu. Ich význam bol veľký, predovšetkým v čase absencie presných katastrálnych máp. Cyklus obchôdzok bol rôzny – od ročného až po udržanie kontinuity živých svedkov, t. j. raz za generáciu. Po zavedení katastrálnych máp strácajú obchôdzky svoj právny zmysel. Napriek tomu sa v mnohých oblastiach Slovenska udržali ešte dlho, ale už v novej, obradno-magickej funkcii. Organizovali ich spravidla mužské a mládenecké spolky na deň Ďura alebo o Veľkej noci. Pri tejto príležitosti sa navštívili posvätné miesta chotára (kríže, kaplnky). Často sa obchôdzka spájala s čistením studničiek, revíziou chotárnych ciest a kontrolou chotárnych znakov.

Chotárne znaky vytvárali hranicu medzi územiami susediacich obcí a boli chránené zákonom. Za ich údržbu i za viditeľné označovanie súkromných pozemkov zodpovedala obecná rada. Ako hraničné znaky chotára sa využívali prírodné predely (rieky, horské hrebene, osamotené stromy a pod.). Len na prírodne nečlenených miestach stavali ľudia stĺpy, kríže prípadne iné znaky. Vlastnícke označovanie pozemkov sa týkalo jednotlivcov i spoločného majetku. Označovali sa polia, lúky, pasienky i lesy. Do medze sa *zapúš-*

ťal kameň, brázda zvykla mať i nadúrovňový znak, napr. v podobe dreveného stĺpika. Aj na lúkach sa používali rôzne vlastnícke znaky, napríklad sa umelo nasadzovali mraveniská.

Vlastnícky znak ako označenie majetku konkrétneho vlastníka bol dôležitým dokladom vo zvykovom práve. Okrem pôdy sa nimi označovali aj hospodárske zvieratá, ale tiež rôzne veci každodennej potreby, ktoré mohli byť odcudzené (napríklad úle, náradie, vrecia v mlyne, keramika a pod.). Časom však stratili svoju pôvodnú funkciu a stali sa súčasťou dekoratívnej výzdoby týchto predmetov. Používanie vlastníckych znakov v tej či onej podobe pretrvalo v tradičnej ľudovej kultúre až do polovice 20. storočia (Grafický atlas Slovenska – komentáre 1981).

Spôsoby, akými sa tvorila tradícia dedinského spoločenstva, možno rozdeliť z hľadiska agrárnej kultúry do dvoch základných okruhov: sociálneho a hospodárskeho. Sociálny okruh tvoria ľudia s ich príbuzenskými a susedskými vzťahmi, hospodársky okruh je výsledkom vlastníckych vzťahov k hospodárskej usadlosti, pôde, dobytku, ale aj vžitej organizácii práce, ktorá sa kultúrnymi vzormi odovzdávala z generácie na generáciu. Oba okruhy však v celku spôsobu života dedinského spoločenstva vystupujú ako dve stránky jedného javu.

Vyorávanie zemiakov. Dolná Súča. J. Podolák, 1966.

*Kopanie zemiakov. Radvaň nad Laborcom.
J. Podolák, 1965.*

Azda najlepším dôkazom tohto tvrdenia boli v tradičnom dedinskom spoločenstve spoločná práca a jej deľba, vzájomná pomoc, rôzne prejavy solidarity. Tie patrili medzi základné charakteristiky neformálnych sociálnych skupín vytvorených na príbuzenskom, záujmovom, v našom prípade aj na územnom a susedskom základe.

V odbornej literatúre sa pod pojmom kooperácia chápe spoločné úsilie dvoch alebo viacerých jednotlivcov na dosiahnutie spoločného cieľa, pričom úžitok z takého postupu majú všetci zúčastnení. Z etnologického hľadiska je potrebné ozrejmiť nielen jej jednotlivé formy, ale odhaliť aj príčinu spájania sa ľudí na spoločný výkon. Už tu môžeme povedať, že tradičné formy spolupráce v rámci dedinského spoločenstva mali predovšetkým hospodársky význam. Ich plnenie však treba vidieť v celom systéme hospodársko-sociálnych vzťahov lokálneho spoločenstva, lebo rôzne formy kooperácie boli nimi generované, ale súčasne ich spoluvytvárali.

Kooperatívne aktivity pôsobili vo všetkých oblastiach života dedinského spoločenstva a plnili v ňom nezastupiteľnú úlohu. Medzirodinné kooperačné aktivity plnia rôzne funkcie:

- a) hospodárska funkcia – predstavuje prvotnú a základnú funkciu medzirodinnej kooperácie. Možnosť vykonávať prácu, ktorá ináč presahovala možnosti rodiny, bola najčastejšou príčinou spájania síl viacerých rodinných hospodárstiev. Spolupráca mohla zjednodušovať, uľahčovať, zefektívňovať vykonávanú

prácu, ale v mnohých prípadoch bola jediným riešením, ako ju vykonať;

- b) zabezpečovacia funkcia – predstavuje spoluzodpovednosť kooperujúcej skupiny za riešenie aktuálnej, sťaženej situácie konkrétnej rodiny. Dialo sa to na základe príbuzenských, susedských, priateľských i majetkových väzieb v lokálnom spoločenstve;
- c) spoločensko-zábavná funkcia – je pre účastníkov kooperácie často motivujúca. Kooperácia uspokojovala aj potrebu uvoľnenia a zábavy, najmä pri zdĺhavých a nenáročných prácach, vykonávaných v menej vypätom hospodárskom období, i potrebu spoločenského styku a vytvárala priestor na niektoré obyčajové prejavy;
- d) komunikačná funkcia – kooperácia vytvárala príležitosť na odovzdávanie informácií zo života dedinčanov i o udalostiach v širšom okolí;
- e) integračná funkcia – účasť na spoločných prácach posilňovala pocit spolupatričnosti kooperujúcich. Identifikácia s kooperujúcou skupinou viedla k pocitu istoty a zabezpečenia. Účasť na niektorých kooperačných aktivitách (najmä nenáročného charakteru, prípadne spojených s pohostením účastníkov) tlmiť možné sociálne napätia v živote dedinského spoločenstva, vyplývajúce z rozdielného sociálneho postavenia jednotlivých rodín;
- f) socializačná funkcia – pri spoločne vykonávaných prácach, na ktorých sa zúčastňovali príslušníci rôznych generácií, mala kooperačná skupina silný socializačný vplyv na vekovo mladších účastníkov. Tí nadobúdali potrebné skúsenosti, vedomosti i pracovnú zručnosť. Súčasne si osvojovali normy správania sa v pracovnej skupine. V niektorých kooperujúcich skupinách bol na tento účel vytvorený inštitút tzv. *tútorov, krstných rodičov*, ktorí v prípade potreby nováčikovi v skupine pomáhali. Socializačná funkcia však fungovala aj v horizontálnom smere, keď odborníci pre tú-ktorú prácu pôsobili výchovne na príslušníkov vlastnej generácie, prípadne i starších;
- g) funkcia prenášania tradícií – kooperačné príležitosti poskytovali priestor na odovzdávanie oveľa širšej škály tradičných prejavov (napr. folklórne tradície), pri ktorých malo dedinské spoločenstvo väčší význam ako prostredie rodiny (DUBOVIEROVÁ 1994)

Spôsob života tradičného dedinského spoločenstva sa na rozdiel od mestského, vyznačoval uzavretými, sebestačnými vzťahmi. Bol to dôsledok malovýrobného spôsobu hospodárenia, pre ktorý poskytovala dedina takmer úplný životný priestor. Dedinské spoločenstvo bolo pospájané susedskými, kooperačnými i ďalšími vzťahmi, ktoré výrazne prispievali k jeho hospodárskej a spoločenskej sebestačnosti. Vytvárali sa vzťahy na báze pôsobenia samosprávy, ktorá organizovala hospodársky život obce, na báze existencie trojpoľného systému, ktorý zaväzoval k predpísanému osevnému systému, na báze organizácie pasenia spoločných čried, ale aj rôznych spoločenských pút, ktoré sociálno-hospodársky organizmus obce ešte viac zjednocovali. K egalitárnym znakom ich spôsobu života napomáhala rovnaké, väčšinou základné vzdelanie, snaha zabezpečiť si živobytie v intenciách kultúrnych vzorov a spôsob hospodárenia. Napriek tomu nemožno tradičnú slovenskú dedinu hodnotiť ako egalitárne spoločenstvo s jednou majetkovou vrstvou. Neboli tu však majetkové skupiny, ktoré by vytvárali vlastnú kultúru s vedomím odlišnej spoločenskej príslušnosti tak, ako to bolo v mestských komunitách. Oproti západnej Európe sa na Slovensku nevytvorila vrstva zámožných roľníkov.

Aj keď slovenskú dedinu netvorila len jedna majetková vrstva, musíme konštatovať, že spôsob dedenia pôdy vyvolávalo mobilitu v majetkovej štruktúre dediny. Tú ešte viac umocňovalo agrárne prostredie s nerozvinutým trhom a nedostatkom iných príležitostí mimoroľníckeho zamestnania. Tak sa stalo, že päťhektárový gazda v nížinných oblastiach Slovenska pokladal svoj život za blahobytný, na rozdiel od dvadsaťhektárového gazdu v horských oblastiach, ktorého však v čase kolektivizácie poľnohospodárstva považovali za kulaka (ŠVECOVÁ 1997: 58 – 60).

Samostatným a špecifickým problémom existencie chotárneho spoločenstva mnohých obcí na Slovensku boli roztratené roľnícke sídla, ležiace na vzdialených okrajoch chotárov údolných dedín. Ich vznik súvisí s vnútorným dosídľovaním horských a podhorských oblastí Slovenska, ktoré prebiehalo v 16. – 19. storočí (1980). Túto vnútornú kolonizáciu spôsobil nedostatok poľnohospodárskej pôdy, ktorá sa získavala klčovaním lesného porastu. Označovali ju ako *kopanice*, *klčoviská*, *štále* alebo *lazy*. Na západnom a strednom Slovensku tak vznikli rozsiahle oblasti kopaničiarskeho osídlenia. Kopaničná pôda bola obyčajne z dediny ťažšie prístupná. Slúžila ako vedľajšie, extenzívne využívané druhé centrum

dedinského hospodárstva, ktoré malo pôvodne sezónny charakter a bolo zamerané na individuálny chov dobytku. Z týchto dôvodov vznikali na kopaniciach len dočasné sídla – potrebné hospodárske budovy (maštal', niekedy aj stodola) a provizórne obydlie pre členov rodiny. Pôvodne sezónne usadlosti sa neskôr stali základom trvalých sídel. Tým sa ukončil proces ich spoločenskej a hospodárskej premeny, ktorý vyriešil aj otázku preľudnenosti poddanských hospodárstiev v materských obciach. Jeho intenzitu významne podporila parcelácia veľkostatkov v 20. storočí, keď sa do vlastníctva roľníkov dostala ďalšia poľnohospodárska pôda.

Vývoj kopaničiarskeho osídlenia na Slovensku výrazne ovplyvnili zmeny vo vlastníckoprávnych vzťahoch k poľnohospodárskej pôde. K pôde na kopaniciach mali poddaní iný majetkovoprávny vzťah ako k urbárskej, iné boli aj povinnosti vyplývajúce z jej držby. Kopaničná pôda sa získavala väčšinou v dominikálnych lesoch na základe zmluvy so zemepánom. Preto so zánikom poddanstva feudálne povinnosti kopaničiarov ako zmluvných poddaných voči zemepánovi nezanikli. V zmysle platných predpisov ju museli roľníci osobitne vyplácať. To, že táto zmena vlastníckych vzťahov nebol rýchly a jednoduchý proces, veľmi názorne dokladá z oblasti Krupinskej planiny S. Švecová (ŠVECOVÁ 1984)

Keďže roľnícka pôda nebola vždy oddelená od panskej, majetkovoprávne vyrovnanie sa roľníkov so zemepánmi nebolo možno uskutočniť bez regulácie chotára, t. j. komasácie. Bola to všeobecná úprava chotára spojená so scelením rozdrobenej poľnohospodárskej pôdy. Tento právny akt bol zároveň dovŕšením procesu likvidácie feudálnych právnych vzťahov k pôde, teda počiatkom kapitalistických vlastníckych vzťahov. Tým, že komasácia scelila roľnícku pôdu, pomohla zlikvidovať dovtedy fungujúci trojpoľný systém hospodárenia. V agrárnej kultúre tak otvorila cestu k intenzívnejšiemu obrábaniu pôdy, ale zároveň vytvorila predpoklady na trvalé osídlenie kopaníc.

Toto osídlenie sa udialo dvoma spôsobmi: miestnymi rodinami alebo predajom tejto pôdy prisťahovalcom zo severnejších oblastí Slovenska. V každom prípade tu vzniklo nové spoločenstvo s odlišnou kultúrou, často aj tradíciou, čo prinieslo do chotárneho spoločenstva nový prvok – delenie obyvateľov na dedinčanov a kopaničiarov.

Hlavnou charakteristikou rozptýleného osídlenia bola odlúčenosť kopaničiarskych osád od materskej obce. Bol to predpoklad

sociálnej izolácie a súčasne retardačný činiteľ, ktorý konzervoval v ich spôsobe života mnoho archaických prejavov. Tieto komunity vytvárali pod vplyvom sídelnej izolácie kompaktné, výrobné i konzumne sebestačné spoločenstvá, spojené silnými rodovými zväzkami, vedomím vzájomnej odkázanosti a spolupatričnosti so silným mechanizmom sociálnej kontroly.

Hlbokú sondu do týchto spoločenských vzťahov urobila S. Švecová na príklade Jedľových Kostoliarov (ŠVECOVÁ 1975). Ako uvádza, z charakteristiky rozdielov treba eliminovať otázky hospodárenia a majetkovej úrovne, ktoré nemali vplyv na odlišnosť či hierarchizáciu dediny a štálov, ako tu nazývajú kopanice, lebo obe skupiny obyvateľov sa zaoberali roľníctvom a rôznymi formami doplnkových zamestnaní.

Rozdiely nachádzali sami obyvatelia v tých častiach spôsobu života, ktoré súviseli s kultúrou bývania, odievania, vzdelania i celkovej rozhladenosti ľudí. Tieto hodnoty vzhľadom na izolovanosť svojich sídel dosahovali štáľania objektívne neskôr ako obyvatelia dediny. Ich nižšiu spoločenskú úroveň však obyvatelia dediny odvodzovali aj z pôvodu štáľanov, ktorých nepovažujú za starousadlíkov, ale za potomkov nižšie postavených predkov – uhliarov, zbehov, zbojníkov – aj keď, ako sa ukázalo, tieto názory boli väčšinou neopodstatnené.

Spoločenské zbližovanie kopaníc a dediny si nakoniec vynútil celkový civilizačný vývin v 20. storočí, keď prejavy jednoty a solidarity kopaničiarov postupne strácali na svojom význame, lebo tí už nemohli problémy spôsobu života, vyplývajúce z vlastnej izolovanosti, riešiť len vzájomnou pomocou. Presídľovaním kopaničiarov bližšie k dedine sa tak menia nielen ich životné podmienky, ale aj spoločenské vzťahy. Začiatkom 80. rokov 20. storočia vyslovila S. Švecová názor, že kopanicové sídla budú zaniknúť ako dôsledok novej spoločensko-ekonomickej situácie Slovenska po roku 1948, alebo budú ďalej prosperovať v aktuálnych podmienkach závislých od miery ekonomických, spoločenských a kultúrnych potrieb (ŠVECOVÁ 1980: 5).

Rok 1989 bol novou diskontinuitou v živote obyvateľov kopaníc. Kontinuálny vývin socio-ekonomického správania sa tak v priebehu 20. storočia dvakrát kvalitatívne zmenil. To prinútilo obyvateľov kopaníc hľadať nové ekonomické stratégie aj ich nový sociálny kontext.

4. Duchovné súvislosti tradičnej agrárnej kultúry

Tradičný spôsob života vidieckeho obyvateľstva na Slovensku bol charakteristický svojou všestrannosťou. Potreba organizovať materiálne prostredie, v ktorom jednotlivci, rodina či celé spoločenstvo obce existovali, sa premietla nielen do materiálnych prejavov ich kultúry, ale odrazila sa aj v sociálnych inštitútoch a duchovnej kultúre.

Poľnohospodárstvo a chov hospodárskych zvierat boli hlavnými zamestnaniami obyvateľstva. Táto materiálna činnosť preto nachádzala adekvátne miesto v obradoch a zvykoch. Predovšetkým vo zvykoslovných cykloch zimného a jarného obdobia je pomerne veľká časť magických, poverových a obradných praktík venovaná zabezpečeniu hospodárskej prosperity. V predchádzajúcich storočiach boli obe zložky – materiálna i duchovná – vyvážené, pretože človek ich v tom období pokladal za rovnako dôležité. Vtedajší roľník nevedel nič o zákonitostiach prírody, no domnieval sa, že existujú spôsoby, ktorými môže procesy v nej ovplyvniť. Na dosiahnutie dobrej úrody bolo v jeho predstavách treba nielen kvalitné zvládnuť poľnohospodárske práce, ale vykonať aj rôzne úkony obradného a magického charakteru.

Záväzný cyklus denných a ročných prác, ktoré predstavovali agrárnu kultúru Slovenska a jej modernizačné zaostávanie v porovnaní s krajinami západnej Európy, udržali pomerne stabilný systém obradovosti. Ten si až do 20. storočia uchoval veľa zo svojich pôvodných foriem. Jeho stabilitu či premeny ovplyvňovala konkrétna funkcia obyčají, ktorá sa postupne menila v závislosti od vývinu hospodársko-sociálnych a kultúrnych podmienok. V prvej polovici 20. storočia sa na Slovensku prejavovali tieto zmeny rôznou intenzitou, čo spôsobilo vývinovú pestrosť obyčajových foriem, ktorá závisela nielen od dynamiky vývinu či retardácie konkrétnych lokálnych spoločenstiev a regiónov Slovenska, ale diferencovane sa mohla prejavovať aj v rôznom generačnom, etnickom, konfesijnom a sociálnom prostredí (HEGLOVÁ 2000: 190).

Z celej problematiky duchovnej kultúry ako súhrnu zložiek kultúry, ktoré najviac uspokojujú duchovné potreby človeka, zameriame v tejto kapitole pozornosť predovšetkým na kalendárne obyčaje. Tie v minulosti tvorili komplex obradov a magických úkonov, ktoré sa vykonávali v priebehu roka. Ako alternatívny názov sa pre ne používa termín výročné obyčaje. Ich poslaním bolo zabezpečiť hospodársku prosperitu roľníckej rodiny, zdravie i ochranu pred démonickými bytosťami. Stali sa súčasťou kultúrnych tradícií, ktoré vyjadrovali hospodárske, sociálne i svetonázorové predstavy

Obchádzanie chotára na sv. Marka. Kruhové koláče boli symbolom plodnosti. Jastrabá. R. Bednárík, 1935.

jednotlivca i celého spoločenstva. V minulosti vytvárali stabilný systém, zložený z hospodárskeho, obradového a kresťanského cyklu.

V roľníckych kultúrach celej Európy bol najdôležitejší cyklus hospodársky, bezprostrednesúvisiaci s hlavným zamestnaním – poľnohospodárstvom a chovom hospodárskych zvierat. S touto činnosťou človeka bol spätý komplex poverových predstáv a úkonov, ktorý sa podriaďoval konkrétnym fázam roľníckej práce a tvoril neodmysliteľnú súčasť poverového a obyčajového systému jeho tradičnej duchovnej kultúry.

Kalendárne obyčaje, ako ich poznáme z etnografických reálií druhej polovice 19. a prvej polovice 20. storočia, keď vývin tradičnej ľudovej kultúry na Slovensku kulminoval, mali za sebou dlhý vývoj. Ako dokladá archeologický materiál, už pravekí lovci vykonávali obrady, ktoré im mali pomôcť dosiahnuť úspech pri love. Agrárna kultúra, ktorá sa na našom území vyvíjala už od neolitu, znamenala nový impulz pre rozvoj kalendárnych obyčají. Zvyky totiž majú oveľa dlhšiu trvácnosť ako podnety, ktoré ich vyvolali, ale

Vynášanie Moreny. Chlebnice. J. Langer, 1965.

súčasne i schopnosť meniť a aktualizovať svoj ideový zámer, čím sa ich životnosť podstatne predlžuje (ORVÁTHOVÁ 1986: 9)

V raných fázach vývinu agrárnej kultúry, keď bol človek tesne spätý s prírodou, personifikoval prírodné živly a hľadal prostriedky, ktorými by si u nich získal priazeň a pomoc. Celá agrárna kultúra sa vtedy skladala z dvoch vrstiev – racionálnej a iracionálnej, tvoriacej jeden synkretický celok. Agrárne obyčaje boli výrazom

presvedčenia, že činnosť človeka, teda to, čo nazývame agrárnou kultúrou, je vlastne narušením prírodného poriadku a vyžaduje si preto špeciálne pravidlá správania sa. V tradičnej duchovnej kultúre sa preto stretávame so špecifickou kategóriou poverových predstáv. Anglický etnograf James Georges Frazer ich označil súhrnným pojmom *mágia* (HORVÁTHOVÁ 1986: 10)

Magické úkony, ktoré súvisia s agrárnou kultúrou, sú súčasťou agrárnej mágie, t. j. komplexu magických úkonov, ktorých poslaním bolo pozitívne ovplyvniť vegetáciu. V etnológii používame termín *mágia* na označenie činnosti a predstáv založených na predpokladanej, v skutočnosť však neexistujúcej súvislosti. Tá vychádzala z predstavy ich vnútornej spätosti na základe podobnosti alebo dotyku. Podľa toho hovoríme o *mágii* podobnosti alebo homeopatickej či similárnej, alebo *mágii* dotyku, t. j. kontaktnej.

Mágia podobnosti vychádzala z predstavy, že „rovnaké vyvoláva rovnaké“ (J. G. Frazer). Pritom vôbec nemuselo ísť o úplnú zhodu javov či predmetov. Stačilo, ak objekt, prostredníctvom ktorého sa mal želaný výsledok dosiahnuť, obsahoval želanú vlastnosť v takej miere, že mohla byť pokladaná za charakteristickú. Keď napríklad išli ženy v určenom termíne pozerať kapustu, museli mať na hlavách biele šatky, aby aj hlávky kapusty boli biele. Na základe princípu mágie podobnosti sa však využívali rôzne prostriedky. Okrem predmetov to mohlo byť imitovanie očakávaného výsledku gestami, tancom, dramatickým prejavom alebo len vyrieknutím toho, čo človek chcel dosiahnuť.

Mágia dotyku je založená na predstave, že určité vlastnosti možno preniesť z jedného objektu na druhý dotykom. Napríklad šibanie mladým prútom malo preniesť jeho sviežosť na človeka. Kúpený dobytok poutierali vankúšom, aby bol tučný. Ako samostatnú podskupinu dotykovej mágie možno vyčleniť parciálnu *mágiu*. Vychádza z predpokladu, že veci, ktoré istý čas tvorili celok, ostávajú aj po rozdelení v imaginárnom spojení, a čo sa deje s jednou časťou, deje sa aj s druhou, pričom časť mohla zastupovať celok. Napríklad zrno z dožinkového venca symbolizovalo v rodine roľníka celú úrodu, a tým, že ho vrátili do osiva, a teda do pôdy, mal sa výnos vysiataho poľa zopakovať.

Veľmi archaickou súčasťou duchovnej kultúry boli zariekania, ktoré si zakladajú na presvedčení o realizačnej schopnosti vypovedanej myšlienky. Človek tak môže uskutočniť svoj zámer na zá-

klade vlastnej vôle vyjadrenej slovami. Mohlo ísť o niekoľko jednoduchých slov, ale aj o stereotypné dialógy plné metafor, niekedy vo veršovanej podobe (HORVÁTHOVÁ 1986: 110 - 111)

Až k predkresťanskému obdobiu života našich predkov sa viaže snaha získať priazeň nadprirodzených síl, božstiev a démonov obetami, ktoré boli súčasťou kultových obradov. U Slovanov boli najbežnejšími obetami orechy, med, medovina, syr, pečivo a vajčka. K vzácnejším patrila hydina, dobytok a za najcennejšie boli považované obete ľudské. Po prijatí kresťanstva stíhalo oficiálne náboženstvo predovšetkým takéto kulty a obrady. Napriek tomu sa s ich rezíduami v duchovnej kultúre slovenského vidieka stretávame ešte v 20. storočí. Napríklad na Orave po príchode na salaš zahnal bača do hory barana, aby mu vlci neohrozovali stádo. Aj chlieb a vajčko, ktoré vkladal oráč pod prvú brázdou, možno vysvetliť len ako formu obety (HORVÁTHOVÁ 1986: 11).

Cestou z kostola. Brezová pod Bradlom. J. Poláček, 1946.

*Ženy vo sviatočnom odeve. Brezová pod Bradlom.
J. Poláček, 1946.*

Úkony agrárnej mágie sa vykonávali buď ako súčasť pracovného procesu, alebo samostatne, najmä v určitých dňoch roka, ako jeden zo základných zámerov výročných obradov. Ich pôsobnosť sa orientovala niekedy širšie – napríklad na bonitu pôdy a zabezpečenie vegetačného cyklu, alebo len na konkrétne druhy pestovaných plodín. Prvky agrárnej mágie boli súčasťou širšieho komplexu úkonov nazývaných prosperitná mágia. Tie mali na princípoch mágie prispieť k hmotnej prosperite. Sem patrili aj rôzne zákazy, ktorých nerešpektovanie by mohlo priniesť ujmu jednotlivcovi či celej skupine. Prosperitná mágia sa nespájala len s pracovnými aktivitami, ale aj s rodinnými obradmi. Výrazná bola jej väzba na výročný obyčajový cyklus v kalendárnom roku. Úkony prosperitnej mágie ostali dodnes súčasťou mnohých obyčají, majú však prevažne zábavnú funkciu. V minulosti, ako sme už uviedli, bolo ich dominantným poslaním zabezpečiť predovšetkým dostatok potravín ako základného predpokladu prežitia.

Delenie roka na štyri ročné obdobia považujeme v dnešnej dobe za úplne samozrejmé. K tomu však viedol zložitý vývoj, ku ktorému prispeli nové astronomické vedomosti u ľudí, ale aj vplyv

kresťanstva a empirických poznatkov. Človek v predindustriálnych spoločnostiach vďaka svojim empirickým poznatkom a poľnohospodárskym prácam vnímal celoročný cyklus ako kruh, ktorý nemal presný začiatok a koniec. Lineárnu predstavu času v jeho predstavách nahradili zrozumiteľnejšie ročné obdobia. Dlhý čas ľudia poznali len dve – zimné a letné obdobie. Až určenie jarnej a jesennej rovnodennosti pomohlo postupne ustáliť štyri ročné obdobia (HORVÁTHOVÁ 1986: 7)

Podobne zložitý vývoj malo určenie novoročia. V starších európskych roľníckych kultúrach sa začiatok ročného cyklu spájal celkom prirodzene so začiatkom poľnohospodárskych prác. Túto logiku prijali aj Rimania, ktorých kalendár si neskôr osvojila celá Európa, a roky počítali od 1. marca. Názov tohto mesiaca pochádza od boha Marsa, ktorý bol pôvodne ochrancom roľníkov. Roku 46 pred naším letopočtom bol uvedený do praxe tzv. juliánsky kalendár, v ktorom sa rok začína 1. januárom.

Kresťanská cirkev juliánsky kalendár síce prevzala, ale ako dátum Nového roku určila 6. január a v polovici 4. storočia ho presunula na 25. december. Týmto presunmi sa snažila cirkev eliminovať predkresťanské slnovratné a novoročné veselé slávnosti. Tie však boli v spôsobe života ľudí príliš zakorenené, aby ich mohli nahradiť cirkvou predpísané asketické dni, naplnené pôstom a modlitbami.

Po rôznych ďalších zmenách, ktoré sa ukázali ako nevhodné aj z pohľadu samotnej cirkvi, pápež Gregor VIII. roku 1582 presunul Nový rok znova na 1. január. Pretože jeho rozhodnutie nie všade rešpektovali, musel ho pápež Inocent XII. v roku 1691 ešte raz zopakovať. Do toho času sa rozchádzali nielen cirkevné kalendáre v jednotlivých krajinách, ale neraz cirkevný a občiansky kalendár v tej istej krajine (HORVÁTHOVÁ 1986: 8 – 9)

Tento krátky exkurz do histórie bol potrebný preto, lebo kalendár ovplyvnil výročné zvyky tým, že ich fixoval k presným dátumom. To vytvorilo predpoklad na ich stereotypizáciu, ktorá im zabezpečila relatívnu trvácnosť. Presun novoročia do prvej časti zimného obdobia organicky nadväzoval na ľuďmi poznaný a rešpektovaný zimný slnovrat, zároveň ho výrazne vyzdvihol aj ako počiatok celoročného cyklu. Vo zvykoch tohto obdobia doznieva uplynulý hospodársky rok a ten sa prelína so zvykmi orientovanými na novú etapu prác, ktoré súvisia s agrárnou kultúrou. Tejto logike podriadime aj naše sledovanie výročných zvykov spojených s prácou roľníka.

Zima

Zimné obdobie znamenalo v tradičnej roľníckej rodine podstatnú zmenu v charaktere práce, a tým aj celkového spôsobu života. Čas namáhavej práce v chotári sa z pohľadu agrárnej kultúry zmenil na obdobie prírodou vynúteného pracovného pokoja. Ku každodenným povinnostiam patrila len starostlivosť o dobytok a oprava či zhotovovanie nového poľnohospodárskeho náradia. Do obrazu agrárnej kultúry a spôsobu života roľníka výrazným spôsobom zasiahli geografické a klimatické podmienky. V roku 1898 úradníci ministerstva poľnohospodárstva zistili, že roľníci vo vyššie položených oblastiach krajiny vďaka vegetačnému pokoji pracovali skoro o sto pracovných dní menej ako roľníci v nížinách. Tento fakt sa musel zákonite premietnuť nielen do ekonomickej efektívnosti jednotlivých hospodárstiev, ale aj do celkového spôsobu života tradičnej roľníckej rodiny, v ktorom mala duchovná kultúra veľký význam.

Obdobie zimného slnovratu (22. december) považovali v tradičnom dedinskom prostredí za čas, v ktorom nadobúda prevahu zlo nad dobrom. Bolo to obdobie vešteckých dní, ktoré mali prezradiť nielen budúcnosť v osobnom živote, v hospodárskom podnikaní, ale aj obdobie, v ktorom bolo potrebné čeliť domnelému nebezpečenstvu.

Zvyky súvisiace s agrárnou kultúrou v etape zimného výročného cyklu sa začínali na Katarínu (25. november), pokračovali dňom Ondreja (30. november), Barbory (4. december), Mikuláša (6. december), Lucie (13. december) a Tomáša (21. december). V týchto dňoch sa predpokladala zvýšená aktivita nepriaznivých síl, predovšetkým stríg a zlých démonov. Preto sa tieto dni nazývali strídzie. Podľa predstáv ľudí sa strigy snažili vniknúť predovšetkým do stajní, aby odobrali kravám mlieko. Bolo preto potrebné miesta, ktorými sa mohli strigy dostať k dobytku, natrieť cesnakom alebo posvätenou kriedou označiť krížom. Nad dobytok sa rozvešali hlávky cesnaku alebo cibule, o ktorých sa verilo, že mali v tomto prípade ochrannú funkciu.

Prosperitu v chove dobytku mali zabezpečiť niektoré zvyky na Ondreja. V Liptove chodili pastieri so zväzkom prútov, z ktorých si gazdiná jeden vybrala a vyšibala ním pastiera po nohách, aby bol pri pasení rezký. Prút si potom starostlivo odložila, aby ho mohla

použiť na jar pri prvom vyháňaní a zabezpečiť tak dobytku zdravie. Na Barboru nesmeli ženy priasť, šiť ani párať perie. Na Horehroní verili, že v takom prípade by sa dobytok vzájomne klal.

Deň Lucie bol akýmsi vyvrcholením magicko-ochranných úkonov v zimnom období. Popri individuálne realizovaných úkonoch, ktoré mali chrániť pred zlým vplyvom stríg, zohrávali pri ochrane gazdovstva významnú úlohu aj obecní pastieri. Obchádzali s veľkou trúbou dedinu a pred každým domom trúbením zaháňali bosorky. Táto veľmi archaická podoba magickej ochrany chotára a gazdovstva zanikla na slovenskom vidieku už pred prvou svetovou vojnou.

Deň Lucie sa spájal aj s vierou, že v tento čas možno vo svojom okolí identifikovať škodiace strigy. Najznámejším identifikačným prostriedkom bol tzv. luciový stolček. Na severnom Slovensku ho robili gazdovia pre svoje ženy, lebo verili, že keď pri dojení sedí na ňom, nemôžu strigy kravám odobrať mlieko.

K najbohatším zvykom zimného obdobia patria zvyky medzi Vianocami a Novým rokom. V tradícii európskej roľníckej kultúry sa spájali so solárnym kultom. Kult kresťanského božstva – narodenie Bohočloveka – mal nahradiť starší pohanský kult. V konečnom dôsledku však znamenal obohatenie dávnejšej tradície o nový motív, ktorý výrazne prispel k životnosti zvykov tohto obdobia. Táto skutočnosť sa dá vysvetliť tak, že tradičná roľnícka kultúra európskych národov rešpektovala príchod hospodárskeho roka podľa vegetačných cyklov prírody. V tomto období sa ľudia pripravovali na dôležité jarné poľnohospodárske práce, a preto im predchádzali obrady agrárneho charakteru. Pre ľudí tohto stupňa vývinu európskej civilizácie bolo nemysliteľné začať akúkoľvek etapu životne dôležitých prác bez toho, aby sa neusiloval aj magickými úkonmi zabezpečiť jej pozitívny priebeh. Slnovrat spojený s novoročím patrila preto v duchovnej kultúre k najvýznamnejším obdobiam celého roka. V popredí záujmu roľníka však nebola len hospodárska prosperita, ale aj zdravie ľudí a ich osudy. To všetko možno v tradičnej duchovnej kultúre dešifrovať z výročných zvykov tohto obdobia.

Pôvodné oslavy slnovratu boli spojené s bohatým hodovaním, na ktorom sa podávalo hlavne mäso. Cirkev v snahe potlačiť tieto predkresťanské zvyky nariadila na 24. december pôst. Tradície hodovania však boli také silné, že mäso sa dostalo aj na tradičný štedrovečerný stôl, aj keď sa konzumovalo až po polnoci. Na Ky-

*Chodenie s letečkom bolo súčasťou jarných obchôdzok.
Nelokalizované. K. Plicka.*

suciach sa dokonca verilo, že ak na štedrovečernom stole chýba mäso, uhynie hospodárovi dobytok.

Dôležitou súčasťou stravy, v mnohých regiónoch Slovenska aj predmetom obchodu, bolo ovocie. Majiteľom ovocných stromov preto veľmi záležalo na dobrej úrode. Jej zabezpečeniu mali slúžiť aj rôzne magické úkony v období Vianoc. Napríklad v Honte si gazdiná urobila niekoľko malých povriesiel a postavila sa na ne, keď miesila cesto. V čase večerného zvonenia týmito povrieslami obkrútila ovocné stromy, ktoré slabo rodili. Inde si gazdiná poobtierala o stromy ruky od cesta len pred východom slnka a pod stromy vysypala s rovnakým cieľom aj popol z pece, v ktorej sa pieklo vianočné pečivo. Vianočné cesto malo z hľadiska zvykoslovia skoro

polyfunkčný charakter, lebo poslúžilo tak na dobrú znášku vajec, na napečenie kvalitného chleba, ako aj pri ľúbostných čaroch.

K vianočnému obdobiu patrili aj mnohé povery, ktoré súviseli s hospodárstvom. Dvor bolo potrebné zametať smerom k múru, aby sliepky nezanášali vajcia. Nesmelo sa zametať smerom k dverám, aby sa „nevymietol“ majetok. Na strednom Slovensku chodili chlapi hľadať do hory haluz ovitú imelom, ktorú zakopali pod prah stajne, aby bol dobytok chránený pred strigami. Nad dvere a do kútov budov vešali v tomto čase smrekovú halúzku, o ktorej verili, že ochráni stavby pred bleskom.

V čase Vianoc kedysi ľudia pozornejšie sledovali počasie. Podľa neho usudzovali, aký rok čaká ich hospodárstvo. Tmavé nebo veštilo tmavé, teda plné sýpky a stodoly. Veľký a svetlý mesiac bol za sa predzvesťou neúrodného roka. Množstvo snehu a vietor veštili dobrú úrodu, naopak hmla bola zlým príznakom.

Štedrý večer, Božie narodenie i Nový rok symbolizovali vo vedomí ľudí začiatok novej etapy. Z hľadiska vtedajších predstáv nevestil príchod ženy v týchto dňoch nič dobré. Tento čas bol však príležitosťou pre malých chlapcov – vinšovníkov, koledníkov, ktorí príbuzným a susedom prišli vinšom podporiť ich nádej na dobrý hospodársky výsledok i osobné zdravie a šťastie. V tieto dni obchádzali domy aj pastieri, ktorí želali gazdovi i gazdinej v nastávajúcom roku dobrú úrodu, zveľadenie dobytku a hydiny, zdravie a spokojnosť v osobnom živote. Za vinšovanie dostávali koláče a trochu pálenky. Na Orave označovali vinšujúceho pastiera termínom *polazňar*, podľa toho, že si na sánkach viezol lieskové prúty – *polazne*. Na každom z nich boli priviazané tri steblá nevymláteného ovsa. Po vinši nechal v dome vždy jeden prút, ktorým gazda ešte v ten deň pošibal dobytok, aby bol zdravý.

Vianočný stromček je v súčasnosti neodmysliteľným symbolom Vianoc. Jeho tradícia na Slovensku však siaha len do polovice 19. storočia a týka sa skôr mestského prostredia. Vianočný stromček, ktorý sa šíril z nemeckých kultúrnych oblastí, u nás nadviazal na staršiu tradíciu. Tá si vyžadovala, aby v čase Vianoc bola v dome čerstvá zeleň. V niektorých obciach Slovenska sa však presadil až v 30. rokoch 20. storočia. Jedličku vešali spočiatku na strop nad stolom, až neskôr ju osadzovali do stojana a ozdobili jabĺčkami, orechmi, cukrovinkami a podobne. V niektorých obciach na Orave obrali vianočný stromček hneď po Štedrom večeri a zapichli ho na hnojisko v snahe preniesť jeho vegetatívnu silu do pôdy zúrodnenej týmto hnojom.

Z hľadiska agrárnej mágie bola dôležitá aj úprava štedrovečerného stola. Pod stôl položil hospodár železné nástroje, ktorými vykonával najdôležitejšie práce – lemeš, motyku, rýľ, sekeru a iné. Tie mali zabezpečiť nielen dobré pracovné výsledky, ale aj priniesť zdravie tým, ktorí za stolom sedeli. V horských oblastiach Slovenska zvykli pod stôl uložiť zamknutú reťaz. Predstavovala magický kruh, ktorý zabezpečoval, aby sa ovce na paši držali pospolu a boli chránené pred šelmami. Etnografický materiál dokladá rôzne úkony, ktorých ústrednou rekvizitou bola reťaz s tým istým magickým poslaním. Pri úprave štedrovečerného stola sa kládli pod obrus zrnká zo všetkých druhov pestovaného obilia, trochu slamy a sena. Na Orave potom z tohto obrusa vysievali na jar obilie. Umiestňovanie obilia na sviatočnom stole mohlo mať veľa rôznych podôb (v miske, slamienke, naklíčené obilie), to však nebolo podstatné. Rozhodujúca bola jeho prítomnosť.

Na štedrovečernom stole nesmela chýbať základná potravina – chlieb. Na Orave a v Gemeri odkrojili z vianočného bochníka vršok, ktorý spolu s omrvinkami zo stola dávali po Vianociach kravám, aby nestratili mlieko. Pred večerou sa všetci umyli a obliekli do čistých šiat. Biela ľanová košeľa mala hospodárovi zabezpečiť v nastávajúcom roku kvalitnú úrodu ľanu.

Etnografické pramene dokladajú veľa zvykov aj v období Vianoc. Rôzne regionálne a celoslovenské podoby nachádzajú svoje paralely v duchovnej kultúre iných európskych národov. Sú dôkazom ich spoločného základu – snahy roľníka zahnať obavy z možného neúspechu v hospodárskom podnikaní a zabezpečiť tak svojej rodine dostatok potravín v nastávajúcom roku. (KUBÁTHOVÁ 1986: 15 – 136)

Jar

Podľa kalendára sa jar, bez ohľadu na konkrétne klimatické podmienky začína dňom jarnej rovnodennosti. V tradičnej duchovnej kultúre sa v tomto období skoncentrovali zvyky a obyčaje do troch základných skupín: vynášanie Moreny a prinášanie leta, úkony, ktoré mali zabezpečiť prosperitu hospodárstva pred začiatkom jarých prác, a zvyky tzv. jurského cyklu, ktoré smerovali už k let-

nému obdobiu a z hľadiska agrárnej kultúry mali chrániť pestované rastliny na počiatku ich vegetácie a pozitívne vplývať na ich rast.

„Roľnícky čas“ dobre poznal striedanie ročných období, najmä protipóly – zimu a leto. Zima bola v tradičných roľníckych kultúrach najhorším obdobím, preto sa ju snažili rituálnymi úkonmi skrátiť. Už zo stredoveku existujú historické doklady o tom, že po obci sa nosila figurína ženy, zriedkavejšie muža, ktorú nakoniec hodili do vody alebo spálili. Verili, že týmto spôsobom sa im podarí vyhnúť z obce choroby a tie negatívne sily, ktoré zadržiavajú vegetáciu.

Zo začiatku 19. storočia existuje o tomto zvyku zápis od Jána Čaploviča: „V Trenčianskej župe, najmä v Kalnici a na jej okolí, je známa zvláštna hra. Na Kvetnú nedeľu oblečú chlapci a dievčatá kus dreva za ženu a so spevom idú k najbližšiemu potoku. Tu strhnú z figuríny šaty a drevo hodia do vody. Potom sa vrátia so spevom naspäť a miestny richtár im dá zadarmo obed. Táto maska sa volá Morena, čosi ako morová žena. Hra s ňou sa opakuje každý rok, lebo veria, že takto po celý rok zabránia prepuknúť morovým

*„Žebráci“ – maškary na dožinkových slávnostiach.
Horná Súča, J. Podolák, 1964.*

a iným nákazám u ľudí a zvierat. Tento zvyk súvisí zrejme s dávno-
vekými náboženskými predstavami a zvykmi.“

Obrad vynášania zimy a prinášania leta mal pomerne širokú
variačnú paletu. Napríklad na väčšine územia stredného Sloven-
ska sa skladal z dvoch rovnocenných častí, ktoré sa realizovali buď
v jeden deň, alebo sa rozložili na dve po sebe idúce nedele – vy-
nášanie Moreny zvyčajne na Smrtnú nedeľu a prinášanie leta na
Kvetnú nedeľu.

Vynášanie mužskej figuríny – Dedka – bolo charakteristické
pre obce Liptova, Oravy a Turca. V turčianskych obciach sa ten-
to obrad v pomerne rozvinutej podobe uchoval ešte začiatkom 20.
storočia. Večer pred Smrtnou nedeľou zhotovili dievčatá figurínu
Moreny a na druhý deň ju na svitaní niesli so spevom k rieke, kde
ju z mosta hodili do vody. Rovnakú cestu vykonali chlapci, ktorí
niesli figurínu Dedka. Tento zvyk a s ním spojené folklórne prejavy
mali v minulosti na Slovensku veľa podôb. Z nich možno vyabs-
trahovať, že figuríny predstavovali zimu, smrť a všetko negatívne,
čo zimný čas do roľníckeho prostredia prinášal. Miesta, cez ktoré
figurínu preniesli, boli v ich očiach očistené. Vynesenie Moreny
malo očistnú funkciu a súčasne vytváralo aj priestor pre také ob-
rady, ktoré mali zabezpečiť prosperitu. Za funkčný posun možno
považovať mladšiu verziu tohto zvyku, keď ľudia figurínu nezničili
a slamu z nej si odkladali ako magický prostriedok na skvalitne-
nie chovu hydiny alebo ju spálili a popol z nej rozsypali po poliach
v očakávaní lepšej úrody.

Kým Morena symbolizovala zimu, potom zelený konárik bol
poslom budúcej vegetácie. V jarňých obradoch sa označoval ter-
mínom máj, leto, letečko, lesola a pod. Na obchôdzky s ním chodili
na Kvetnú nedeľu desať- až dvanásťročné dievčatá. Nosenie leta
bol zvyk charakteristický predovšetkým pre juhozápadné Sloven-
sko a priľahlé oblasti stredného Slovenska. V tejto podobe už išlo
o oslabenie významu tohto obradu. Možno predpokladať, že v roľ-
níckom prostredí bol zvyk prinášania jari či leta známy pôvodne
po celom území Slovenska, a ako naznačujú historické doklady, bol
čestnou úlohou dievčat, ktoré v tom roku prijali medzi dospelé.

Z hľadiska agrárnej kultúry sú zaujímavé obradné činnosti, kto-
ré súvisia s jarňým obdobím. Ich pôvod treba hľadať v časoch, keď
sa začiatok roka spájal so začiatkom hospodárskych prác. Je preto
logické, že boli zamerané na zabezpečenie úrody, zdravia ľudí i do-
mácich zvierat a na očistu chotára. Naznačeným cieľom obradov

zodpovedali aj prostriedky – zelené prúty a vajíčka symbolizujúce plodnosť, obnovu a nepretržitosť života, oheň a voda ako magicko-očistné prostriedky, ale tiež niektoré jedlá, napríklad prívarky z mladej zeleniny a žihľavy, ktoré mali upevniť zdravie a silu, obilninové pokrmy, ktoré mali zabezpečiť dobrú úrodu, či bravčové mäso, ktoré malo priniesť bohatstvo. Predobrazom kresťanských sviatkov spojených s Veľkou nocou boli starožidovské jarné sviatky *pésah*. Konali sa po prvom splne mesiaca, ktorý nasledoval po jarnej rovnodennosti.

K veľkonočným sviatkom v tradičnej duchovnej kultúre neodmysliteľne patrili zelené prútiky. Ich použitie bolo medzi európskymi národmi také vžitú, že aj katolícka cirkev koncom 7. storočia zaviedla ich svätenie. Posvätené vrbové prúty mali chrániť obydlie roľníka pred búrkou. Na Orave ich vkladali do prvej brázdy, na východnom Slovensku pridávali k prvému zasadenému zemiaku. Na Horehroní nimi obradne vyhánali dobytok, ktorý vyšiel na jar po prvý raz zo stajne.

Pokrmy konzumované na Kvetnú nedeľu mali tiež magicko-ochrannú silu. Na obed sa jedávali vyvárané cestoviny, obyčajne posypané makom, ktoré mali roľníkovi zabezpečiť dlhé klasy obilia a veľa zrn. Zo zeleniny sa používali len tie druhy, pri ktorých si želali, aby čím skôr kvitli. Preto sa nepripravovala kapusta, lebo sa obávali, že jej hlávky by boli malé a hneď by vyhánala do kvetu. Podobne sa na Kvetnú nedeľu nekonzumovalo mäso, aby nemuseli dobytok z nejakého dôvodu odpredať na výsek. Dôležité bolo aj počasie. Podľa neho sa usudzovalo, či bude úroda dobrá, alebo zlá.

Jarné novoročie bolo obdobím, keď dobytok opúšťal relatívne bezpečný priestor stajne, preto bolo potrebné zabezpečiť jeho magickú ochranu. Na Zemplíne nechali kravu prekročiť žeravé uhľíky, aby bola zdravá, a vajíčko, aby bola okrúhla. Vyhánali ju zeleným prútom, aby „neuschla“. Tri razy ju utreli mužskými nohavicami, aby bola plodná. Na Spiši dobytok vyhánali po prvý raz zase bodliakom alebo žihľavou, aby bol taký tuhý a silný ako tieto rastliny. V Honte dávali kravám chlieb s cesnakom, aby im neuškodili strigy. Prvý deň mal pásť kravy sám gazda, potom sa vraj dobre pásli po celú sezónu.

Podobné zvyky v rôznych variáciách možno uviesť z celého územia Slovenska. Ak počasie nedovolilo vyhnúť dobytok na pašu počas Zeleného štvrtka, vyviedli ho aspoň zo stajne, prípadne ho zahnali do stáda, aby mohli uvedené obrady realizovať.

V predchádzajúcich storočiach bola veľmi rozšírená predstava, že v noci zo Zeleného štvrtka na Veľký piatok sa schádzajú strigy a muži – strigôni v chotári a hľadajú príležitosť, ako ľuďom a dobytku uškodiť. Preto sa večer natierali dvere stajne kolomažou alebo cesnakom a robili sa niektoré úkony spojené s prvým výhonom dobytky, ktoré mali tiež magicko-ochrannú funkciu. Nezabudli ani na polia a lúky. Na Veľký piatok sa vraj dalo zabrániť, aby sa na nich robili krtince. Na okolí Bratislavy zapichli medzi lúky drevený hák, z ktorého zvesili veľkonočnú šunku, v Gemeri, Tekove, Novohrade a Honte bili cepmi po krtincoch, aby sa krty vystažovali, v Liptove behali chlapci po lúkach so zvoncami, aby krty vyplašili, a pod. Na Myjave a Ponitří ľudia verili, že ich úroda obilia bude zabezpečená pred hlodavcami vtedy, ak gazda pôjde pred východom slnka nahý k potoku, naberie čo najkálnejšiu vodu a poleje ňou stodolu. Podobný účinok sa dal dosiahnuť, ak sa stodola obsypala mraveniskom. Na Veľký piatok nemal gazda piť, a to ani vodu, aby mu živly nezničili úrodu.

Biela sobota i Zelený štvrtok sa pokladali za šťastné dni na siatie a sadenie. V tieto dni sa venovala pozornosť aj tým poliam, kde bolo už zrno vysiate. Na strednom Slovensku kotúľali po poli okrúhle koláč – *mrváň*. Na Ponitří taký koláč nesmeli zjesť a darovali ho Cigánke.

Veľa zvykov a obradov súvisiacich s agrárnou kultúrou sa viaže s Veľkonočnou nedeľou. Stolovanie v tento deň pripomínalo Štedrú večeru. V okolí Nitry dávali pod stôl slamu, aby im narástlo pekné obilie. Ženy si doniesli aj trávnu plachtu, aby ich hájnik neprichytil, keď pôjdu na trávu do zakázaného. Omrvinky zo stola sa dávali do siatin alebo hádzali sliepkam. Škrupiny z vajčiek a kosti z mäsa sa kladli medzi oziminy, aby boli chránené pred krupobitím.

Poslednú skupinu zvykov tohto obdobia tvoria tie, ktoré sa viazali ku dňu Juraja (24. apríl). Podľa staršieho spôsobu delenia roka na zimu a leto pokladali ľudia práve tento termín za predeľ medzi oboma časťami. Nie nadarmo sa medzi ľuďmi hovorilo: „Na Juraja sa zem otvára“, „Do Ďura nerastie nič, aj keby kliešťami ťahal zo zeme, a po Ďure všetko ide von, aj keby to kladivom zatíkal.“ Z tejto základnej predstavy potom vyplynul v roľníckom prostredí celý rad zákazov a úkonov, ktoré mali podporiť rast poľnohospodárskych plodín a zabezpečiť zdravie ľudí i dobytky. Od Veľkej noci do 24. apríla sa napríklad nesmeli prať piestom, aby búrka úrodu nezničila. Do Jura sa nemalo vonku šiť, lebo by sliepky neniesli.

V Liptove okiadzali gazdiné kravy zeleným žitom, aby dobre dojili. Niektoré ženy chodili pred svitaním stierať na cudzie lúky rosu, ktorá mala magickú moc, aby ju mohli vyžmýkať v stajni, a tak zabezpečiť dobrú dojivosť dobytku. Vo viacerých oblastiach Slovenska prebiehal „na Jura“ prvý výhon dobytku. Aj s týmto úkonom sa spájalo veľa zvykov takého charakteru, ktorý sme uviedli v súvislosti so Zeleným štvrtkom (MORVÁTHOVÁ 1986: 137 – 200)

L e t o

K výročným zvykom spojeným s prácou roľníka v letnom období patria úkony a predstavy, ktoré sa začínajú už v noci z 30. apríla na 1. mája. Táto noc, u nás známa ako filipovsko-jakubovská, bola považovaná za noc čarodejníc. Podľa starších predstáv sa počas nej na krížnych cestách a rôznych vrchoch schádzajú strigy a strigôni, aby sa potom rozišli po chotári, ničili mladú zeleň a pričarovali mráz vo viniciach. Preto na okolí Javoriny v predvečer 1. mája chodili pastieri a praskali bičmi, aby vyhnali čarodejnice. Gazdovia dávali na dvere a pod strechu domu konáriky borievčia s magicou ochranou proti zlým silám. Na Kysuciach, Orave a v Šariši vešali pastieri v prvé májové ráno na rohy dobytku girlandy z kvetov, ktoré ho mali chrániť pred nástrahami čarodejníc. V prvý májový týždeň bol vítaný dážď, lebo bol predzvesťou dobrej úrody.

Pre predpoveď úrody bol však dôležitejší 15. máj, deň Žofie. Pokladal sa za najvhodnejší na siatie ľanu a konopí. K semenám týchto rastlín sa pridávali vianočné omrvinky, škrupiny z veľkonočných vajec, kropili sa svätenou vodou... Na Orave sial najvyšší člen rodiny, aby aj ľan narástol dlhý. Pred prácou sa mal rozsievať napíť silnej pálenky, aby bol ľan pevný.

Svätý Urban, ktorého sviatok pripadá na 25. mája, je patrónom vinohradníkov. Vo vinohradníckych regiónoch Slovenska patril tento deň k významným sviatkom. Početné kaplnky a sochy svätca vinohradníci ovíjali girlandami rozvinutej révy a k nohám mu kladli nádoby s vínom. Pri kaplnkách sa slúžili aj bohoslužby, po ktorých nasledovala veselica.

Ako na početných príkladoch duchovnej kultúry vidieť, májová zeleň najlepšie vyjadrovala túžbu roľníkov po prosperite ich pod-

Dožinkový sprievod. Horná Súča, J. Podolák, 1964.

nikania na pôde. Početné zvyky, pri ktorých mali rozhodujúcu magickú úlohu rastliny, dostali názov *májenie*. Termín máj vo význame zeleného stromu je celoeurópsky. Používali ho dokonca aj tie národy, ktoré neprevzali rímske názvy mesiacov. Najstaršia správa o tomto zvyku pochádza z roku 1255 a dokladá, že v Aachene stavali na 1. mája, na Turíce a na Jána pred kostol, radnicu a domy popredných mešťanov stromy ako prejav úcty a žičlivosti. Už od 15. storočia bolo postavenie mája pred dom dievčaťa znakom vážneho záujmu, ktorý mohol nadobudnúť aj právny význam. V tradičných roľníckych spoločenstvách bolo stavanie májov výsadou dospelých slobodných mužov, členov mládeneckých skupín. Stavali sa pred domami dievčat, ako aj pred domami richtára, krčmára, venčili sa i mosty. Obyvatelia si v tomto čase na dvere, obloky a pod strechu vešali vetvičky, ktoré mali chrániť dom pred búrkou a krupobitím.

Turíce boli v predkresťanskom období jedným z najvýznamnejších výročných sviatkov. Ťažisko turíčnych zvykov sa viazalo k vode, zeleni, dobytku a obilii. V roľníckych kultúrach bol výsledok práce hospodára závislý predovšetkým od počasia. Nedostatok vlahy alebo jej prebytok počas dlhotrvajúcich dažďov mohol zmaŕiť celé úsilie roľníka. Ten sa preto snažil rôznymi obetami nakloniť si démonov vôd. Prokopius už v 6. storočí napísal, že Slovania nad

Dunajom uctieľajú rieky, vodné víly a iné božstvá a prinášajú im obety. Tieto zvyky v dôsledku prísnych trestov postupne zanikali. V prvej polovici 20. storočia ich v duchovnej kultúre na Slovensku pripomína čistenie prameňov a studničiek, lebo podľa pretrvávajúcej predstavy bude chotár s nevyčistenými studničkami a prameňmi trpieť nedostatkom vlhky. Táto práca patrila tiež k povinnosti mladeneckých skupín (HORVÁTHOVÁ 1986: 213 - 214)

K turíčnym sviatkom patrili aj voľby turíčných kráľov a s nimi spojené zábavy. Podľa Jamesa Frasera treba hľadať pôvod tohto zvyku v raných štádiách roľníckej civilizácie, keď sa každoročne vyberali fyzicky zdatní mladenci, ktorí zosobňovali silu a vitalitu zeme (HORVÁTHOVÁ 1986: 215)

Obdobie okolo 21. júna poznáme ako letný slnovrat. Od nepamäti bolo spojené s obradmi, ktorých základným motívom bol kult slnka a ohňa. Ako dokladajú etnografické pramene, slávnosti letného slnovratu boli u Slovanov veľmi rozšírené. E. Horváthová na základe komparácií tvrdí, že na sklonku pohanstva svojou veľkoleposťou predstihovali podobné oslavy okolitých národov.

Dožinkový veniec. Detva. Bez autora, 1943.

Základnou zložkou týchto obradov bol oheň. Známe boli predovšetkým vatry, okolo ktorých ľudia spievali, tancovali, často ich aj preskakovali. Ohňu pripisovali magicko-očistnú a zdravotno-preventívnu funkciu. Druhou dôležitou zložkou slávností letného slnovratu bola voda. V niekdajšom rituálnom kúpaní všetkých účastníkov slávností má asi pôvod východoslovanský názov tohto sviatku – *kupala*. Staršie historické pramene naznačujú erotický charakter týchto hier a dávnejšie aj sexuálnu promiskuitu. E. Horváthová na základe analógií predpokladá, že išlo o magickú podporu plodnosti zeme. Obrady letného slnovratu však mali v konečnom dôsledku predovšetkým hospodárske ciele, veď slnko a počasie patrili k rozhodujúcim činiteľom úspešného podnikania roľníkov na pôde. Aj privolávanie dažďa v období letného slnovratu preto patrilo, predovšetkým u východných a južných Slovanov, k najstarším obradovým zložkám.

V kresťanskom kalendári bol 24. jún na počesť narodenia Jána Krstiteľa dňom Jána. Tento termín sa stal v obradovom cykle nášho vidieka súčasťou slnovratových zvykov. Známe sú jánske ohne, ktoré sa nazývali *Vajano* alebo *Sobotka*. Ich preskakovanie malo dávnejšie špecifický význam. Podľa ústnej tradície kedysi preskakovali mládenci vatry nahí, čo potvrdzuje ich rituálno-očistnú funkciu.

Ján Krstiteľ je patrónom pastierov. Tí preto považujú 24. jún za svoj sviatok. Okrem veľkých vatier si na salašoch pripravovali hostinu, na ktorej sa obyčajne jedla baranina uvarená v žinčici. Na kultúrne rastliny v tento deň mysleli viac roľníci. Na okolí Nitry rozložili na poli oheň, s horiacimi polenami obchádzali pole a nakoniec ich zahrabali medzi obilie, aby ho nenapadla sneť. Na Orave dávali do zeme zo svätajánskej vatry uhlíky, v Gemeri popol. Etnografický materiál dokladá veľmi veľa regionálnych podôb týchto zvykov.

Na konci leta sa stretávame v duchovnej kultúre s mnohými jednoduchými, často individuálne realizovanými obyčajovými úkonmi: na Jána sa nesmelo sadiť, okopávať, požičiavať si, prať a podobne. Spoločným menovateľom úkonov bolo zabezpečiť dobrú úrodu a prosperitu pre rodinu roľníka (HORVÁTHOVÁ 1986: 201 – 228)

Jeseň

Táto časť roka je v roľníckych kultúrach veľmi dôležitá. Je nielen vyvrcholením hospodárskeho roka roľníka, ale aj obrazom výsledku jeho práce. Zvyky tohto obdobia majú preto v celom výročnom cykle osobitný význam a sústreďujú sa predovšetkým na zber úrody. O starobylosti žatevných zvykov na našom území svedčí zápis anonymného arabského autora, ktorý podáva správu o ich existencii vo Veľkomoravskej ríši za čias vlády kráľa Svätopluka. Tieto, tzv. dožinkové zvyky majú svoj predkresťanský pôvod a v priebehu storočí prešli rôznymi zmenami. Stále sa však v nich zachovalo jadro – radosť z novej úrody a snaha zabezpečiť dostatok plodín aj v ďalšom hospodárskom roku. K zvykom patrili aj drobné poverové úkony. Žnice sa napríklad opásali okolo drieku povrieslom, aby boli fyzicky zdravé, a pri viazaní snopov dávali pozor, aby povrieslo nepukalo, lebo by privolalo búrku. V Gemeri odniesol hospodár prvý snop do stodoly obrátený stebami dopredu, aby myši nenašli klásky, keď bolo obilie vymlátené, rozhodili po stodole jednu hrst pre myši, jednu pre vtáctvo, pri skladaní snopov z prvého voza nikto nesmel prehovoriť, aby ich nepočuli myši, a podobne.

V úrodnejších oblastiach Slovenska bolo zvykom prvé zožaté obilie hneď vymlátiť a nechať zomlieť. Z novej múky sa pripravilo jedlo, o ktoré sa podelili so susedmi. Zmyslom tohto zvyku bola snaha zabezpečiť po celý rok toľko potravín, aby s nimi nielen vystačili, ale aby bol aj ich prebytok.

Rozsah dožinkových zvykov závisel často od toho, či žatevné práce zvládla rodina roľníka sama, alebo jej formou rodinnej a susedskej výpomoci pomáhali, resp. či hospodár mal najatých žencov. Osobitné zvyky sa sformovali na veľkostatkoch, kam prichádzali sezónni poľnohospodárski robotníci. Na konci žatevných prác uvlili žnice z klasov a poľných kvetov veniec, ktorý odovzdávali hospodárovi. Hotový veniec bol pokropený svätenou vodou a zavesený do komory. Obilie z neho malo magickú moc. Klásky z venca sa dávali do pierok svadobčanom, na Orave a Spiši ho zavesili na Štedrý večer nad stôl a zrno z neho dávali na celom území Slovenska do osiva. Z funkčno-genetického hľadiska má tento zvyk dvojaký pôvod. Pridávanie zrna z dožinkového venca vychádzalo z princípu parciálnej mágie. Veniec symbolizoval celú úrodu. Keď sa zrno z neho vrátilo späť do zeme, malo reprodukovať úrodu z predchádzajúceho roka.

Niektoré ďalšie dožinkové zvyky majú svoj pôvod ešte v pohanských obradoch – prvé plodiny boli vždy určené božstvám a démonom. Aj keď táto funkcia počas kresťanstva zanikla, návyk nepoužívať prvé plodiny bežným spôsobom bol už natoľko zakorenený, že ostal v tradícii duchovnej kultúry slovenského vidieka. Zotrval aj v obradnom pohostení žencov a žníc chlebom, ktorý mal byť pripravený už z novej múky (HORVÁTHOVÁ 1986: 234)

Obetný a rituálny charakter dožinkových vencov a slávností pod vplyvom kresťanstva a civilizácie postupne ustupoval, ale dožinkové zvyky pretrvali. Boli logickým uvoľnením z pracovného vypätia tohto, pre roľníka rozhodujúceho obdobia hospodárskeho roka.

Sviatkom, ktorým sa v jesennom období završoval hospodársky cyklus roľníckej práce, boli hody. Na Slovensku ich poznáme aj pod názvom hostina alebo pod termínom *kärmeš*, *kirmeš*, prevzatým z nemeckého jazykového prostredia. Vznik tohto sviatku a s ním spojenej hostiny sa často pripisuje podnetu zo strany cirkvi, lebo sa konal vo výročný deň farského kostola, prípadne na výročie patróna, ktorému bol kostol zasvätený. Porovnávacie štúdium starších historických prameňov však naznačuje, že hody boli pô-

Dožinkový sprievod. Horná Súča, J. Podolák, 1964.

vodne hostinou rodu, keď sa výsledky kolektívnej práce na poli, pri chove hospodárskych zvierat či po love rozdeľovali medzi jednotlivé rodiny. V podmienkach individuálneho hospodárenia pretrval tento kolektívny zvyk v takej podobe, že si obec zaplatila vola, barana, prípadne len kohúta. Zviera bolo usmrtené verejne a mäso z neho jedli spoločne. Ide nepochybne o pozostatok dávnych obiet spojených s rituálnou hostinou.

Slovanský etnografický materiál ukazuje, že hody boli medzníkom hospodárskeho výročného cyklu, sviatkami rodu a chotárneho spoločenstva, voči ktorému pôsobili ako zjednocujúci faktor. Na hodových oslavách sa nezúčastňovali len živí, ale aj mŕtvi príslušníci rodu. V ten deň sa slúžila omša venovaná pamiatke zosnulých. Obchôdzka okolo kostola a príľahlého cintorína bola iste súčasťou kultu mŕtvych predkov. Zloženie jedál, medzi ktorými nechýbali orechy, med, kaša a obradné druhy pečiva, potvrdzuje, že pôvodné zvyky sa spájali s rôznymi obetami božstvám a nadprirodzeným bytostiam. Pôvodná obradná a magická funkcia týchto zvykov postupne ustupovala spoločensko-zábavnej zložke.

S tradičnou roľníckou kultúrou však súvisia aj tzv. pastierske alebo valaské hody, ktoré sa konali na Mitra (26. októbra). V ten deň, po vyrovnaní sa s majiteľmi oviec, bola spoločná hostina, pred ktorou sviatočne oblečení pastieri navštívili kostol, kde obetovali syr a oštiepky. V rôznych regionálnych podobách sa *mitrovanie* na Slovensku zachovalo až do polovice 20. storočia (PROFANTOVÁ 1986: 229 – 243).

V tejto práci sa nemožno venovať všetkým zvykom, magickým praktikám a ich rôznym variantom, ktoré dokladajú poznatky o duchovnej kultúre na Slovensku. Boli však súčasťou roľníckej práce, v ktorej sa spájali poverčné prvky s tajuplnosťou magických slov, hospodárskou nevyhnutnosťou a dobovou agrárnou kultúrou. V duchovnej rovine bola roľnícka práca poznamenaná prítomnosťou Boha. Kresťan v roľníkovi ho prosil modlitbou o dobrú úrodu a prosperitu, pohan v ňom sa snažil magickými prostriedkami donútiť prírodu, aby konala podľa jeho predstáv a v jeho prospech.

Etnologické doklady o duchovnej kultúre roľníckej civilizácie hovoria o magických praktikách, ktoré siahajú do dávnej minulosti, ale aj o racionálnych skúsenostiach roľníka, ktoré získal pozorovaním vzájomne súvisiacich prírodných javov. Pri predpovedaní počasia pôsobili určité empirické poznatky, ktoré našli svoje vyjadrenie v pranostikách (PROFANTOVÁ 1986). Pomerne hodnoverné boli

predpovede o skorom či oneskorenom príchode zimy, o jej dĺžke a intenzite, odvodené od správania sa zvierat. Veľmi reálne bývali odhady úrody, ktoré vychádzali z mnohogeneračných skúseností a poznania vzájomných vzťahov medzi jednotlivými druhmi rastlín. Na rozdiel od rastlín, pri ktorých roľník dokázal veľa odpozorovať a vytyšiť, zákonitosti živočíšneho organizmu mu zostávali dlho tajomstvom. To zároveň vysvetľuje skutočnosť, prečo zvyky v tejto oblasti boli omnoho dlhšie súčasťou jeho viery.

Prastaré zvyky sa v priebehu storočí menili, často sa posúvali ich zmysel. Dávne tabu napríklad vylučovalo prítomnosť žien v agrárnych rituáloch, na druhej strane sa v európskej roľníckej kultúre presadili antické názory v prosperitnej mágii, kde sa využívala plodivá sila žien a ich spätosť s prírodou prostredníctvom menštruačného cyklu. Náznorným príkladom prepleťania kresťanskej viery a poverených predstáv je zvyk, známy po celej Európe, nechať na poli niekoľko nezožatých klasov alebo trocha ľanu. Táto obeta, ktorá mala zabezpečiť aj o rok dobrú úrodu, bola v rôznych krajinách a v rôznom čase adresovaná mýtickým bohom európskeho praveku a vegetačným démonom (Kornmutter, Holzfrau v Nemecku, sv. Ilja a Spas v Rusku, sv. Petronila v Čechách), ale takisto kresťanskému Bohu (PETRÁŇOVÍ 2000: 135)

Etnologické práce zachytávajú tradičné hospodárske zvyky v európskych krajinách na sklonku ich existencie. Aj na tak malom území, akým je Slovensko, bolo zaznamenaných množstvo miestnych modifikácií v názvoch i formách, ale väčšinou s rovnakou podstatou. Posledný snop pri žatve bez ohľadu na jeho názov a výzdobu bol všade symbolom konca žatevných prác i samotného hospodárskeho cyklu. Ním sa uzavrel kruh celoročného snaženia roľníka a jeho rodiny, ale zároveň sa v ňom skrýval aj počiatok nového cyklu, lebo zrna z neho vymlátené sa pridávalo do nového osiva. Posledný snop bol preto pre roľníka zárukou a symbolom nepretržitosti života. Pravidelne vykonávané hospodárske zvyky mali predovšetkým zbaviť roľníkov strachu z neúrody a hospodárskeho neúspechu. Mali zaistiť čo najväčšiu plodnosť rastlinám i dobytku (plodonosná mágia), čo najväčší úžitok v hospodárskom podnikaní (prosperitná mágia) a súčasne odvrátiť pôsobenie všetkých nečistých síl (ochranné a očistné obyčaje).

5. Sociálne, kultúrne a politické
súvislosti života vidieckych
spoločenstiev na Slovensku v druhej
polovici 20. storočia

Vývin kultúry v čase tvorí kultúrnu históriu. Aj keď spôsob života vidieckych spoločenstiev Slovenska prejavoval v minulosti veľkú stabilitu, predsa je to – ako každá kultúra – dynamický systém, ktorý odráža tak vnútorné tendencie svojho nositeľa, ako aj vonkajšie podnety, ktorým, ak chce prežiť, sa musí prispôbiť. A práve kvalitatívne zmeny vonkajších podmienok spôsobu života na Slovensku vyvolali diskontinuitu, ktorá sa prejavila aj v hodnote medzigeneračných vzťahov.

Vedné disciplíny skúmajúce v minulosti vidiecke spoločenstvá na Slovensku sa vo svojej poznávacej činnosti sústredili najmä na prírodné, historické, regionálno-etnické, ekonomicko-sociálne a technologické súvislosti vývinu materiálnej a sociálnej kultúry obyvateľov Slovenska. Priama politická kauzalita tohto procesu ostávala, často z pochopiteľných dôvodov, na periférii ich záujmu. Je však evidentné, že so stupňom civilizačného vývinu silnie aj vplyv politických rozhodnutí na vývin poľnohospodárstva i na myslenie a správanie sa ľudí spätých s poľnohospodárskou prvovýrobou, lebo štát (jeho politické a mocenské elity) majú tendenciu sociálny priestor zjednocovať a fungovanie jeho polí regulovať. Táto tendencia dosiahla na slovenskom vidieku svoj vrchol práve v druhej polovici 20. storočia a mala významný dopad na formovanie životných stratégií jednotlivcov i celých generácií spätých na Slovensku s poľnohospodárskou prvovýrobou.

Kolektivizácia poľnohospodárstva

Prvá polovica 20. storočia bola záverom kontinuálneho vývinu agrárnej kultúry i jej zodpovedajúcemu sociálnemu ekvivalentu – roľníckej rodiny a usporiadania spoločenstva obce. Spoločenské a politické zmeny po roku 1948 znamenali významnú diskontinuitu vo vývine agrárnej kultúry i v spôsobe života vidieckeho obyvateľstva. Ak chápeme princíp poľnohospodárskeho družstevníctva v intenciách názorov priekopníka tejto myšlienky na Slovensku S. Jurkoviča z polovice 19. storočia, t.j. ako spôsob zvyšovania efektívnosti poľnohospodárskej výroby a zlepšovania životných podmienok vidieckeho obyvateľstva, potom obdobie po roku 1948 bolo popretím tejto myšlienky. Kolektivizácia poľnohospodárstva, tak

ako ju presadzovali vtedajšie politické elity, bola pochopená ako problém politický a ekonomický. Nerešpektovali sa otázky sociálne, kultúrne, psychologické, ktoré mohli navyše ovplyvniť myslenie a konanie dedinského človeka. Družstevné poľnohospodárstvo sa preto vnímalo ako prejav agresivity, ktorá rozbíjala tradičné modely spôsobu života. V tejto súvislosti možno pripomenúť fenomén „zbezvýznamňovania“ postojov i konania človeka, charakteristický práve pre obdobie radikálnych spoločenských zlomkov (Lipták 1994).

Historik Ľ. Lipták túto etapu vývinu slovenskej spoločnosti charakterizoval ako klasickú ukážku sovietskeho politického modelu, v ktorom sa reálne existujúca dynamika moderných zmien deformovala do predstavy o možnosti ľubovoľnej akcelerácie. Tým sa poprela jedna z elementárnych skúseností ľudských dejín, že politické zmeny sa dajú uskutočniť za dni, ekonomické za roky, ale sociálne iba za desaťročia v rozmeroch niekoľkých generácií (Lipták 1999: 276). Spoločenským dôsledkom toho boli na jednej strane slabé ekonomické výsledky roľníckych družstiev a na druhej strane – čo bolo z hľadiska celkovej stratégie poľnohospodárskej politiky ešte horšie – stratilo v tom čase slovenské poľnohospodárstvo skoro celú prirodzenú generáciu poľnohospodárov. Spoločenská i finančná neatraktívnosť práce v poľnohospodárstve viedla k snahe uplatniť sa v mimoroľníckych zamestnaniach. Narušilo sa aj dovtedajšie spolužitie dedinského spoločenstva, ktoré sa často rozdelilo na družstevníkov a gazdov, čo prinášalo problémy v susedských i rodinných vzťahoch. Nepochopenie družstevnej myšlienky a ideologizácia hospodárskych otázok vidieka mali svoje dôsledky aj na formovanie životných stratégií jednotlivých generácií (Kráčkovský 2005).

V 70. a v 80. rokoch 20. storočia však nastúpil slovenský agrokomplex celkom pozitívny trend. Bol postavený na koncentrácii výroby, kapitálu, využívaní nových technológií a na dobrej kvalifikačnej úrovni pracovníkov v poľnohospodárskej prvovýrobe. Spôsob života na slovenskom vidieku dostal v tom čase dva významné znaky modernizácie – oslabenie zdedených, rodových, od individua značne nezávislých väzieb a ich nahradenie takými, kde bola kľúčovým znakom vlastná voľba. Táto rozšírená možnosť voľby sa prejavila aj pri možnosti zmeny zamestnania. Na to nadviazal ďalší znak modernizácie – vážnosť a význam racionálneho konania. Pri stále významnej tradičnej skúsenosti nadobúda novú závaž-

nosť vedecká organizácia výroby, vzdelanie, tvorba a sprostredkovanie informácií (LIPTÁK 1999: 270 – 271) To už tradičná agrárna kultúra a „múdrost otcov“ nemohli v plnej miere najmladšej generácii obyvateľov vidieka spojenej s poľnohospodárskou prvovýrobou poskytnúť. Táto „jednoduchá modernizácia“, ako ju nazýva Z. Bauman, je charakteristická práve pre industriálne obdobie vývinu spoločnosti, v ktorom sa Slovensko vtedy nachádzalo.

Slovenský vidiek tak v 70. a 80. rokoch 20. storočia absolvoval najpodstatnejšiu časť svojej modernizácie. Jej obdoba v Čechách sa uskutočnila už koncom 19. a začiatkom 20. storočia. Industrializácia krajiny, rozvoj vidieka i podpora kultúry sa uskutočnili na Slovensku v období budovania tzv. reálneho socializmu. Ako napísal vo svojej eseji R. Chmel, je to historický paradox, ktorý treba nielen pomenovať, ale najmä vysvetliť (CHMEL 2007: 29) To sú fakty, ktoré ešte aj dnes ovplyvňujú hodnotový svet staršej generácie jeho obyvateľov. Paradoxne aj tam, kde poľnohospodárske družstvá prežili a prosperujú, ale často aj tam, kde ekonomicky upadli a ostala po nich len nostalgia za sociálnymi istotami poskytovanými v minulosti.

Modernizácia obsahu práce roľníka priniesla v tomto období aj zmeny v charaktere práce družstevných roľníkov, t.j. ich nové sociálno-ekonomické postavenie vo výrobných vzťahoch. Moderné poľnohospodárske technológie znamenali koniec roľníckej „univerzálnosti“ a podnietili vznik nových profesií, ktoré si vyžadoval stále viac sofistikovaný charakter práce v poľnohospodárstve. Prinieslo to nielen rast poľnohospodárskej produkcie, ale aj zmeny v celom spôsobe života a myslení vidieckeho obyvateľstva.

Ak ostaneme pri terminológii P. Bourdieua (BOURDIEU 1998) potom práve v rovine „kultúrneho kapitálu“ dosiahol slovenský vidiek v 70. a 80. rokoch minulého storočia najvýznamnejší posun. Generácia detí bývalých súkromných roľníkov sa stotožnila s dovtedy len deklarovanými výhodami veľkovýrobných foriem poľnohospodárskej výroby a spolu so vzdelaním sa stali súčasťou jej hodnotových orientácií. Táto skutočnosť bola pravdepodobne rozhodujúca aj pri formovaní ich predstáv o vývoji slovenského poľnohospodárstva po roku 1989. Presunom záujmu roľníckej rodiny z „ekonomického kapitálu“ na „kultúrny kapitál“ získala najmladšia generácia vzdelanie, ktoré jej v existujúcom sociálnom priestore dávalo osvedčenie o novej kompetencii nielen vo vyštudovanom odbore, ale takisto v spoločenských vzťahoch.

V tradičnom rodinnom prostredí prevažovali pri prenose kultúrnych informácií v oblasti pracovnej aktivity priame osobné kontakty. Nový obsah práce vo veľkovýrobných podmienkach hospodárenia menil obsah a spôsob medzigeneračnej transmisie hodnôt agrárnej kultúry. Tá sa obohacovala o nové poznatky vedy a techniky, ktoré mladí ľudia už nemohli dostať od generácie svojich rodičov. Vo veľkovýrobných podmienkach družstevného poľnohospodárstva prestala byť práca s pôdou len tradovaním techník a skúseností overených predchádzajúcimi generáciami a stala sa dynamickým agrotechnickým procesom, s ktorým sa dokázala dorastajúca generácia vyrovnávať lepšie ako rodičia. To zvýšilo jej prestíž v očiach generácie rodičov a starých rodičov (aj keď sa to nie vždy verejne deklarovalo), ktorí mali možnosť presvedčiť sa o účinnosti moderných technických foriem práce v poľnohospodárstve a sami si už ťažko vedeli návrat k tradičným technikám predstaviť. Táto skutočnosť spolu so stratou majetkovej závislosti od pôdy emancipovala v tom čase generáciu detí vo vzťahu k rodičom. To oslabovalo pôvodné kultúrne tradície, ktorých poslaním bolo pripraviť jednotlivca na život v konkrétnom spoločenstve a urobiť z neho logického pokračovateľa rodičovských profesionálnych záujmov.

Mení sa postavenie jednotlivých aktérov na oboch osiach sociálneho priestoru (pozri BOURDIEU 1998: 15). Na rozdiel od hodnôt spoločenského (participácia na správe obecného spoločenstva) a ekonomického kapitálu (vlastníctvo pôdy, hospodárskych strojov, dobytky), ktoré boli v čase združstevňovania najviac vystavené tlaku spoločenských pomerov (a relatívne najľahšie boli nimi súvekým politickým elitám manipulovať), predstavovala zmena kultúrneho kapitálu kvalitatívne rozhodujúci a pozitívny prínos pre ďalší vývin spôsobu života slovenského vidieka.

Dekolektivizácia poľnohospodárstva

Obdobie po roku 1989 bolo na Slovensku ďalším významným predelom v živote ľudí spätých s poľnohospodárskou prvovýrobou. V rokoch 1990 – 1991 sa uskutočnili rýchle transformačné kroky, čím sa dosiahol zásadný zlom pri prechode od centrálne plánova-

ného hospodárstva k trhovému. Boli prijaté nové zákony založené na novom pohľade na vlastníctvo – zákony o reštitúciách a mimosúdnych rehabilitáciách, zákony o pôde a o navrátení majetku cirkvám. Zákon o malej privatizácii umožnil presun majetku v hodnote niekoľkých desiatok miliárd korún zo štátneho do súkromného vlastníctva. Začiatkom roka 1991 bol schválený zákon o veľkej privatizácii, ktorého realizácia v praxi priniesla rozmach súkromného vlastníctva a vytvorila podmienky na prechod od štátneho plánovania k trhovému hospodárstvu. Privatizácia však nemala pre vtedajšie politické elity len čisto ekonomický rozmer, stala sa pre nich dôležitou politickou zárukou nezvratnosti nastúpených zmien (MIKLOŠ 1995: 89)

Na počiatku tohto politicko-ekonomického procesu sa na slovenskom vidieku očakávalo, že vývoj v poľnohospodárstve nebude pokračovať idealizáciou predsocialistickej minulosti, ale anticipatívnou agrárnou politikou, ktorá dá tomuto výrobnému odvetviu víziu pre 21. storočie. Žiaľ, synergický efekt, ktorý sa mohol dosiahnuť zosúladením záujmov družstevníkov, fyzických osôb, ktoré mali v družstvách majetok, a vtedajších, ešte federálnych politikov, sa nepodarilo dosiahnuť.

Pokus rozbiť poľnohospodárske družstvá zo zákona, blokačný paragraf, ktorý ich vylúčil z malej privatizácie, exekučný zákon, ktorý umožňoval exekvovať základné strojové vybavenie družstiev a plemenné stáda, spolu s ideologickým akcentovaním individuálneho súkromného vlastníctva dávajú za pravdu tým, ktorí tvrdia, že vtedajšia politika sa nezamerala na vyššiu efektívnosť produkcie v poľnohospodárstve, ale na vytvorenie určitej sociálnej situácie na slovenskom vidieku.

Tak ako boli kulaci neprijateľní pre ortodoxných predstaviteľov komunistického režimu v 50. rokoch minulého storočia, stali sa pre mnohých predstaviteľov postkomunistického obdobia úspešné poľnohospodárske družstvá nežiaducim symbolom socializmu. Pokusy zamerané na rozbitie družstiev ráтали s reštitučným entuziazmom bývalých súkromných roľníkov. Verili, že slovenský roľník sa vráti k individuálnemu hospodáreniu na rodinnej farme. Zabudli si však položiť otázku, k akým rodinným farmám sa slovenskí roľníci mali vrátiť.

Situácia na slovenskom vidieku, predovšetkým v horských a podhorských oblastiach, bola v prvej polovici 20. storočia hospodársky i sociálne veľmi zlá. Na ilustráciu: oravský župan vo svojom

hlásení z roku 1921 píše: „Rozkúskovanosť zemí ide tak ďaleko, že päť-šesť jutrový majetok je rozparcelovaný na tridsať i viac zemičiek. Tu potom nemôže byť záujem o pokrok, lebo ho na malých zemičkách ani nemožno zavádzať.“ (LAVKOVSKÝ 1993: 441) Tento stav vygeneroval aj rôzne formy dedenia pôdy: napríklad v obci Telgárt si dedičia nerozdelili pozemky do trvalého vlastníctva, ale v 6- až 12-ročných intervaloch sa striedali v ich držbe. Tento systém si vynútila situácia, že pozemky už nebolo možno ďalej deliť, ak na nich chceli dosiahnuť aspoň potrebnú úrodu. V dôsledku striedavej držby pôdy sa znižovala zodpovednosť za jej skvalitňovanie (LAVKOVSKÝ 2006: 128)

Jedným z dôvodov drobenia poľnohospodárskej pôdy, často až na neefektívnu veľkosť, bolo uhorské dedičské právo, ktoré uznávalo rovnú a reálnu deľbu rodičovského majetku medzi synmi. Poľnohospodárska pôda roztrieštená do dvanásť miliónov parciel, slabá vybavenosť hospodárstiev poľnohospodárskou technikou, rozdiel vo vzdelanostnej úrovni obyvateľstva a právnych úpravách dedenia pôdy, ktoré boli za čias Rakúsko-Uhorska na Slovensku iné ako v Čechách, ako aj horšie produkčné podmienky zapríčinili existenciu veľkého množstva malých roľníkov a domkárov, ktorí nemohli na Slovensku vytvoriť takú situáciu, akú vytvoril napríklad stredný roľnícky stav v Čechách.

Diametrálne odlišná bola situácia v Čechách aj z historického hľadiska. Vzťah k pôde, k vlastnej zemi, k jej prírode a krajine je spoločným znakom celej európskej roľníckej civilizácie. Tento vzťah sa v českej spoločnosti precíťoval ešte o niečo silnejšie. Vzťah k pôde, zemi a krajine tak nahrádzal vzťah k vlastnej politickej samostatnosti, ktorá sa uskutočnila až vznikom Československej republiky koncom roka 1918. Pozemková reforma v roku 1920 vygenerovala v Čechách silný stredný roľnícky stav. Bola to sociálna skupina, ktorá početne narástla a politicky dozrela a ktorá bola schopná zaistiť v Čechách pokračovanie vývoja európskej rurálnej komunity, ovplyvňovať vývoj krajiny i ľudí (LAPKA-GOTTLIEB 2000: 37, 47)

K paradoxom našich novodobých dejín patrí skutočnosť, že historicky máme len minimálnu skúsenosť so súkromným majetkom. Chýba nám skúsenosť, ktorú získali naši historickejší susedia. Tí mali svoju národnú šľachtu, aristokraciu a bohaté meštianstvo (CHMEL 2007: 29 - 30) Družstevné vlastníctvo v poľnohospodárstve bolo po desaťročia svojej existencie vlastne jedinou historickou

skúsenosťou obyvateľov slovenského vidieka v narábaní s veľkým majetkom.

Politické elity na Slovensku si po roku 1989 neuvedomili ani dve ďalšie významné okolnosti:

1. že návrat k hospodáreniu na farmách západoeurópskeho typu nie je v našich podmienkach možný, lebo takýto typ organizácie poľnohospodárskej výroby tu nebol ani v predsocialistickom období. Reštituované výmery poľnohospodárskej pôdy to ekonomicky neumožňovali, nedostatok finančného kapitálu, vysoké úrokové sadzby a legislatívna neschopnosť ponovembrových vlád vyriešiť otázky vlastníctva pôdneho fondu boli ďalšími limitmi v podnikaní tohto druhu;
2. ľudia, ktorí mohli byť v tomto podnikaní úspešní, často synovia bývalých súkromných roľníkov, už dávno svojím vzdelaním, skúsenosťami a ambíciami prerástli dimenzie malej rodinnej farmy. Práve vtedajšími spoločenskými pomermi spôsobovaný únik príslušníkov podnikateľsky orientovanej elity z poľnohospodárstva možno považovať za jednu z najväčších strát v agrárnom sektore.

Aj tu sa poprela už citovaná elementárna skúsenosť ľudských dejín, že politické zmeny sa dajú uskutočniť za niekoľko dní, ekonomické za roky a sociálne za desaťročia. Ťažko si preto predstaviť mieru „reštitučného entuziazmu“, ktorý by masovo vyvolával chuť u obyvateľov vidieka hospodáriť na rodinných hospodárstvách s výmerami niekoľkých hektárov pôdy. Videli sme však pri našich výskumoch sociálnu núdzu, ktorá ich k tomu prinútila. Žiaľ, stalo sa skutočnosťou, že sociológovia v niektorých regiónoch Slovenska už avizujú rôzne formy chudoby, ktorá môže prerásť až do dedičnej biedy (BUCHTA 1995)

Obdobie po roku 1990 zmenilo obraz slovenského poľnohospodárstva. Namiesto niekdajších 600 roľníckych družstiev a niekoľkých desiatok štátnych majetkov nám vyhodnotenie Štrukturálneho cenzu fariem ukázalo, že na Slovensku máme vyše 7 000 poľnohospodárskych fariem, ale takmer 64 000 domácností spĺňalo podmienky európskeho štatútu farmy. Kto sú tí ľudia? Ako spájajú svoje osobné predstavy s prácou v poľnohospodárstve? Väčšina z nich pred sčítaním určite nevedela, že stačí chovať dve ošípané alebo päťdesiat sliepok, aby boli v EÚ považovaní za farmárov. Ani v štatistike si netreba myliť „sociálny pud sebazáchovy“, vyplývajúci z pocitu sociálnej degradácie nezamestnaného robotníka, so

snahou byť farmárom na jednom hektári poľnohospodárskej pôdy. Malé rodinné farmy, fungujúce na samozásobiteľskom princípe, sú v súčasnosti na Slovensku ochotní prevádzkovať len ľudia v dôchodkovom veku, nezamestnaní, prípadne kovorolníci s nízkymi príjmami. Takýto status roľníka v 21. storočí je pre vývin slovenského vidieka nielen ekonomicky neproduktívny, ale aj sociálne dehonestujúci.

Sociálny systém vidieckej komunity na Slovensku bol ešte na začiatku 20. storočia prevažne súhrnom roľníckych rodín (hospodárstiev), medzi ktorými prebiehali rôzne výmeny. Tie boli kombináciou komunitného a trhového modelu. Tento princíp si slovenský vidiek uchoval i v období družstevného poľnohospodárstva (susedská a príbuzenská pomoc, záhumienky, výpomoc družstiev pri individuálnych ekonomických aktivitách ich členov) a jeho pozitíva staršie generácie obyvateľov oceňujú aj dnes.

Zatiaľ čo kombinácia komunitného a trhového modelu bola v tradičnom roľníckom prostredí veľmi vyvážená, dnešná moderná spoločnosť je organizovaná na toku objednaných a zaplatených služieb. Potrebuje autonómne subjekty, pre ktoré nie je dôležité, či sú integrovaní v nejakej sieti sociálnych väzieb, alebo existujú izolovane (KELLER 2003: 151). Spoločnosť svojim aktérom slobodne umožňuje voľiť si životné stratégie a realizovať ich. Výsledkom sú jednotlivci emancipovaní od sociálnych tlakov natoľko, že už nepociťujú potrebu prispievať k fungovaniu sociálna. Štát svojimi individualizovanými sociálnymi právami umožňuje každej fyzickej i právnickej osobe byť nezávislým od rodinných či komunitných väzieb (BECK 2004).

Tak ako sa menili podmienky poľnohospodárskej výroby, menili sa aj pozície poľnohospodárskych podnikov v spôsobe života generácií na slovenskom vidieku. Poľnohospodárskedružstvá mali v období socializmu významné postavenie nielen v ekonomickej oblasti, ale aj v sociálnych a kultúrnych kontextoch lokálneho spôsobu života. Boli to faktory, ktoré ovplyvňovali hodnotový svet všetkých generácií. Taká agrofilantropia sa však v súčasnosti na slovenskom vidieku prejavuje minimálne.

Každá spoločnosť má svoje hodnoty, ktoré sú podmienené existujúcimi kultúrnymi, hospodársko-sociálnymi, ale aj politickými súvislosťami. Tie spolu vytvárajú systém hodnôt, ktorý v konečnom dôsledku určuje motivácie a aktivity jednotlivcov i celých generácií. Tak to bolo aj po roku 1989. V období rokov 1990 – 2000 klesala úro-

veľ slovenského poľnohospodárstva. Ako ukázali aj naše výskumy socio-ekonomických premien slovenského vidieka (KLANGLOVÁ a kol. 2005), v tomto období sa zvyšovali plochy neosiatej pôdy, vyklčovalo sa veľa sádov a viníc, znížili sa stavy dobytká a parametre úžitkovosti zvierat. Úmerne tomu klesal i záujem nastupujúcej generácie obyvateľov vidieka spájať svoje predstavy o profesionálnom živote s prácou v poľnohospodárstve.

Po roku 1989 sa veľa hovorilo i písalo – a celkom oprávnené – o tom, ako sa kolektivizáciou poľnohospodárstva stávali roľníci zamestnancami, ktorí strácali vlastnícky i realizačný vzťah k pôde i k hospodárskym zvieratám. Už menej sa poukazovalo na fakt, že vo veľkých štátnych a družstevných podnikoch sa museli ľudia naučiť hospodáriť na výmerách, aké si priemerný západoeurópsky farmár nevie ani predstaviť. Nie je preto náhoda, že sa v súčasnosti objavujú na Slovensku manažéri, ktorí vo veľkovýrobných družstevných, ale aj v súkromných poľnohospodárskych podnikoch dokážu úspešne konkurovať v podmienkach spoločnej poľnohospodárskej politiky EÚ. Tie sú aj dnes chrbtovou kosťou slovenského poľnohospodárstva. Malé, podkapitalizované rodinné farmy s charakteristickým životným štýlom nezodpovedajú kritériám súčasného civilizačného vývoja, a nie sú preto ani náplňou životných stratégií mladých ľudí. Namiesto podnikania na pôde odchádzajú za prácou do miest či zahraničia. Vidiek na Slovensku sa odchodom mladých vyľudňuje a starne. Možno iba súhlasiť s varovaním ekológa, že pôda, ktorú nemá kto obrábať, stráca druhovú bohatosť ustálenú za stáročia, počas ktorých ju človek využíval. To, čo dnes zarastá krovínami, možno bude potrebné v neďalekej budúcnosti klčovať a rekultivovať na poľnohospodársku pôdu.

Dve zásadné spoločenské diskontinuity (1948, 1989) znamenali v kultúrnej histórii Slovenska prevrstvenie hodnôt a noriem. Striedanie politických, mocenských i intelektuálnych elít často znamenalo paralelnú existenciu dvoch hodnotových systémov – oficiálnej ideológie a hodnotového sveta konkrétného spoločenstva. Makrosociálne zmeny však nepôsobia s okamžitou platnosťou. V prechodnom období nastáva konflikt hodnôt. Ten následne vystrieda nová kontinuita (RATICA 1991: 4) lebo len ona môže zabezpečiť stabilitu daného

sociokultúrneho systému. Pritom si každá generácia z existujúcich hodnôt vyberá len tie, ktoré sú pre ňu aktuálne. Niektoré – B. Beneš ich nazval „etnografické“ (BENEŠ 2000: 78) – dosahujú prekvapujúcu stabilitu a nemennosť. Sú formulované ako základné životné pravidlá. Na druhej strane kultúrne javy, ktoré majú ekonomický či technologický charakter, sú viac náchylné k inováciám. Osobitne keď sa na ich formovaní podieľali i mimorodinné a mimolokálne skupiny – napr. zamestnanecké či vzdelávacie inštitúcie.

Obe diskontinuity vývinu slovenského vidieka v druhej polovici 20. storočia ukázali, že generácie jeho obyvateľov spätých s poľnohospodárskou prvovýrobou neboli pripravené na radikálnu zmenu, ktorú im politici nastražili. Obe diskontinuity znamenali „rozkolísanie“ ich hodnotového systému a boli spojené s procesom „zbezvýznamňovania“ celých spoločenských a generačných vrstiev, ktorým zobrali zmysel a význam ich predtým prežitých životov. Takto sa znehodnocovali spoločenské ciele, ku ktorým smerovali ich individuálne životné snaženia. Ekonomické reformy spojené s oboma diskontinuitami často pripravili postihnuté generácie aj o celoživotné úspory a majetok. Priniesli preto veľa ľudských sklamaní a tragédií, ktorých dôsledkom bola rezignácia, často prechádzajúca až do celospoločenskej apatie. Jednotlivec i celé sociálne skupiny sa ocitli v novom sociálnom priestore, kde sa predchádzajúce hodnoty ukázali ako prekonané, irelevantné, skrátka „bezvýznamné“ (ALIJEVOVÁ 1994: 207 – 211). Hľadanie novej kontinuity tradícií a s ním spojený vzostup sociálnej signifikantnosti novej generácie bol zložitý a dlhotrvajúci proces. V oboch prípadoch sa potvrdila platnosť L. Liptákom citovanej skúsenosti ľudských dejín, že politické zmeny sa dajú uskutočniť za dni, ekonomické za roky, ale sociálne iba za desaťročia v rozmeroch niekoľkých generácií.

Záver

(Etnicita a civilizačné trendy
v materiálnej kultúre)

Tradičná ľudová kultúra, pokiaľ jej to historické a sociálno-hospodárske podmienky vývinu dovoľovali, sa vyznačovala veľkou stabilitou svojho kultúrneho systému. Kultúrne vzory a istú normatívnosť v spôsobe života tradičných vidieckych komunít v ich kontinuitnom vývine však často narušovali rôzne historické či kultúrne fenomény, ktoré obyčajne urýchlňovali vývoj; buď prispievali k rozmanitosti ľudskej kultúry v danom regióne, alebo ju unifikovali. K tým prvým patria napríklad enklávy príslušníkov slovenského etnika v priestore tzv. Dolnej zeme, k tým druhým civilizačné trendy v materiálnej kultúre.

Proces kultúrnej adaptácie slovenských kolonistov na nové životné podmienky Dolnej zeme nebol kultúrnou deštrukciou. Odohrával sa v otvorenom kultúrnom systéme a na racionálnom základe. Prenos kultúrnych informácií bol selektívny, schopný prispôbiť sa potrebám a zvládnuť svoje materiálne prostredie. V tomto procese stále viac strácala predovšetkým materiálna kultúra Slovákov svoje miesto v ich kultúrnej identifikácii ako etnického spoločenstva. Výsledkom kultúrneho dialógu, do ktorého vstúpili dolnozemskí Slováci s majoritným spoločenstvom a ostatnými etnickými menšinami, bola spoločná materiálna kultúra, v ktorej si etnický potenciál často uchovala len terminológia. Priaznivé hospodárske a spoločenské pomery na Dolnej zemi pomohli slovenským kolonistom veľmi rýchlo prekonať rozdiely medzi ich pôvodnou materiálnou kultúrou a tou, ktorú bolo potrebné budovať na organizovanie ich nového životného prostredia.

O význame vplyvu civilizačných trendov v materiálnej kultúre sa môžeme presvedčiť na príklade slovenských vystažovalcov na území Maďarska, Rumunska a bývalej Juhoslávie v porovnaní s vystažovalcami do krajín západnej Európy a zámoria. Z pohľadu spôsobu života a kultúry slovenských emigrantov prvej a druhej skupiny je podstatný rozdiel v tom, že príslušníci slovenských enkláv v oblasti Dolnej zeme ostali verní tradičnému roľníckemu spôsobu života, kým západoeurópske a zámorské vystažovalectvo smerovalo za prácou do mimoroľníckych zamestnaní. Trh práce so svojimi profesijnými požiadavkami a s nim spojená pracovná fluktuácia spôsobili rozpad väčších enkláv na malé diaspóry a jednotlivé rodiny, v ktorých pomerne rýchlo zanikali prvky tradičného spôsobu života. Už v prvej generácii sa začal proces ich akulturácie, a to predovšetkým v rovine materiálnej kultúry.

Dolnozemskí Slováci sa prispôsobili novým pomerom. Pri stavbe svojich usadlostí namiesto archaických stavebných techník a materiálov začali používať surovú a pálenú tehlu, namiesto slamou pokrývali strechy pálenou škridlou a priestorové členenie obytného domu i usporiadanie hospodárskych stavieb prispôobili svojmu dolnozemskému okoliu. Zmeny nastali takisto v tradičnom odevu, ktorý sa už začiatkom 20. storočia výrazne pomeštil. Pomeštenie neznamenovalo len nové druhy priemyselne vyrábaných materiálov na jeho ušitie, ale najmä zmeny v strihoch, predovšetkým čo sa týka vrchného odevu. Podobne pozitívne možno hodnotiť zmeny v strave dolnozemských Slovákov. Lepšie hospodárske podmienky im umožnili využívať viac a rôznorodejších potravín. Jedlo bolo preto nielen výdatnejšie, ale aj pestrejšie. V stravovaní sa naučili používať nové potraviny (kukurica, paradajky, paprika, mäsové výrobky). Spolu s tým prenikali aj do ich agrárnej kultúry a ľudovej terminológie. V stravovaní im však ostalo veľa tradičných jedál, pochádzajúcich z kultúrneho dedičstva, ktoré si slovenské gazdinky priniesli so sebou zo Slovenska (KOVÁČ 2002, STOLIČNÁ 2002).

V každodennom styku sa tu Slováci stretávali s príslušníkmi maďarského, srbského, rumunského, bulharského a ďalších etník. „Ich styk bol vzájomne naliehavý, z hľadiska existenčného uplatnenia nevyhnutný a rentabilný. Požiadavky nového prostredia sa nepochybne dostávali i do rozporu so spôsobmi výroby a spoločenskými zvyklosťami, ktoré sa tradovali v starej vlasti. Mnohé z nich mali v novom prostredí len hodnotu tradície“ (ČOLC 1971: 67).

Tento proces vzájomného ovplyvňovania vo sférach materiálneho, sociálneho a duchovného života slovenských vysťahovalcov vníma J. Botík ako akulturáciu, dokonca transkulturáciu, keďže často mohol byť i viacsmerný (Botík 2007: 187). Z kvalitatívnej línie adaptácia – akulturácia – asimilácia je pre vývin agrárnej kultúry Slovákov v tomto multikultúrnom prostredí vhodnejší termín adaptácia. Prispôbenie sa etnického spoločenstva zmeneným podmienkam spôsobu života bez toho, aby sa zmenila jeho kultúra a etnická podstata, chápeme ako schopnosť kultúrnej adaptácie (príkladom kvalitatívne vyššieho stupňa tohto procesu – akulturácie – môže byť prevzatie agrárnej kultúry Slovanov Maďarmi v období arpádovského Uhorska). Sám J. Botík na inom mieste píše, že dolnozemskí Slováci sa ako celok vyznačovali viacerými spoločnými črtami, ktoré najlepšie vystihuje označenie *sedliacky*

sveť (BOTÍK 2007: 179, pozri i SIRÁCKÝ 1975: 150) súvisí to so skutočnosťou, že slovenskí vystažovalci smerujúci na Dolnú zem sa grupovali výlučne z radov roľníckeho obyvateľstva. Ich hlavným zamestnaním a základným zdrojom obživy ostalo aj v novom prostredí poľnohospodárstvo. Z agrárnej kultúry si uchovali všetky prvky, ktoré boli kompatibilné s ich novým hospodárením.

Výsledky etnokultúrneho vývinu Slovákov v inoetnickom prostredí boli závislé predovšetkým od spôsobu života. Poľnohospodárstvo a chov hospodárskych zvierat patril medzi tie prejavy ich tradičnej kultúry, ktoré mali v minulosti pri uspokojovaní potrieb rodín slovenských menšín rozhodujúce miesto. Nedostatok mimo-roľníckych zamestnaní a samozásobiteľský princíp organizácie ich hospodárskeho života spôsobili, že všetko, čo súviselo s vlastníctvom pôdy, hospodárskych zvierat i schopnosťou racionálne viesť hospodárstvo a domácnosť, dostávalo v ich hodnotovom rebríčku vysoké hodnotenie. Vedomosti, ktoré prestavovala ich tradičná kultúra, boli dôležitou devízou v spôsobe života.

V prostredí agrárnych sociálnych skupín (roľnícka rodina, spoločenstvo obce) tieto hodnoty kultúry petrifikovala tradícia, odovzdávali a kontrolovali sa z generácie na generáciu a tvorili v geografickom priestore nielen základ kultúrnej rôznorodosti, ale aj vnútornej stability týchto sociálnych skupín.

Tento sociálno-hospodársky mechanizmus mohol fungovať len vtedy, ak rodina dokázala dostatočne saturevať svoje základné životné potreby. Na plnenie takýchto sociálno-ekonomických predpokladov bola usposobená i organizácia rodinného života. V nej sa vyprofilované úlohy a postavenie jednotlivých členov v podstate brali ako normy, ktoré sa vštepovali už pri výchove detí. To sa prejavilo aj v medzigeneračnom odovzdávaní kultúrnych hodnôt a z nich vyplývajúcich životných stratégií, lebo aj tradičné roľnícke spoločenstvo realizovalo svoje predstavy vždy v konkrétnej sociálnej situácii. Princípy, ktoré sa v tejto súvislosti vštepovali deťom a ktoré rešpektovali aj dospelí, boli vlastne prejavom akejsi „roľníckej ideológie“ – t. j. súboru sformulovaných predstáv o usporiadaní ich spoločnosti.

To sú tie kvalitatívne atribúty *sedliackeho sveta*, ktoré slovenským roľníkom na Dolnej zemi ostali. Zaradenie novej plodiny do osevného postupu a prijatie nového tvaru už poznaného poľnohospodárskeho náradia, ktoré viac vyhovovalo miestnym pôdno-klimatickým podmienkam, boli len kvantitatívnymi zmenami

– schopnosťou adaptovať sa na nové výrobné podmienky. Okrem toho si musíme uvedomiť, že slovenskí kolonisti neprichádzali do oblastí s vysokým stupňom agrárnej kultúry. Ako ukazujú historické doklady, najrozšírenejším spôsobom hospodárenia v čase ich príchodu tu bolo extenzívne pastierstvo (COMBOŠ 2008: 11)

Agrárna kultúra na Dolnej zemi, tak ako ju zachytávajú etnografické pramene z konca 19. a prvej polovice 20. storočia, je spoločnou agrárnou kultúrou všetkých etnických spoločenstiev. Má synkretický charakter. Nachádzame v nej prvky tradičných kultúr jednotlivých etnických spoločenstiev, ale aj modernizačných inovácií, ktoré zodpovedali civilizačnému vývinu a hospodársko-sociálnym podmienkam jednotlivých oblastí Dolnej zeme.

Tradícia, ako kvalitatívna kategória kultúrnych hodnôt koncentrovaných v kolektívnom vedomí ľudí a odkazovaných z generácie na generáciu, je nevyhnutnou podmienkou existencie každého etnického spoločenstva. Napriek tomu sa v prostredí slovenských minorít veľmi rýchlo zabúdali informácie o javoch kultúry, ktoré prestávajú plniť svoju reálnu funkciu v každodennom živote. Aby nevystupovala tradícia v sociálnom organizme ako konzervatívna sila, vyberá si z nej nastupujúca generácia tie kultúrne javy, ktoré v spôsobe život zodpovedajú jej predstavám.

Každé obdobie spoločenského vývinu stavia pred ľudí nové ideály hodnôt, ktoré sa potom usilujú plniť (PIŘANDA 1978). Tento dynamický proces kultúry spočíva v tom, že sa kultúrne hodnoty prispôbujú potrebám a možnostiam spoločnosti, v ktorej vznikajú a ktorú súčasne spoluvytvárajú. Kultúrne hodnoty sa menia a rastú vo svojej zložitosti a sofistikovanosti inováciami. Tie sú dvojakého druhu: buď vznikajú vo vnútri kultúry, alebo prichádzajú zvonku ako kultúrne výpožičky. Všeobecne sú inovácie, ktoré vznikli vo vnútri kultúry, pokladané za hlavné činitele rastu kultúry, zatiaľ čo kultúrne výpožičky len za druhotný zdroj jej rastu. V skutočnosti sú oba druhy inovácií pre rozvoj kultúry rovnako dôležité (PÍŠIL 1997).

Kultúrna diverzita je dôkazom schopnosti ľudskej civilizácie adaptovať sa na konkrétne životné podmienky. Pre udržateľnosť života je taká dôležitá ako diverzita prírodná. Vďaka historickým, prírodným a hospodársko-sociálnym podmienkam sa však kultúry rôznych národov poprepájali vzájomnými vplyvmi a vykazujú veľa zhodných prejavov. Napriek tomu, že kultúrne hodnoty tradičných roľníckych spoločenstiev, odovzdávané z generácie na generáciu, tvorili v minulosti základ kultúrnej diverzity, prebiehalo aj kultúr-

ne zblížovanie s inými etnickými spoločenstvami. To bola situácia dolnozemských Slovákov, ktorí si v multietnickom prostredí Dolnej zeme museli na kultúrnom základe privezenom zo Slovenska vytvoriť taký životný model, ktorý im dával reálne šance prežiť v nových podmienkach.

Slováci na Dolnej zemi dokázali vo svojej histórii vysoký stupeň kultúrnej gramotnosti – schopnosti existovať v danom materiálnom a sociálnom priestore. Svoje kultúrne kompetencie získané ešte v pôvodnom prostredí na Slovensku dokázali efektívne aplikovať v praxi aj v multietnickom a multikultúrnom prostredí Dolnej zeme. Efektívne sa tu zapájali do všetkých potrebných aktivít, ktoré viedli k materiálnej, sociálnej i duchovnej saturácii potrieb jednotlivcov i celých sociálnych skupín. Sama kultúra však nikdy nevystačí len so svojou minulosťou, musí sa obnovovať stále novou kreativitou. Kultúrne dedičstvo je len jej predpokladom. Až kreativita zabezpečuje adaptáciu tejto formy kultúrnej identity na nové materiálne a sociálne podmienky.

Agrárne kultúry etnických spoločenstiev žijúcich na Dolnej zemi dokázali vytvoriť synergický efekt – agrárnu kultúru, ktorá bola porovnateľná s úrovňou agrárnych kultúr európskych krajín. Aj agrárna kultúra má vo svojej podstate schopnosť vyberať si informácie z okolitého prostredia. Je podmienená rozmanitosťou, ale zároveň obsahuje všetko, čo potrebuje na budovanie celkov. Práve agrárna kultúra strácala v kontaktoch zónach rôznych kultúr medzi prvými svoje etnické špecifiká a stávala sa výslednicou konkrétnych prírodných historických a hospodársko-sociálnych podmienok.

Príkladom môže byť tradičná ľudová kultúra horských oblastí Slovenska, ktoré v minulosti tvorili nielen geografickú, ale aj kultúrnu zónu, ktorá zasahovala od severnej Moravy cez južné Poľsko, Ukrajinu až na Balkánsky polostrov. Rovnaké prírodné, historické podmienky a malý hospodársky potenciál tohto územia sa prejavil regresívne aj vo vývine materiálnej kultúry. Toto územie tvorilo v minulosti civilizačnú perifériu Európy, čo sa odrazilo v spôsobe života tu žijúcich obyvateľov. To sú faktory, ktoré spájali spôsob života všetkých etnických spoločenstiev žijúcich v tomto regióne. Ukázalo sa, že rovnaké prírodné, historické a hospodárske podmienky si vyžadovali aj rovnaké postupy pri organizovaní ich materiálnej kultúry. V tomto procese kultúrneho zblížovania či spoločného kultúrneho vývinu, si najväčší potenciál uchovala ter-

minológia. To je prípad južných oblastí Slovenska, ktoré boli spolu s Rakúskom, Maďarskom, Moravou, Srbskom a Chorvátskom súčasťou panónsko-potiskej kultúrnej oblasti, od praveku formovanej ako prechodná zóna. V nej jednotlivé etnické kultúry absorbovali rôzne elementy, vzájomne sa obohacovali a rozvíjali (VÍJALEC 1992).

Na druhej strane každodenný život v etnicky zmiešaných lokalitách dokazuje, že etnická identita ako istý druh kolektívnej identity ľudí má aj v súčasnosti svoj význam. Hľadať a vysvetľovať tieto „všeobecné a zvláštne“ prejavy v tradičnej kultúre Slovákov, ich hodnotenie vlastnými nositeľmi na jednej strane a vzájomné obohacovanie sa tradíciami ostatných etnických spoločenstiev na strane druhej – v tom vidíme hlavný zmysel a prínos etnologických štúdií v tejto problematike.

Literatúra

- ALIJEVOVÁ, D., 1994: „Zbezvýznamňovanie“ ľudského života ako generačný problém. In: *Sociológia*, 26, č. 3, s. 207 – 217.
- ARATÓ, E., 1953: K hospodárskym dejinám Slovenska od roku 1849 – 1900. *Historický časopis* 1, s. 229 – 278, s. 431 – 504.
- BALOGH, I., 1964: Das Einbringen des Getreides in Karpatenbecken im 16. – 19. Jahrhundert. In: *Acta Ethnographica*, 13, s. 369 – 491.
- BALOGH, I., 1972: Geräte und Verfahren der Ernte in den zentralen Gebietendes Karpatenbeckens im 19. Jahrhundert. In: *Getreidebau in Ost- und Mitteleuropa*. Budapest : Akadémiai kiadó, ed. I. Balassa, s. 529 – 559.
- BAUER, W., 1974: Grassense II. – Bezeichnung für den Sensenstiel. In: *Österreichischer Volkskundeatlas, 5. Lieferung*. Wien.
- BAUCH, V., 1984: Dve etapy života slovenskej dediny. Bratislava : VEDA.
- BAUMAN, Z., 2002: *Úvahy o postmoderní době*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- BECK, U., 2004: *Riziková společnost. Na cestě k jiné moderně*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- BEDNÁRIK, R., 1964: *Slováci v Juhoslávii*. Bratislava : Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- BENEŠ, B., 2000: Hodnotové interference človek – spoločnosť – ľudová tradícia. In: *Tradičná kultúra a generácie*. Bratislava : Ústav etnológie SAV, s. 78 – 101.
- BENŽA, M., 1994: Tradičný odev ako znak etnicity. In: *Etnologické rozpravy*, 1, s. 63 – 67.
- BENŽA, M., SLAVKOVSKÝ, P., STOLIČNÁ, R., 2006: *Atlas tradičnej kultúry slovenských menšín v strednej a južnej Európe*. Nadlak : Vydavateľstvo Ivan Krasko.
- BENŽA, M., SLAVKOVSKÝ, P., 2007: Tradičná kultúra slovenských minorít v strednej a juhovýchodnej Európe a možnosti jej výskumu etnokartografickou metódou. In: *Kultura i przestrzeń*. Eds. Z. Klodnicki a A. Drożdż. Katowice : Wydawnictwo Gnome, s. 47 – 56.
- BERANOVÁ, M., 1975: *Zemědělská výroba v 11. – 14. století na území Československa*. Praha : Studie AU ČSAV v Brně III-1.
- BERANOVÁ, M., 1980: *Zemědělství starých Slovanů*. Praha : Academia.
- BLÁHA, I. A., 1925: *Sociologie sedláka a dělníka*. Praha.
- BORGULA, M., 1988: *Rozprávanie z Dolnej zeme*. Martin : Matica slovenská.
- BOTÍK, J., 1991: Etnicita ako základná kategória národopisnej vedy. In: *Slovenský národopis*, 39, s. 18 – 25.

- BOTÍK, J., 1995: Etnokultúrne procesy v podmienkach etnického rozdelenia. *Slovenský národopis*, 43, s. 431 – 444.
- BOTÍK, J., 2007: *Etnická história Slovenska*. Bratislava : Vydavateľstvo LÚČ.
- BOTÍKOVÁ, M., 2006: Slováci v zahraničí. In: *Slovensko*. Bratislava : Vydavateľstvo PERFEKT, s. 332 – 371.
- BOURDIEU, P., 1998: *Teorie jednání*. Praha : Karolinum.
- BRIŠKA, R., 1937: *Problémy reagrarizácie*. Bratislava : Roľnícka osveta.
- BUCHTA, S., 1995: Súčasné premeny slovenského vidieka. In: *Zborník Slovenskej akadémie pôdohospodárskych vied „Neprodukčné funkcie poľnohospodárstva a ich miesto v agrárnej politike“*. Nitra, s. 34 – 41.
- DANGLOVÁ, O., 1999: Zmena antropologickej situácie v prítomnosti. In: *Tradícia, etika a civilizačné zmeny*. Ed. K. Jakubíková, Bratislava : Katedra etnológie FiF UK, s. 46 – 51.
- DANGLOVÁ, O. a kol., 2005: *Vidiek v procese transformácie*. Bratislava : Ústav etnológie SAV.
- Dejiny Európy*, 1992 : Ed. F. Delouche, Bratislava : Mladé letá.
- Dějiny hmotné kultury* (1, 2), 1985: Vedúci autorského kolektívu J. Petrář. Praha : Státní pedagogické nakladatelství.
- DILLNBERGEROVÁ, S., 1994: Strava a etnická identifikácia v okolí Hurbanova. In: *Etnologické rozpravy*, 1, s. 59 – 62.
- DIVIČANOVÁ, A., 1994: Variabilita kultúrnej identifikácie Slovákov v Maďarsku. In *Etnologické rozpravy*, 1, s. 27 – 34.
- DRÁBIKOVÁ, E., 1960: Vinohradníctvo Malých Karpát. In: *Slovenský národopis*, 8, č. 1, s. 3 – 72.
- DRÁBIKOVÁ, E., 1881: Ovocinárstvo. In: *Etnografický atlas Slovenska (komentáre)*. Bratislava : Národopisný ústav SAV, s. 73 – 84.
- DRÁBIKOVÁ, E., 1989: *Človek vo vinici*. Bratislava : Veda, vydavateľstvo SAV.
- Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska 1, 2*. 1995: Vedúci autorského kolektívu J. Botík a P. Slavkovský. Bratislava : VEDA, vydavateľstvo SAV – NÚ SAV.
- Etnografický atlas Slovenska (komentáre)*. 1981: Bratislava : Národopisný ústav SAV.
- Etnografický atlas Slovenska*. 1990: Vedúca autorského kolektívu S. Kovačevičová. Bratislava : VEDA, vydavateľstvo SAV, Slovenská kartografia a Národopisný ústav SAV.
- FALŤANOVÁ, Ľ. 1978: Sezónna migrácia poľnohospodárskych robotníkov. In: *Slovenský národopis*, 26, s. 73 – 80.
- FALŤANOVÁ, Ľ., 2001 : Poľnohospodárske robotníctvo ako sociálny fenomén. In *Slovenský národopis*, 49, s. 300 – 313.
- FEGLOVÁ, V., 1975: Prvky agrárnej mágie v zimnom zvykoslovnom cykle. In: *Slovenský národopis*, 23, s. 433 – 450.
- FEGLOVÁ, V., 2000: Kalendárne obyčaje. In: *Slovensko. Európske kontexty ľudovej kultúry*. Ed. R. Stoličná. Bratislava : VEDA, vydavateľstvo SAV, s. 190 – 214.
- FILOVÁ, B., 1978: Miesto pôsobenia tradícií v spôsobe života súčasnej slovenskej vidieckej rodiny. In: *Slovenský národopis*, 26, s. 269 – 277.
- FROLEC, V., 1961: Zánik niektorých starších forem zemiedľské práce a náradí na Hodonínsku. In: *Slovácko*, 3, s. 78 – 84.
- FROLEC, V., 1974: *Tradiční vinařství na Moravě*. Brno : Spisy University J. E. Purkyně v Brně.

- FROLEC, V., 1992: Kulturní prostor střední a jihovýchodní Evropy: dimenze lidové kultury. In: *Ethnologia Europae Centralis*, Brno, s. 11 – 23.
- GOMBOŠ, J. 2008: *Slováci v južnej časti Dolnej zeme (Od konca 17. dokonca 18. storočia)*, Békešská Čaba.
- GRANTY (1997 – 2005): Vedecký projekt „*Tradičná kultúra slovenských menšín v strednejEurópe*“ bol prijatý Vedeckou agentúrou Ministerstva školstva SR a SAV – VEGA a realizoval sa v rokoch 1997 – 1999. Riešiteľský kolektív: M. Benža, L. Falťanová, P. Slavkovský, R. Stoličná. Vedecký projekt „*Tradičná kultúra slovenských menšín v južnej Európe*“ sa realizoval v tejto grantovej agentúre v rokoch 2000 – 2002. Riešiteľský kolektív: M. Benža, P. Slavkovský, R. Stoličná. Vedecký projekt „*Tradičná kultúra slovenských menšín v strednej a južnej Európe ako súčasť ich kultúrneho dedičstva (Medzi enkulturáciou a akulturáciou)*“ sa realizoval v období rokov 2003 – 2005. Riešiteľský kolektív: M. Benža, P. Slavkovský, R. Stoličná.
- GUNDA, B., 1956: Poznámky k štúdiu cepov a obilných truhiel u Slovákov. In: *Slovenský národopis*, 4, č. 2, s. 157 – 161.
- HAPÁK, P., 1965: K priemyselnému vývoju Horehronia od konca 18. storočia do r. 1918. In: *Slovenský národopis*, 13, s.172 – 191.
- HOJRUP, O., 1976: *Getreide- und Grasschnitt*. St. Pölten.
- HOLEC, R., 1991: *Polnohospodárstvo na Slovensku v poslednej tretine 19. storočia*. Bratislava : VEDA, vydavateľstvo SAV.
- HORVÁTH, P., 1962: K dejinám pestovania obilnín na Slovensku v 16. – 18. storočí. In: *Agrikultúra*, 1, s. 27 – 41.
- HORVÁTH, P., 1963: *Poddaný ľud na Slovensku v prvej polovici 18. storočia*. Bratislava : Vydavateľstvo SAV.
- HORVÁTH, P., 1980: Historický prehľad vzniku a rozvoja chotárných sídel v slovenskej časti Karpát. In: *Slovenský národopis*, 18, s. 8 – 15.
- HORVÁTHOVÁ, E., 1969: K otázke výskumu vývoja duchovnej kultúry. In: *Slovenský národopis*, 17, s. 309 – 320.
- HORVÁTHOVÁ, E., 1986: *Rok vo zvykoch nášho ľudu*. Bratislava : Tatran.
- HYČKO, J., 1967: *Orné náradie. Zbierky v Slovenskom národnom múzeu v Martine a v múzeách na Slovensku*. Martin : Obzor.
- HYČKO, J., 1973: *Žatevné a mlatobné náradie*. Edícia FONTES SNM-EÚ, zv. 8, Martin : Osveta.
- CHALOUPECKÝ, V., 1947: *Valaši na Slovensku*. Praha.
- CHMEL, R. 2007: Prispôsobivý národ prichádza k majetku. In: *SME Fórum*, 16. 6., s. 29 – 30.
- CHOTEK, K., 1959: Staré způsoby práce v československém zemědělství – Žatva srpem. In: *Československá etnografie*, 7, s. 286.
- JANČÁŘ, J., 1968: Tradiční zemědělské nářadí na jihovýchodní Moravě. In: *Slovácko*, 8 – 9, s. 20.
- JANŠAK, Š., 1932 : *Slovensko v dobe uhorského feudalizmu; Hospodárske pomery od r. 1514 do r. 1848*, Bratislava.
- KAHOUNOVÁ-DRÁBIKOVÁ, E. 1980: Strediská zeleninárstva a obchod s ich produktmi. In: *Slovenský národopis*, 28, s. 129 – 146.
- KAHOUNOVÁ-DRÁBIKOVÁ, E., 1979: Odrasť poľnohospodárskej ekonomiky v zmenách ľudovej kultúry družstevnej dediny. In: *Slovenský národopis*, 27, s. 230 – 242.

- KAHOUNOVÁ-DRÁBIKOVÁ, E., 1979: Sušenie ovocia. In: *Slovenský národopis*, 27, s. 86 – 102.
- KAHOUNOVÁ-DRÁBIKOVÁ, E., 1980: Strediská zeleninárstva a obchod s ich produktmi. *Slovenský národopis*, 28, s. 129 – 146.
- KALAVSKÝ, M., 1994: Etnická identita a asimilačné procesy. In: *Etnologické rozpravy* 1, s. 7 – 12.
- KELLER, J., 2003: *Abeceda prosperity*. Brno : Nakladatelství DOPLNĚK.
- KĚPIŇSKI, A., 1999: My a oni – naši a cudzí. In: *Slovo*, 1, č. 4, s. 13.
- KON, S. J., 1976: Problémy medzigeneračnej transmisie kultúry v období vedecko-technickej revolúcie. In: *Slovenský národopis*, 24, č. 4, s. 501 – 513.
- KOROMPAY, B., 1950: Vorgeschichtliches zum ungarischen csép „Dreschflegel“. In: *Acta Ethnographica*, 1, s. 41 – 95.
- KRIŠTEK, I., 1962: Zeleninárstvo na Záhorí. In: *Zborník Slovenského národného múzea*, LVI, s. 7 – 32.
- KRUPA, V., 1999: Stretnutie kultúr – hranice chápania. In: *Slovo*, 30, s. 4 – 5.
- KUČERA, M., 1974: *Slovensko po páde Veľkej Moravy*. Bratislava : Veda, vydavateľstvo SAV.
- LAPKA, M. – Gottlieb, M., 2000: *Rolník a krajina. Kapitoly ze života soukromných rolníků*. Praha : Sociologické nakladatelství.
- LE GOFF, J., 2007: *Paměť a dějiny*. Praha : ARGO.
- LICHARD, D. G., 1873: Stroje hospodárske u menších gazdov. In: *Obzor*, 9.
- LIPTÁK, L., 1999: *Storočie dlhšie ako sto rokov*. Bratislava : Kalligram.
- MARKUŠ, M., 1966: Motyky z Medzeva. *Slovenský národopis*, 14, s. 378 – 435.
- MACŮREK, J., 1959: *Valaši v západních Karpatech v 15. – 18. století*. Ostrava.
- MICHÁLEK, J., 1964: K štúdiu života a kultúry sezónnych poľnohospodárskych robotníkov na Myjavskej pahorkatine. In: *Slovenský národopis*, 12, s. 275 – 284.
- MIKLOŠ, I., 1995: Privatizácia. In: *Slovensko 1995. Súhrnná správa o stave spoločnosti*. Eds. M. Bútora a P. Hunčík. Bratislava : Nadácia Sándora Máraiho.
- MOSZYŃSKI, K., 1929: *Kultura ludowa Słowian* (I. časť). Kraków.
- MRUŠKOVIČ, Š., 1962: Príspevok k výskumu uskladňovania obilia v obilných jamách na Záhorí. In: *Musaica – Sborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského XIII* (II), s. 59 – 69.
- MRUŠKOVIČ, Š., 1974: *Obilné zásobnice*. Edícia FONTES SNM-EÚ, zv. 9, Martin : Osveta.
- NIEDERLE, L., 1911: *Život starých Slovanů*. Praha.
- NOVAKOVÁ, K., 2009: *Vinohradníctvo a vinohradníci v procesoch transformácií*. Trnava : Univerzita sv. Cyrila a Metoda.
- PARÍKOVÁ, M. – SLAVKOVSKÝ, P., 1981: Tradičné formy žatvy a mlatby na slovensko-maďarskom pomedzí Hontu. In: *Slovenský národopis*, 29, č. 2 – 3, s. 298 – 317.
- PAVLJUK, S. P., 1986: *Narodna agrotechnika Ukrajinciv Karpat druhoji polovyny XIX – počatku XX st.*, Kyjiv : Naukova dumka.
- PETRÁŇOVÍ, J. a L., 2000: *Rolník v evropské tradiční kultúře*. Praha : SET OUT.
- PISCA, L., 1984: Zmeny spôsobu života vidieckej populácie. In: *Sociológia*, 16, s. 176 – 192.
- PODOLÁK, J., 1956: Príspevok k štúdiu oracích nástrojov na Slovensku. In: *Slovenský národopis*, 4, s. 45 – 77.
- PODOLÁK, J., 1957: Nomenklatúra pluhu na území slovenského etnika. In: *Slovenský národopis*, 5, s. 307– 335.

- PODOLÁK, J., 1965: Pestovanie poľnohospodárskych plodín a chov hospodárskych zvierat na Slovensku od polovice 19. do polovice 20. storočia. In: *Agrikultúra*, 4, s. 29 – 77.
- PODOLÁK, J., 1966: Klčovanie a žiarové hospodárenie na Slovensku. In: *Národopisný věstník československý*, 1, s. 15 – 48.
- PODOLÁK, J., 1963: Spôsoby obrábania pôdy a seba obilnín v údolí horného Hrona. In: *Agrikultúra*, 2, s. 9 – 39.
- PODOLÁK, J., 1975/a: Niektoré otázky štúdia ľudovej kultúry Slovákov v Slavónii. In: *Slovenský národopis* 23, č. 2, s. 265 – 270.
- PODOLÁK, J., 1975/b: K doterajším výsledkom etnografického výskumu poľnohospodárstva u maďarských Slovákov. In: *Slovenský národopis* 23, č. 2, s. 316 – 325.
- PODOLÁK, J., 1981: Chov hospodárskych zvierat. In: *Etnografický atlas Slovenska – komentáre*. Bratislava : Národopisný ústav SAV, s. 103 – 139.
- PODOLÁK, J., 1982: *Tradičné ovčiarstvo na Slovensku*. Bratislava : VEDA, vydavateľstvo SAV.
- PODOLÁK, J., 1989: Poľnohospodárstvo na Slovensku ako predmet etnografického výskumu. In: *Zborník Slovenského národného múzea*, 83, *Etnografia* 30, s. 13 – 54.
- PODOLÁK, J., 2008: *Tradičné poľnohospodárstvo na Slovensku*. Bratislava: ASCO.
- PRANDA, A., 1965: Príčiny vzniku a rozvoja doplnkových zamestnaní na Kysuciach. (I. časť). In: *Slovenský národopis*, 13, s. 431 – 482.
- PRANDA, A., 1966: Príčiny vzniku a rozvoja doplnkových zamestnaní na Kysuciach (II. časť). In: *Slovenský národopis*, 14, s. 3 – 64.
- PRANDA, A., 1967: K problematike výskumu dvojitého zamestnania (tzv. kovorolníctva). In: *Slovenský národopis*, 15, s. 3 – 43.
- PRANDA, A., 1978: Formovanie nového systému hodnotových orientácií na súčasnej slovenskej dedine. In: *Slovenský národopis*, 26, s. 235 – 249.
- PRANDA, A., 1979: Národopisný výskum kultúry družstevnej dediny (problémy, metódy, ciele). In: *Slovenský národopis*, 27, s. 209 – 229.
- PRANDA, A., 1981: Zmeny myslenia a postojev človeka na súčasnej slovenskej dedine. In: *Národopisné informácie*, č. 3, s. 39 – 48.
- PRANDA, A., 1983: Socializácia dediny a zmeny jej myslenia. In: *Socializace vesnice a proměny lidové kultury II*. Ed. V. Frolec. Uherské Hradiště, s. 35 – 44.
- PRANDA, A., 1985: Tradičné a súčasné aspekty hodnotenia vzťahu človeka k práci na slovenskej dedine. In: *Slovenský národopis*, 33, s. 337 – 349.
- PROFANTOVÁ, Z., 1986: *Dúha vodu pije. Slovenské ľudové pranostiky*. Bratislava : TATRAN.
- RATICA, D., 1983: K otázke vzťahov rodinnej výchovy a morálky v ľudovom prostredí. In: *Slovenský národopis*, 31, s. 96 – 112.
- RATICA, D., 1990: Miesto starých ľudí v rodinnom a spoločenskom živote slovenskej dediny. In: *Slovenský národopis*, 38, č. 1 – 2, s. 39 – 43.
- RATICA, D., 1991: Úvod. In: *Kontinuita a konflikt hodnôt každodennej kultúry*. Bratislava : Ústav etnológie SAV.
- REBRO, K., 1968: Agrárne reformy v habsburskej monarchii od začiatku 18. storočia do roku 1848 s osobitným zreteľom na Slovensko. In: *Historické štúdie* 13. s. 5 – 28.

- ŘÍHOVÁ, D., 1962: K počiatkom slovanských žatevných nástrojov na Slovensku. In: *Agrikultúra*, 1, s. 6 – 7.
- ROŠKO, R., 2000: *Slovensko na konci tisícročia*. Bratislava : VEDA, vydavateľstvo SAV.
- SARKŐZI, Z., 1964: Príspevok k dejinám slovenských poľnohospodárskych sezónnych robotníkov (1884 – 1914). In: *Historický časopis*, XII, s. 75 – 103.
- SIRÁCKÝ, J., 1966: *Sťahovanie Slovákov na Dolnú zem v 18. a 19 storočí*. Bratislava : VEDA, vydavateľstvo SAV.
- SIRÁCKÝ, J., 1975: Dolná zem a Slováci. In: *Slovenský národopis* 23, č. 2, s. 173 – 182.
- SLAVKOVSKÝ, P., 1970: K problematike sezónnych zamestnaní na Orave (I. časť). In: *Zborník Slovenského národného múzea LXIV – Etnografia* 11, s. 105 – 115.
- SLAVKOVSKÝ, P., 1971: K problematike sezónnych zamestnaní na Orave (II. časť). In: *Zborník Slovenského národného múzea LXV – Etnografia* 12, s. 146 – 168.
- SLAVKOVSKÝ, P., 1975: Tradičné formy žatvy na Záhorí. In: *Slovenský národopis*, 23, č. 3, s. 401 – 432.
- SLAVKOVSKÝ, P., 1976: Tradičné formy mlatby na Záhorí. In: *Slovenský národopis*, 24, č. 1, s. 55 – 74.
- SLAVKOVSKÝ, P., 1978: Kosa. In: *Slovenský národopis*, č. 1, s. 83 – 94.
- SLAVKOVSKÝ, P., 1978: Srp a kosák. In: *Slovenský národopis*, č. 4, s. 597 – 600.
- SLAVKOVSKÝ, P., 1983: Die Migration zur landwirtschaftlichen Saisonarbeit und ihre Bedeutung für die Entwicklung der Volkskultur in der Slowakei. In: *Ethnologia Slavica* 15, s. 19 – 37.
- SLAVKOVSKÝ, P., 1988: *Roľník a jeho práca*. Bratislava : VEDA, vydavateľstvo SAV.
- SLAVKOVSKÝ, P., 1989: Roľnícka rodina na Slovensku ako sociálna skupina. In: *Vlastivedný časopis XXXVIII*, s. 76 – 80.
- SLAVKOVSKÝ, P., 1989: Vzťah roľník – pôda ako problém kultúrnej tradície. In: *Zborník Slovenského národného múzea LXXXIII, Etnografia* 30, s. 75 – 86.
- SLAVKOVSKÝ, P., 1990: Sezónni robotníci ako sociálna skupina. In: *Slovenský národopis*, 38, s. 65 – 69.
- SLAVKOVSKÝ, P., 1992-93: Die Erntegerätschaften und Techniken in der Slowakei und deren karpatisch-balkanischer Kontext (Das Mähen mit der Sichel). In: *Ethnologia Slovaca et Slavica* 24 – 25, s. 55 – 78.
- SLAVKOVSKÝ, P., 1993: Agrárna kultúra a životné prostredie. *Slovenský národopis*, 41, s. 423 – 447.
- SLAVKOVSKÝ, P., 1995: Tradičné formy žatvy u Slovákov v Maďarsku – kosa. (Atlas ľudovej kultúry Slovákov v Maďarsku – pokusné komentáre). In: *Slovenský národopis*, 43, s. 81 – 88.
- SLAVKOVSKÝ, P., 1995: Tradičné formy mlatby u Slovákov v Maďarsku – cepy (Atlas ľudovej kultúry Slovákov v Maďarsku – pracovný komentár). *Slovenský národopis*, 43, s. 383 – 389.
- SLAVKOVSKÝ, P., 1996-97: Die Erntegeräte und Erntetechniken in der Slowakei und deren karpatisch-balkanischer Kontext (Das Mähen mit der Sense). In: *Ethnologia Slovaca et Slavica* 28 – 29, s. 43 – 60.
- SLAVKOVSKÝ, P., 1997: Etnokartografická metóda a výskum slovenských enkláv v Maďarsku. In: *Evropský kulturní prostor – jednota z rozmanitostí*. Praha, s. 110 – 113.

- SLAVKOVSKÝ, P., 1998: *Tradičná agrárna kultúra Slovenska*. Bratislava : VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- SLAVKOVSKÝ, P., 2000: Tradičná agrárna kultúra. In: *Slovensko. Európske kontexty ľudovej kultúry*. VEDA, vydavateľstvo SAV, Bratislava, s. 13 – 61.
- SLAVKOVSKÝ, P., 2001: Etnicita a civilizačné trendy v materiálnej kultúre. In: *Etnológia a kultúrne dedičstvo*. Bratislava : Ústav etnológie SAV, s. 138 – 144.
- SLAVKOVSKÝ, P., 2002: Práca na poli. In: *Ľudová kultúra Slovákov v Chorvátsku*. Ed. M. Benža, Našice.
- SLAVKOVSKÝ, P., 2002/a: *Agrárna kultúra Slovenska. Premeny v čase*. Bratislava : VEDA, vydavateľstvo SAV.
- SLAVKOVSKÝ, P., 2002/b: Spoločensko-politické zmeny na Slovensku po roku 1989 a ich dopad na ľudí v družstevnej poľnohospodárskej prvovýrobe. In: *Tradícia a spoločensko-politické zmeny na Slovensku po 2. svetovej vojne*. Bratislava : STIMUL, s. 77 – 88.
- SLAVKOVSKÝ, P., 2005: Životné stratégie ľudí spätých s poľnohospodárskou prvovýrobou na Slovensku v 20. a 21. storočí (Kultúrne, sociálne a politické súvislosti). In: *Slovenský národopis*, 53, s. 119 – 133.
- SLAVKOVSKÝ, P., 2006: Poľnohospodárstvo. In: Benža, M., Slavkovský, P., Stoličná, R.: *Atlas tradičnej kultúry slovenských menšín v strednej a južnej Európe*. Nädlak : Vydavateľstvo I. Krasko, s. 215 – 222.
- SLAVKOVSKÝ, P., 2006: Tradičné formy agrárnej kultúry. In: *Telgárt. Monografia obce*. Prešov : PETRA, s. 125 – 141.
- SLAVKOVSKÝ, P., 2008: Sociálne a kultúrne súvislosti života generácií vidieckych spoločenstiev na Slovensku v 20. storočí. In: *Zborník Slovenského národného múzea v Martine CII, Etnografia* 49, s. 9 – 19.
- SLOVENSKO. *Ľud – II. časť*. 1975: Ed. B. Filová. Bratislava : Vydavateľstvo Obzor.
- SOCHÁŇ, P., 1930: *Starobylé zvyky slovenských roľníkov pri poľnej práci*. Bratislava : Slobodné učenie sedliacke.
- SOPOLIGA, M.: 2008 : Tradičie pastierstva a ovčiarstva v oblasti severovýchodného Slovenska. In: *Pastierska kultúra, jej dokumentácia a prezentácia*. Ed. I. Zuskinová, Ružomberok : Liptovské múzeum, s. 43 – 50.
- STOLIČNÁ, R., 2000: *Tradičná strava Slovenska*. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV.
- STOLIČNÁ, R., 2001: Strava ako etnoidentifikačný znak. *Český lid*, 88, 1, s. 15 – 27.
- STOLIČNÁ, R., 2002: Chlieb každodenný. In: *Ľudová kultúra Slovákov v Chorvátsku*. Ed. M. Benža, Našice.
- ŠKOVIEROVÁ, Z., 1994: *Kooperácia v dedinskom spoločenstve*. Rkp. dizertačnej kandidátskej práce. Bratislava : Ústav etnológie SAV.
- ŠTEFÁNEK, A., 1944: *Základy sociografie Slovenska*. Bratislava : SAVU.
- ŠVECOVÁ, S., 1975: *Kopanické sídla a dedina*. Praha : Universita Karlova.
- ŠVECOVÁ, S., 1984: *Lazy v 19. a v 20. storočí. Vývoj roľníckych chotárných sídiel v oblasti Krupinskej planiny*. Praha : Universita Karlova.
- ŠVECOVÁ, S., 1990: Tri razy o tradícii. *Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et Historica*, In *Studia Ethnographica* VI., č. 1, s. 9 – 18.
- ŠVECOVÁ, S., 1992: Etnografické skupiny a oblasti na Slovensku. In: *Ethnologia Europae Centralis*, 1, s. 25 – 34.
- ŠVECOVÁ, S., 1997: Rodina a dedina. In: *Tradičie roľníckej rodiny*. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV, s. 50 – 60.

- ŠVECOVÁ, S., 1977: Delenie a dedenie rodinného majetku. In: *Tradície roľníckej rodiny*. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV, s. 94 – 108.
- ŠVECOVÁ, S., 1977: Rodina v dome a vo dvore. In: *Tradície roľníckej rodiny*. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV, s. 109 – 130.
- URBANCOVÁ, V. 1960/a: K vývoju slovenského orného náradia na základe materiálu z muzeálnych zbierok. In: *Slovenský národopis*, 8, s. 73 – 120.
- URBANCOVÁ, V., 1960/b: Príčiny pretrvávania archaických poľnohospodárskych foriem v niektorých oblastiach Slovenska. In: *Slovenský národopis*, 8, s. 255 – 267.
- URBANCOVÁ, V., 1961: Klasifikácia slovenského orného náradia. In: *Slovenský národopis*, 9, s. 25 – 45.
- URBANCOVÁ, V., 1962: Vplyv kapitalistických vzťahov v poľnohospodárstve na slovenské orné náradie. In: *Slovenský národopis*, 10, s. 181 – 209.
- URBANCOVÁ, V., 1964: *Návod na etnografický výskum slovenského poľnohospodárstva. Obrábanie pôdy a pestovanie obilnín*. (Edícia SNS pri SAV.) Zvolen: Vlastivedné múzeum.
- URBANCOVÁ, V., 1965: Motykové hospodárenie v slovenskom poľnohospodárstve 19. a 20. storočia. In: *Slovenský národopis*, 13, s. 3 – 32.
- URBANCOVÁ, V., 1970: K problematike osevných postupov na Slovensku. In: *Slovenský národopis*, 18, s. 3 – 38.
- URBANCOVÁ, V., 1970: *Počiatky slovenskej etnografie*. Bratislava: Vydavateľstvo SAV.
- URBANCOVÁ, V., 1971: Prehľad mlatobných techník a nástrojov na Slovensku. In: *Slovenský národopis*, 19, 1971, s. 227 – 308.
- URBANCOVÁ, V., 1973: Žatevné náradie a pracovné techniky na Slovensku. In: *Slovenský národopis*, 21, s. 183 – 216.
- URBANCOVÁ, V., 1975: Poľnohospodárstvo a chov dobytká. In: *Slovensko 3. Ľud-II. časť. Ľudová kultúra*. Bratislava: Vydavateľstvo Obzor, s. 775 – 800.
- URBANCOVÁ, V., 1987: *Slovenská etnografia v 19. storočí. Vývoj názorov na slovenský ľud*. Martin: Matica slovenská.
- WOLF, J., 1972: *Teorie kultury. Kapitoly z kulturní antropologie*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.

Vanishing world

Traditional agrarian culture of Slovaks in Central and Southern Europe

Resume

Adaptation to the natural environment and obtaining nourishment is humans' everyday creative activity that gives them not only biological benefits, but also cultural identity. At the same time it is an indicator of cultural forwardness in humanization of natural environment. Material, social and spiritual manifestations of culture, relatedness to nature, organisation of family and society, value orientation, – all that was in Slovakia in the past significantly influenced by the peasant way of life. Spiritual life of peasants was pervaded by dependence on agricultural production that was manifested in the rich agricultural cult of our ancestors.

This old cultural basis oriented on the prosperity of peasant family is present in all European agrarian societies and belongs to their cultural heritage. It was a world where the present state of things was evaluated according to how far they were from the things planned for tomorrow. The main precondition for achieving goals was unity based on a loyalty to the tasks. Agrarian culture was an optimal utilization of humans, land and agricultural tools in the particular historical and socio-economical conditions. It was a harmonic unity of work, consumption and experience.

Since neolithic revolution till the 1950s agriculture was a crucial part of production forces that determined material culture as well as other aspects of the life of people living on the territory of Slovakia. Self-sufficiency was for them an existential necessity. Food production and prime production of the basic raw stock remained the most important part of peasants' life even after division of labour was more differentiated. Peasants' life included more constant elements than any other profession. This fact certainly influenced stability of their culture. Versatility of the way of life of peasant family ensured its long historical existence on European territory.

Cultural system of pre-industrial societies was characterized by considerable stability. It was true of Slovak country-side even in the beginning of the 20th century. Agrarian social groups (peasant family, rural community) were regulated by the norms based on cultural patterns. In traditional culture they presented an ideal model of life activities – kind of handbook for behaviour regarded as normal in the society (socialisation, enculturation) – and at the same time created a criterion of values. Thus the micro-world of rural society was a space that was organized under influence of social forces orientating individuals and families on the material and non-material values that were precious and important in their life. In particular circumstances people chose those activities as well as material and social qualifications that they were able to develop. At the same time those

activities must have sufficed their basic needs and interests in an optimal way in the certain conditions of historical and cultural development.

Traditional folk culture in Slovakia was characterized by the considerable stability of cultural system that often was almost enclosed. However, in times of crises and social movements people had to leave their home to improve their economical and social situation. Such was the period of great pauperization of peasants in the end of the 17th and the beginning of the 18th centuries.

During this period Slovak inhabitants began to move to the territory of so-called Law Lands (the territory on the limits of Hungary, Romania, Serbian Vojvodina and Croatian Slavonia). During colonisation period Slovak migrants usually moved on the territory of the same state, but after breakdown of the Austro-Hungarian Empire they became emigrants separated from the core of their ethnic group. Thus Slovaks came to live in Hungary, Romania, Croatia and Bulgaria. After demarcation of borders in 1918 the groups of Slovaks which became the citizens of Poland, Austria and Ukraine were in the same situation. Therefore even today there are Slovak enclaves in the states of Central and Southern Europe. Even if they live apart from their native ethnic territory, their culture belongs to the cultural history of Slovaks.

In the past the cultural values of traditional agrarian societies transmitted from generation to generation created the basis of cultural diversity. Migrations of inhabitants to the new territory supported cultural convergence of Slovak minorities and other ethnic groups. In the new multi-cultural environment they had to create a cultural model rooted in culture brought from Slovakia which would give them a real chance to survive in new conditions.

Analysis of research results concerning material, social and spiritual culture of Slovak minorities in Central and Southern Europe indicates, on the one hand, a significant degree of enduring of traditional cultural models brought from Slovakia, and on the other hand, innovations that resulted from reactions of Slovak ethnic group to the traditions and practices of the new material and social settings. They demonstrate that in the new milieu the new life conditions and possibilities of economic and social development were more important factors for Slovak minorities than tradition. A favourable economic and social situation helped Slovak colonists to quickly overcome the differences between their original culture and culture that was necessary to build to organize their new surroundings.

Any human life space is culturally unique. Culture is understood as a set of strategies that permit people to adapt in their environment. In certain situation people choose those activities as well as social and material qualifications that they are able to develop. It was the diversity of agrarian culture that ensured its long historical existence on European territory. Slovakia and Slovak peasants were part of this culture.

Abgehende Welt

Traditionelle Agrakultur der Slowaken in Mittel- und Südeuropa

Resümee

Die Art und Weise der Adaptierung an die Naturumgebung und die Nahrungsbeschaffung stellt die alltägliche produktive Aktivität des Menschen dar, durch welche er nicht nur die notwendigen biologischen Werte erwirbt, sondern auch seine Kulturidentität realisiert. Gleichzeitig stellt sie auch den Maß der Kulturreife in der Humanisierung der Naturumgebung dar. Materielle, soziale und geistige Erscheinungen, die Beziehung zur Natur, die Gestaltung der Familie und der Gemeinschaft, die Wertorientierung, dies alles wurde in der Slowakei in der Vergangenheit durch die bäuerliche Lebensweise stark beeinflusst. Die Abhängigkeit von der landwirtschaftlichen Produktion hat auch das geistige Leben der Bauer durchdrungen und sich am reichen Agrarkult unserer Vorfahren ausgewirkt.

Diese alte Kulturgrundlage, ausgerichtet auf die Prosperität der bäuerlichen Familien, finden wir in allen europäischen bäuerlichen Gemeinschaften und gehört zu ihrem Kulturerbe. Es war eine Welt, in der der Tatbestand von Heute daran bewertet wurde, wieweit er sich vom Tatbestand von Morgen, entfernt hat. Die Hauptvoraussetzung für die Erfüllung von festgelegten Zielen war die Einheit, ausgebaut an der Loyalität gegenüber den vorgesetzten Aufgaben. In den gegebenen historischen und sozial-wirtschaftlichen Bedingungen stellte die bäuerliche Kultur und Lebensweise die optimale Ausnutzung des Menschen, des Bodens und der landwirtschaftlichen Geräte dar und bildete eine harmonische Verbindung der Arbeit, des Verbrauchs und der Erfahrung.

Für die Gemeinschaften von Menschen, die auf dem Gebiet der heutigen Slowakei gelebt haben, bildete die Landwirtschaft seit der neolithischen Revolution bis zu den 50. Jahren des 20. Jahrhunderts einen entscheidenden Bestandteil von Produktionskräften, von denen sich sowohl ihre materielle Kultur, als auch die anderen Seiten ihrer Lebensweise abgeleitet hat. Sie hat sich in der Zeit formiert, in der die Autarkie in ihrem Leben die existenzielle Notwendigkeit war. Auch nach der Entstehung von differenzierten Erscheinungen in der Arbeitsteilung ist den Bauern aus der gesamtgesellschaftlichen Sicht der grundlegende Bereich erhalten geblieben – die Produktion von Lebensmitteln und die Grundproduktion von einigen Grundrohstoffen. Die Stabilität ihrer Kultur hat bestimmt auch der Umstand beeinflusst, dass im Leben des Bauers mehr Konstantelemente existierten als im beliebigen anderen Beruf. Die Allseitigkeit des Lebens einer Bauerfamilie garantierte ihre lange Existenz auf dem breiten europäischen Gebiet.

Das Kultursystem von vorindustriellen Gemeinschaften wurde durch eine große Stabilität gekennzeichnet. Dies gilt auch für das slowakische Landgebiet noch am Anfang des 20. Jahrhunderts. In der Umgebung von agrarischen Sozi-

algruppen (Bauernfamilie, Gemeinde) existierte die regulative Normativität, die aus den Kulturmustern hervorgegangen ist. Diese galten auch in der traditionellen Kultur als der ideale Modell von Lebensaktivitäten des Einzelnen, als eine Art der Handlungsanweisung, die in der gegenständlichen Gemeinschaft als normal betrachtet wurde (Sozialisierung, Enkulturation), und gleichzeitig bildeten auch ihre Wertkriterien. Die Mikrowelt der dörflichen Gemeinschaft stellte so einen Raum dar, dessen Gestaltung sich unter dem Druck von Sozialkräften entwickelte, diese haben den Einzelnen und die Familie auf materielle und immaterielle Werte orientiert, die in ihrem Welt wertvoll und geschätzt wurden. Die Menschen haben in konkreten Lebensbedingungen solche Tätigkeiten, und ihre materiellen und sozialen Voraussetzungen gewählt, zu deren Weiterentwicklung sie fähig waren. Gleichzeitig mussten diese im genügenden Maße auch ihre Grundbedürfnisse und Interessen auf die Art und Weise befriedigen, die im gegebenen Zeitabschnitt der historisch-kulturellen Entwicklung optimal waren.

Die traditionelle Volkskultur in der Slowakei zeichnete sich durch große Stabilität ihres Kultursystems aus, das oftmals mit einer Abgeschlossenheit grenzte. In den Zeiten der Krisen und gesellschaftlichen Bewegungen war auch die heimische Bevölkerung gezwungen ihre Heimat zu verlassen, mit der Hoffnung auf die Verbesserung ihrer wirtschaftlichen und sozialen Situation. So war es auch zum Ende des 17. und zu Beginn des 18. Jahrhunderts in der Zeit der großen Verarmung von Bauern.

Zu diesem Zeitabschnitt gehören auch die Anfänge der Migration der slowakischen Bevölkerung in den Raum des sog. Unteren Landes (das Gebiet an der Grenze des heutigen Ungarns, Rumänien, der serbischen Vojvodina und kroatischen Savonija). Während in der Zeit der Kolonisierung die slowakischen Umsiedler am häufigsten innerhalb von Grenzen eines Staates umsiedelt haben, nach dem Zerfall der Österreich-Ungarns wurden sie zu Auswanderern, getrennt vom Kern ihrer Muttervolkes. So befanden sich die Slowaken plötzlich auf dem Gebiet der Ungarn, Rumänien, Serbien, Kroatien und Bulgarien. In dieser Position, getrennt vom Kern ihres Muttervolkes, befanden sich plötzlich auch diejenigen Gruppen von Slowaken, die auf Grund der neuen Staatsgrenzen nach 1918 zu Bürgern von Polen, Österreich und Ukraine wurden. Deshalb finden wird auch heute noch Enklaven von slowakischen Minderheiten in den Staaten der Mittel- und Südeuropa. Auch wenn sie außerhalb des eigenen ethnischen Gebiets leben, bildet ihre Kultur einen Bestandteil der Kulturgeschichte von Slowaken dar.

Die Kulturwerte von traditionellen bäuerlichen Gemeinschaften, die von der Generation auf die Generation übergeben worden sind, bildeten einst die Grundlage für die kulturelle Vielfalt. Die Migrationen der Bevölkerung in neue Siedlungen stärkten die kulturelle Annäherung von slowakischen Minderheiten mit anderen ethnischen Gemeinschaften. In der neuen multi-ethnischen Umgebung mussten sie auf der aus der Slowakei mitgebrachten kulturellen Grundlage ein solches Lebens- und Kulturmodell ausbauen, das ihnen reale Überlebenschancen in neuen Bedingungen gegeben hat.

Die Analyse von Forschungsergebnissen der materiellen, sozialen und geistigen Kultur in der Umgebung von slowakischen Minderheiten in der Mittel- und Südeuropa zeigt einerseits einen starken Maß an der Überlebung von traditionellen, aus der Slowakei stammenden Kulturmodellen, andererseits wurden Innovationen durchgeführt, durch welche die Angehörigen des slowakischen

Ethnikums auf die Tradition und Praxis ihres neuen materiellen und sozialen Umgebung reagiert haben. Es hat sich gezeigt, dass die neuen Lebensbedingungen und Möglichkeiten des ökonomischen und sozialen Aufschwungs im Bereich der Organisierung der neuen Umgebung slowakischer Minderheiten viel stärkere Faktoren als die eigentliche Tradition darstellten. Die günstigen wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Umstände haben den slowakischen Kolonisten geholfen die Unterschiede zwischen ihrer ursprünglichen Kultur und derjenigen, die sie bei der Organisierung der neuen Lebensumgebung aufbauen mussten, wesentlich schneller zu überwinden.

Jeder Raum, in dem die Menschen leben, ist aus der kulturellen Sicht einmalig. Die Kultur wird als die Gesamtheit von Strategien verstanden, die dem Menschen ermöglichen sich an die Bedingungen der Umgebung, in dem er lebt, anzupassen. Die Menschen haben in konkreten Lebensbedingungen solche Tätigkeiten, und ihre materiellen und sozialen Voraussetzungen gewählt, zu deren Weiterentwicklung sie fähig waren. Gerade die Allseitigkeit der bäuerlichen Kultur hat ihr eine lange historische Existenz auf dem breiten europäischen Territorium garantiert. Die Slowakei mit ihren Bauern bildete ihren Bestandteil.

Práca roľníka bola po stáročia nielen spôsobom adaptácie na prírodné prostredie a získavanie potraviny, ale aj napĺňaním vlastnej kultúrnej identity. Materiálne, sociálne i duchovné prejavy kultúry, usporiadanie rodiny i občiansko-spoločenský, hodnotovo-orientačný – to všetko bolo v minulosti výrazne ovplyvnené roľníckym základom života. Závislosť roľníka z jeho rodiny od poľnohospodárskej produkcie prešlipla aj duchovný život a prejavila sa v celom agrárnom kultúre našich predkov. Tento starý kultúrny základ, ktorý sme rovali k prosperite roľníckej rodiny, nájdeme vo viacerých európskych roľníckych spoločnostiach a patrí k ich kultúrnemu dedičstvu.

Korene tradičnej roľníckej kultúry siahajú až do neolitu a spolu s antikom a kresťanstvom tvorili základnú pôhu európskej kultúrnej identity. Dnes si možno ani nevedomujeme, že sme svedkami konca historického procesu – odchodu tradičného roľníckeho sveta, ktorého počiatky siahajú do obdobia veľkého feudalizmu, keď dedina a spoločnosť života jej obyvateľov nadohľadali svoje charakteristické znaky a v priebehu ďalších storočí sa na Slovensku vytrhali do mnohých regionálnych podôb.

Peter Slavkovský

